

87.3(БКИТ)

К65

Кунцзи
КОНФУЦИЙ

*Мухомала
ва даён*

孔子
论语

Б.В.П
ТТ

87.3(5)кит/
К65

Хикмат ва моҳият

Конфуций

Муҳокама Ва баён

Қайта ва
тўлдирилган нашр

論語

ТОШКЕНТ
"ЯНГИ АСР АВЛОДИ"
2013

QIROATXONA

"FARHOD" MS
KUTUBXONASI

263877

УЎК: 1(510)(092) Конфуций

КБК: 87.35(5)

К - 67

Конфуций

«Муҳокама ва баён» (Ҳикмат ва моҳият. -Т.: Янги аср авлоди. 2013. 180 б.

ISBN 978-9943-27-013-8

УЎК: 1(510)(092) Конфуций

КБК: 87.35(5)

Хитой тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи:

Илҳом ҚОСИМОВ

Тақризчилар:

Бахтиёр Назаров,

филология фанлари доктори, академик

Муҳаббат Шарафутдинова,

филология фанлари номзоди, доцент

Юлдуз Қаямхўжаева,

ЎзДЖТУ халқаро журналистика факультети хитой тили

ўқитувчиси

ISBN 978-9943-27-013-8

© Конфуций, «Муҳокама ва баён» (Қайта ва тўлдирилган қайта нашр). «Янги аср авлоди», 2013 йил.

КОНФУЦИЙ ҲЗБЕК ТИЛИДА СЎЗЛАМОҚДА...

Конфуций инсоният эътирофи этган жаҳон миқёсидаги даҳо зотлардан биридир. Бу Хитой файласуфи ва мутафаккирининг таълимоти ватани тупроғида шаклланиб, камол топган эса-да, йиллар, асрлар ўтиб дунёдаги кўплаб халқларнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий ва ахлоқий-маърифий тафаккурига баракали таъсир кўрсатди.

Конфуций милоддан аввалги 550 йиллар атрофида туғилиб, милоддан аввалги 479 йилда вафот этган. Ҳарбий иш билан машғул оилада тарбияланиб, вояга етган. Ота-боболари юқори табақага мансуб кишилардан бўлган. Кейинчалик машҳур бўлажак унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари, давлат ва бошқарув, шахс ва жамият ҳақидаги мушоҳадалари дастлаб тарбия топган ана шу оилавий шароитда шакллана борди ҳамда бора-бора ўзининг ҳаётий тажрибалари билан тўйиниб, камол топди.

Мутафаккир Конфуций ёшлигидан таълим-тарбия олиш баробарида, ўзи ҳам ҳаётнинг бу долзарб соҳаси билан махсус шуғулланиб ва Хитойда замонасининг катта ҳурматга сазовор муаллими сифатида шуҳрат қозонди. У асос солган мактабда оддий халқ вакиллари билан ташқари, юқори мансаб-мартабали кишиларнинг фарзандлари таълим олди ва тарбия топди. Конфуций мактабда бола асосан тўрт фанни, албатта, билиши ва чуқур эгаллаши шарт, деб тушунди. Унинг фикрича, бу илмларсиз киши том маънодаги камолотга эришуви мумкин эмас. Булар: тил, адабиёт, ахлоқ ва сиёсат фанларидир.

Аксар даҳолар каби Конфуций ҳаётда кўпдан-кўп қаршиликларга дуч келди, фитна-фужурлардан қалби

яраланди. Давлат идораларида юксак мартабаларни эгаллаб турганида ҳам мухолифлари унга қарши ғийбатларини тўхтатмадилар. Шу боис, унинг кўпдан-кўп чуқур фалсафий мушоҳадаларига, афоризм даражасига кўтарилган доно мулоҳазаларига унинг муаллифи илм эгаллаш туфайли қўлга киритилган натижалар сифатида эмас, ўзининг шахсий ҳаётий тажрибаларидан чиқарилган хулосалар тарзида ҳам қараш тўғри бўлади. Муҳтарам китобхон ушбу китобчада мутафаккирнинг ана шундай қатор доно фикрларига дуч келади.

Буюк файласуф Конфуцийнинг катта ҳаётий тажрибаларидан чиқарган хулосалари унинг «Мусоҳаба ва мушоҳада» («Муҳокама ва баён» – И.Қ.) номли китобида акс этган.

Тарихда қизиқ бир парадоксга дуч келади киши. Бу айрим даҳоларнинг буюк асарлари муаллифнинг ўз қўли билан ёзилмай, улар томонидан юритилган мушоҳадалар, хулосалар, суҳбатлар, қилинган маърузалар ёхуд айтиб турилган фикрлар, мисраларнинг ўзгалар томонидан, кўпинча суҳбатдошлар, шогирдлари томонидан ёзиб олинган, келажак авлодларга етказилиши, тарих мулкига айлантирилишидир.

Бунга Шарқдан ҳам, Ғарбдан ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мавлоно Жалолоддин Румийнинг кўплаб буюк мисралари унинг шогирди томонидан қоғозга туширилгани маълум. Соҳибқирон Амир Темурнинг «Тузуқлар»и ҳам котиб томонидан ёзиб олинган. Гегелнинг эстетикага доир машҳур асарлари файласуф маърузаларининг талабалар томонидан ёзиб олинган конспектлари асосида жамланган. Конфуцийнинг юқорида эътироф этилган «Мусоҳаба ва мулоҳаза» номли жаҳонга машҳур китобидан ўрин олган фикрлар ҳам асосан шогирдлар, суҳбатдошлар, замондошларнинг Конфуцийга мансуб фикрларни туплашлари, жамлашлари асосида юзага келган экан. Бамисоли буюк ҳадислар сингари.

Конфуций номи, шахси, таълимоти ўз давридан бошлабқ шу қадар катта ҳурмат-эътиборга сазовор бўлганки, унинг қабри жойлашган ибодатхона милoddан аввалги 450 йиллар атрофидаёқ наинки оддий авом, балки Хитой императорлари ҳам келиб сифна-диган муқаддас зиёратгоҳга айланган. Ҳозирда мавжуд бу ибодатхонанинг жами беш юзга яқин хоналарини жаҳон сайёҳлари мунтазам тавоф қиладилар.

Конфуций таълимотидаги, фалсафасидаги ажралмас уч бирлик: инсонпарварлик (жэн), одоб ва ахлоқ (ли) ҳамда хосият (дэ) – унинг деярли афоризм даражасига кўтарилган доно фикрларининг ҳам асосини ташкил этади, дейиш мумкин. Сиз ушбу китобни ўқиб, бунга ишонч ҳосил қила оласиз.

Конфуций ва бизнинг Шарқ донишмандларимизнинг одоб ва ахлоқ, маърифат ва маънавиятга доир қарашлари ўртасида кўплаб яқин жиҳатларни учратиш мумкин. Масалан, Конфуций таълимотида кўра, *одоб нечоғлик такомиллашса, инсонпарварлик руҳи билан йўғрилса, жамият шунга монанд тараққий этиши мумкин.* Адолатнинг замири одобдадир. Одоб ва бурч муштараклиги, Конфуций хулосасига кўра, жамиятнинг ахлоқ кодексини тутиб турувчи устунлар кабидир. Биз бунга яқин бўлган қарашларга Форобий, Ғиждувоний, Беҳбудийларнинг фалсафий қарашларида, Навоий, Бобур, Огаҳийларнинг бадий асарларида дуч келамиз. Назаримизда, Конфуций таълимотининг айрим қирралари билан тасаввуф таълимотининг комил шахс хусусидаги айрим нуқталари ўртасида муस्ताҳкам боғланиш бордек кўринади.

Конфуций қарашларида, шунингдек, қонун ва жамият, шахс ва ҳуқуқ, адолат ва маънавият, ҳокимият ва масъулият масалалари муҳим урин тутади. Масалан, қонунчиликда майдалашиб кетмаслик керак, дейди у. Бу масаладаги майдалашув, унинг фикрича, шахс ва жамият аро муносабатлар парокандалигини юзага келтириши мумкин.

Кўринадикки, Конфуций бизга тарихан нечоғлик қимматли бўлса, замонавий жиҳатдан ҳам қатор масалаларда шунчалик яқин ва аҳамиятлидир.

Бироқ бу Конфуций таълимоти биз учун, замонамиз учун мутлақо бекаму кўст дегани эмас, албатта. Унинг таълимотида, фалсафасида ўз даври билан изоҳланувчи чекланишлар, бирёқламаликлар йўқ эмаски, улар бизнинг замонамиз билан ҳамқадам бўлолмайди, албатта.

Донишманднинг умумбашарий қадрият касб этувчи таълимот ва қарашлари биз учун азиздир. Чунончи, инсоният тақдири муаммосида у оила феноменига жуда катта аҳамият беради. Шеърият ва мусиқанинг шахс камолотидаги ўрнини биринчилар қаторида деб билади. Шеърият шахснинг баркамоллашувига кўмаклашишдан ташқари, жамиятни камол топтиришда подшоҳга ёрдам бериши керак, деган фикрни айтади. Хитой тилидаги «вэн-сue» — «адабиёт» сўзининг асосини ташкил этувчи «вэн» ифодасини муомалага Конфуций олиб кирган дегувчи қарашлар ҳам бор.

Бизда Конфуцийга эътибор XX асрда жадидлар давриданоқ кўзга ташланади. Жадид зиёлилари маърифатпарварлик ғояларини, шахс камолоти ва тарбия муаммоларини, халқ ва миллат тараққиёти йўлида адолат, эътиқод, маслак, бурч ва жасорат тушунчаларини талқин этишда ўзимизнинг Шарқ даҳолари, француз маърифатчилари қаторида Конфуций таълимотидаги қатор нуқталарга таянганликларига Беҳбудий, Фитрат, Ибрат, Авлонийлар ижоди ва қарашларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бунга Авлонийнинг икки жилдлик танланган асарларидан қатор мисолларни келтириш мумкин. Хусусан, унинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари юзага келишида Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон»идан ташқари, назаримизда, Конфуцийнинг одоб ва ахлоқ ҳақидаги қарашлари ҳам сезилиб туради.

Муҳтарам китобхон!

Конфуцийнинг доно фикрларидан намуналар билан сиз шоир Саъдулла Аҳмад таржималари орқали маълум даражада танишгансиз. Саъдулла Аҳмад Хитой мутафаккирининг доно фикрларидан бир дас-тасини ниҳоятда гўзал ва шоирона тарзда ўтириб, «Жаҳон адабиёти» журнали орқали ўзбек китобхонла-рига тухфа қилган эди.

Ушбу китобдаги жажжи «асарлар» таржимаси ана шу меҳнатнинг узвий ва мантиқий давомидир. Лекин бу таржиманинг аввалгисидан асосий фарқи шунда-ки, улар ўзбекчага аслиятдан, яъни бевосита хитой тилидан ўтирилгандир. Бадиий, фалсафий-ахлоқий асарларнинг ёхуд айрим парчалар, намуналар бўли-шидан қатъи назар, уларнинг ўзбек тилига бевосита хитой тилидан ўтирилиши, маънавий ҳаётимизда эъти-роф этишга муносиб ҳодисадир. Ўзбек адабиёти умуман таржимага бой адабиёт. Жаҳон адабиётининг кўпдан-кўп намуналари тилимизга ўтирилган. Улар ичида бевосита аслиятдан ҳам, бавосита бошқа бир тил орқали ўтирилганлари ҳам оз эмас.

Лекин аслиятдан — бевосита хитой тилининг ўзи-дан ўзбек тилига ўтирилган асарлар узоқ асрлик та-рих давомида ҳам, ҳозирги кунимизда ҳам ниҳоятда оздир.

Шу маънода ёш мутаржим — Илҳом Қосимов таж-риба жиҳатидан ҳам, ёш жиҳатидан ҳам ҳали ниҳоят-да навқирон. У Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари уни-верситетининг талабаси. Бу олий даргоҳдаги хитой тили гуруҳини бакалавриятини тутатиш арафасида. Тала-балик чоғиданоқ бу қадар масъулиятли ижодий ишга — таржимага қўл уриш, очиғи, ҳамманинг ҳам қўли-дан келавермайди. Бунинг учун тилни билишдан таш-қари, ўзига яраша журъат керак.

Иккинчидан, Конфуцийдек даҳонинг фикрлаш тар-зи ҳам, мушоҳада юритиш йўсини ҳам, образли та-факкуридаги услуб ҳам, илгари сураётган ғоялари асл

булган фалсафий дунёси ҳамда уларни бир тизимга солувчи тили, сўз бойлиги, юзага чиқувда уларнинг жойлашиш конструкцияси ва ҳоказолар ҳам ўзига яраша ва мутаносиб бўлади. Бир сўз билан айтганда, Конфуцийдек мутафаккир ва файласуфни аслиятдан ўқиш осон эмас. Бу ишни бошқа халқларнинг жуда кам билимдонлари ва кўп тажрибага эга таржимонлари амалга оширганлар.

Конфуций даҳосидан ташқари, хитой ва ўзбек тилидаги қонуниятларнинг бир-биридан нақадар йироқ эканлиги, хитой тилидаги мураккабликнинг нечоғлик ўзига хосликларини, хитой ва ўзбек халқлари аро менталитет, ҳаёт кечириш тарзи, анъана, урфодат ва ҳоказоларнинг нечоғлик фарқли экани, бу масалалардаги яқинлик ва узоқлик таржима масаласида ҳамда таржимон фаолиятида нечоғлик муҳим ўрин тутишини инобатга оладиган бўлсак, ёш мутаржим Илҳом Қосимов нечоғлик масъулиятли ишга қўл ургани аён бўлади.

Муҳтарам ўқувчи ушбу китобни қўлга олар экан, унинг, шубҳасиз, муваффақиятига ҳам, йўл қўйилиши мумкин булган айрим камчилик ёхуд нуқсонларга ҳам юқорида эътироф этилган омиларни назардан қочирмаган ҳолда ёндашса, интилувчан, умидбахш ёш таржимоннинг меҳнатларини тўғри баҳолай олган бўлади, деган умиддамиз.

2010 йил муҳтарам Президентимиз томонидан «Навқирон авлод йили» деб эълон қилинди. Фикримизча, ушбу таржима меҳнатини ёшларга давлат миқёсида кўрсатилаётган эътибор меваси, унга муносиб жавоб беришга ҳаракат деб ҳам қараш мумкин.

Муҳтарам Президентимиз Ёзувчилар уюшмасига мутгасил гамхўрлик кўрсатиш зарурлигини таъкидлади. Ёзувчилар уюшмаси қошида махсус «Ижодкорлар фонди»ни тузиш ҳақида махсус қарор эълон қилинди. Шу қарор муносабати билан Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ишлаб чиққан тадбирларда

жаҳон тилларини ўрганувчи талабалар таржима ишларида фаол иштирок этишлари лозимлиги ҳам кўрсатилган.

Ушбу таржима Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети Халқаро журналистика куллиётининг ҳам, бу ерда таҳсил олаётган талаба Илҳом Қосимовнинг ҳам ана шу тадбирларни ижроси учун қўйган дадил қадамлари сифатида ҳам эътиборлидир.

*Бахтиёр НАЗАРОВ,
филология фанлари доктори, академик
(2010 йил)*

КОНФУЦИЙ ЁХУД ҲАЁТ САБОҚЛАРИ

(Ўзбекча таржимага сўзбоши ўрнида)

Конфуций (мил. ав. 551–479 йй.) – Шарқнинг буюк мутафаккирларидан бири, маърифатпарвар, файласуф ва конфуцийлик оқимининг асосчиси, сиёсий арбоб. Конфуций қадимги даврнинг улкан мактабини яратган, дунё тамаддунига беҳисоб ҳисса қўшган буюк тарихий шахсдир. Унинг ҳикматлари икки ярим минг йилдирки, Шарқ оламида ҳам, Фарбда ҳам ҳали-ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Қадимги Хитой тарихчиси Сима Чйэн Конфуцийнинг таржимаи ҳоли, ҳаёти ва ижодига алоҳида урғу берган. Унинг маълумотларига кўра, Конфуций милоддан аввалги 551 йил 9-ойнинг 28-санасида (яъни сентябрда) Лу беклигига қарашли Зоуйи музофотида (ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Шандунг ўлкаси Чуфу ноҳиясининг жануби-шарқида) туғилган. Хан миллатига мансуб бўлган. Конфуций туғилганида отаси-Шу Лянг-хе 70 ёшга тўлган эди. Шу Лянг-хенинг туққиз нафар қизи ва Бў Ни исми оқсоқ ўғли бўлган. Одатга кўра, ногирон фарзандлар марҳум аждодлари учун қурбонлик келтиришлари мумкин бўлмаган. Шундан сўнг атоқли жангчи Шу Лянг-хе Чуфу шаҳрининг машҳур хонадонларидан бири – Янлар оиласининг кенжа қизига оғиз солади...

Ва ниҳоят узоқ кутилган ўғил – меросхўр туғилади. Конфуцийнинг исми Чю, ҳурматли номи Жўнг-ни бўлган. Конфуций номининг аслий хитойчаси *Кўнзидир*. Хитойча транскрипцияда – *Kongzi*, уйғурча ўқилиши – *Кўнззи*; европаликлар *Confucius* тарзида ўзлаштиришган бўлса, рус адабиётлари орқали бизга ҳам «*Конфуций*» ҳолида кучди («Конфуций» – «Кунгфузи»га ишора, «Ҳурматли Устоз Кунг» дегани). (Рус адабиётларида – Кун; ўзбек тили хусусият-имкониятларидан бири «ў»лашишдир, талаффузда чалкашликлар бўлмасин учун асл манба ва уйғурча талаффуз-

ларга асосланиб, «Кўнг» ҳолида ҳақиқий талаффузга яқинроқ тарзда ўзлаштирилди, чунки хитой тилида «кун» талаффузли сўзлар ҳам талайгина. — И.Қ.).

Конфуций Хитой тарихидаги Чун-чю (Баҳор ва куз) даврининг охирларида яшаган. Шунингдек, у хитойлик яна бир донишманд Лао-зи (мил. авв. 579—499 йй.), Будда Шакия Муни (мил. авв. 556—476 йй.), юнон донишманди Эфеслик Буқрот (Гераклит, тахминан мил. авв. 535—475 йй.) каби шахслар билан тарихий бир даврда яшаган. Конфуцийнинг аجدодлари Сўнг беклигининг аслзода-оқсуякларидан, Ёин сулоласининг подшолик уруғига мансуб бўлишган. Исёнлар туфайли Лу подшолиги (беклиги)га кўчиб келиб ўрнашиб қолишган. Конфуцийлар шажараси унинг бешинчи бобоси Му Жин-фу давридаёқ таназзулга юз тутта бошлаган. Конфуций туғилган вақтда уларнинг хонадони аллақачон оддий халқ даражасига тушиб қолган эди. Конфуцийнинг отаси Шу Лянг-хе Лу подшолигига қарашли Зоуйи музофотида амалдор-дафу бўлган. Конфуций уч ёшлигида (мил. авв. 549 йил) отаси Шу Лянг-хе вафот этади, оиласи муҳтожликда кун кечира бошлайди. Шундан сўнг Конфуций ёлғиз онаси Янши хоним қўлида қолган. «Ши» — хоним, турмушга чиққан аёлнинг фамилияси охирига қўшиб айтилади; одатда, шу аёл фамилиясининг олдига эрининг фамилияси қўшиб айтилган; ўзбекча муқобил таржимаси «бека» ёки «оғоча» дир. Бека Ян ўша пайтларда Чуфунинг насл-насабли хонадонидан бўлгани учун Конфуций ёшлигидан яхши таълим-тарбия олган, бунга унинг мустаҳкам иродаси ва тиришқоқлиги ҳам катта ёрдам берган, албатта. Конфуций 17 ёшга тўлганида (мил. авв. 535 й.) онаси ҳам оламдан ўтади.

Конфуций ўз устида тинимсиз ишлар ҳамда бошқалардан ҳам олган билимларини такрорлаб туришларини талаб қиларди. Унинг шахс сифатида алоҳида томонлари ҳақида «Муҳокама ва баён» асарида батафсил маълумотлар мавжуд. Донишманд ёшлигида ом-

борхона мудир, кичик чорвадор назоратчи амалдорнинг котиби бўлиб хизмат қилган. Ун тўққиз ёшида Сунг Чигуан бекага уйланади. Милоддан аввалги 532 йил ўғли Зи Лу туғилади, кейинчалик у Бў-ю ҳурматли номларини олган.

Конфуций 22 ёшидан таълим бериш билан шуғулланиб, кейинчалик Хитойнинг энг машҳур ўқитувчиси сифатида шуҳрат қозонган. У ўзи очган мактабда 4 та фан: ахлоқ, тил, сиёсат ва адабиётдан таълим берган. Мухлислари уни «Кўнг фузи» деб улуғлашган, «фузи» – «устоз», «ҳазрат» демакдир. Қадимги Хитойда ҳурмат-эҳтиром маъносини ҳам англатган, умуман дафу даражасидаги амалдорлар «фузи» деб аталган. Конфуций 50 ёшида сиёсий фаолиятни бошлаб, Лу подшолигида юқори амалдор бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун шогирдлари уни «фузи» дейишган. Бора-бора бу ном «Кўнг Фузи», яъни «Улуғ устоз Кўнг» деган фахрли номга айланган. XVII асрда Хитойга келган иезуит-миссионерлар хитойлик донишманд таълимоти билан яқиндан танишиб, уни Европа маданиятининг ҳам вакилига айлантириш мақсадида Confucius (Конфуций) деб атай бошлаганлар. Шундан бу ном жаҳонга тарқалди ва танилди.

Конфуцийнинг яхши кунлари узоққа чўзилмайди. Ҳокимиятни қўлига олган жаноб Жи билан ўрталарида зиддият келиб чиқади, шунингдек, фитналар сабаб унинг ўз вазифасидан истеъфо беришдан бўлак бошқа чораси қолмайди. Шогирдларини бошлаб юрт кезади, бундан унинг асосий кўзлаган мақсади «хизмат» (иш, вазифа) учун бўлиб, бунинг маъноси шуки, бирор подшоликда ўзининг ахлоқий-сиёсий қарашларини ёйишдир. Аввал Вэй бекалигида, сўнгра Чэн давлатида бўлади. Куанг ерида маҳаллий аҳоли томонидан қамалга олинади. Ундан қутулиб Вэйга қайтади, шундан сўнг Сао ва Женг давлатларига боради. Сарик дарё (Хуангхе)гача етиб боради ва яна ортига қайтади... Кўп йиллик сарсон-саргардонликлардан

кейин, жойларда ўз ғояларини рўёбга чиқаролмагач, Конфуций 68 ёшида Лу беклиги беги Лу Ай-гунг давридаги амалдор-тўралардан Жи Канг-зи (Жи Сун-фэй)-нинг таклифига биноан яна Луга қайтиб келади. Айрим манбаларда ҳаммаси бўлиб ўн тўрт йиллик узоқ ва машаққатли сафардан сўнг яна Лу подшолигига қайтиб келган дейилади. 3000 та шогирдлари орасидан 72 нафари устозларини асло тарк этишмаган.

Конфуций умрининг охирида асосан маданиятга доир қадимий асарларни тартибга келтириш ишлари билан шуғулланган. У кексайганида оғир жудодликларга учрайди. Милоддан аввалги 483 йил ўғли Кунг Ли қазо қилади; милоддан аввалги 481 йил севимли шогирди Ян Хуэй, яна бир йилдан сўнг Вэйда тагин бир шогирди Жунг Йоу (Зи-лу) оламдан ўтади.

Милоддан аввалги 479 йил улур маърифатпарвар, файласуф Конфуций 73 ёшида вафот этади. Конфуций ўзи учун, авлодлари ва яқин шогирдлари учун мўлжалланган қабристонга дафн этилади. Унинг уйи эса муқаддас зиёратгоҳга айланган.

Ўша даврларда фақатгина оқсуяк-амалдорлар фарзандларининггина таълим олишга қурби етган. Конфуций эса «ким бўлмасин – ҳамма билим олиши керак» ташаббуси билан чиқади. У шогирдликка олар экан, кишиларнинг жамиятда тутган ўрнининг юқоритубанлигидан қатъи назар, барчасига бирдек таълим-тарбия берган. Конфуций барчанинг шахсий билим олишини йўлга қўйган, хусусий мактаб очиб, амалдор-тўраларнинг маданият ва маорифга нисбатан танҳо эгаллик анъаналари (монополь ҳуқуқи)ни парчалаб тапилади. Баъзи манбаларда Конфуций 30 ёшида ўз таълимотидан сабоқ бера бошлаганлиги ҳақида маълумот келтирилади. Конфуций файласуфлар Пифагор ва Сукрот каби фақат оғзаки таълим берган. Шунинг учун ундан бир сатр ҳам қўлёзма қолмаган. Бизга маълум асарлари шогирдлари томонидан ёзиб қолдирилган. Бу жиҳатдан уни Ҳазрат Навоийнинг биринчи

девонига мухлислари томонидан тартиб берилганлиги ҳақидаги тарихий воқеликка қиёс қилса бўлади. Конфуций замондошти Лао-зи билан учрашган, ундан маслаҳатлар олган, уни ўзига маънавий устоз деб билган.

Конфуций таълимотида умуминсоний қадриятлар тараннум этилади. Айтиб ўтиш керакки, Конфуций бир тизимли фалсафани ривожлантирмаган, лекин Конфуцийлик ахлоқий-сиёсий таълимот сифатида турли жиҳатдан этик-фалсафий дунёқарашларнинг назарий-амалий тараққиётига самарали ҳисса қўшди. Конфуций одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни таҳлил қилиб, бу борада фойдали маслаҳатлар берган. Қадимги юнон файласуфи Суқротга ўхшаб Конфуций ҳам инсонни диққат марказига қўяди, «раҳмдиллик», яъни «инсонпарварлик» Конфуцийлик ғояларининг ўзаги – моҳиятини ташкил қилади. Донишманднинг «раҳмдиллик», «ҳаққонийлик» ва «олижаноблик» тўғрисидаги ҳикматлари, панд-насиҳатлари, фалсафий мушоҳадалари минг йиллар оша одамларни эзгуликка чорлаб келмоқда. У наинки Хитой маданиятига, балки жаҳон тафаккур хазинасига ҳам самарали ҳисса қўшди. «Муҳокама ва баён» асари эса фақат Хитойнинггина эмас, бутун Шарқ халқлари донишмандлигининг ҳам дурдона асарларидан биридир. Мазкур асар ўқувчига бадий озуқа беришдан ташқари, кишида чуқур билим ва кўникма ҳосил қилади. Шунинг учун бу асар ҳам адабий, ҳам илмий аҳамиятга эга. Конфуцийнинг кўплаб мулоҳазалари жаҳоннинг илғор мутафаккирлари ижодига илҳом бағишлаган ва ҳанузгача унинг халқона ва ҳаётий ғояларини ўрганишга эҳтиёж сезилади. Шу боис, биз ҳам сўнгги йигирма йил ичида қадимги буюк донишмандлардан Зардушт, Конфуций ва бошқа улўғ алломаларнинг ахлоқий-фалсафий ғояларига нисбатан ўрганилиш позициясининг ижобий томонга ўзгарганлигини алоҳида эътироф этиб, аввало, Шарқ мутафаккирлари ижодида шарқона уйғунлик, муштараклик асо-

сида тараққий топган фалсафий қарашларнинг умумий мезонларини ўрганиш ҳамда Конфуций шахси ва ахлоқий-сиёсий таълимотининг улар орасида тутган ўрнини илмий-мантиқий асосда исботлашни мақсад қилиб қўйдик. Иккинчидан, донишманднинг ҳаётий-фалсафий қарашлари жамланган «Муҳокама ва баён» асарини она тилимизга ўтириб, унинг илмий-бадий, тарихий ва ижтимоий-сиёсий аҳамиятини холис ва ҳаққоний таҳлил этиш, шунингдек, роявий, илмий, амалий, ижодий томонларини тадқиқ қилишга ҳамда уларни халқ нақллари, бошқа кўплаб Шарқ донишмандларининг фикрлари билан қиёсий ўрганишга ҳаракат қилдик.

Муҳтарам Президентимиз «Юксак маънавият – енгилмас куч» (2008 йил) асарларида маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлигини таъкидлаб, бу ҳақдаги мулоҳазаларини куйидаги сўзлар билан қувватлантирганлар: «... қадимий ҳинд, хитой ёки юнон файласуфларини оласизми, ўрта асрлардаги Шарқ ва Ғарб Уйғониш даври намояндаларини оласизми, ислом оламида ном қозонган мутафаккир зотларни оласизми – уларнинг илмий меросида моддий ва маънавий олам ўртасидаги муносабатларга кенг ўрин берилганини кўриш мумкин.

Масалан, антик давр файласуфлари бўлмиш Сократ ва Платон, Эпикур ва Демокрит, хитой донишманди Конфуций ва бошқа алломаларнинг бу борадаги назарий қарашлари фан тарихидан яхши маълум. Уларнинг айримлари руҳий оламни бирламчи деб билса, баъзилари эса моддий оламни асосий ўринга қўяди...

Бир сўз билан айтганда, инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганинг буюк ва сирли мўъжизасидир...

Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга

чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий олами бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади.

Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қуш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади».

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрилик, дейдилар» (Абдулла Қодирий). Шунинг учун биз оддий-содалиги билан қалбларимизни ҳайратга чуллаган мумтоз бадийятга қайта-қайта мурожаат қилаверамиз, ҳар сафар ундан бугун инсоният бошига тушган глобал муаммоларнинг оқилона ечимларини, қийнаётган саволларга муносиб жавобларни топгандек бўлаверамиз; айтолмаётган сўзларимизнинг доҳиёна оддий талқинига дуч келаверамиз; қалбларимиз пурмаъно ҳикматлардан нур эмар экан, руҳиятимизда ажиб сокинликни ҳис қиламиз; ҳаётимиз маъно касб этар экан, файзу тароватга чулғаниб бораркан, чексиз ҳузур ва қониқиш ҳосил қиламиз – айни шудир қалбларимиз муддаоли. Тамаддунлар ва фанлар тарихида беқиёс ўрин тутган муҳтарам зотларнинг уғитларига қулоқ осар эканмиз, ўзимиз учун ҳайратомуз ибратли хулосалар чиқарамиз, уларни ўзимиз учун дастуруламал қилсак, нур устига аъло нур бўлур эди. Абдулла Ансорий асҳобларига васият қилиб шундай дер эканлар: «Ҳар пирдан бир сўз эслаб қолинг, агар бу қўлингиздан келмаса, уларнинг исмини ёд олинг, бундан баҳра топасиз». Бобомиз моҳир саркарда, ҳассос шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таъкидлаганларидек: «Ҳикмат излаганга ҳикматдир дунё». Қалбларимизни илму ҳикмат нури ила ёритайлик!

Немис файласуфи Карл Ясперс (1883–1969) инсоният тарихини «ўқдаври» («ўзак давр») деб номланган муҳим босқичларга ажратади. Файласуфнинг фикри-

га кўра, айнан эрамиздан аввалги VIII-II асрлар оралигидаёқ замонавий цивилизацияларга асос солинган эди. Турли маданий ҳудудларда бир вақтнинг ўзида ва бир-биридан мустақил равишда инсониятнинг маънавий юксалишида сифат ўзгаришлари содир бўлди, дунёни принцип жиҳатидан янгитдан идрок қилиш имконияти туғилди.

К. Ясперс янги муносабатларнинг хабарчилари қаторида Эронда (аслида дастлаб Турон заминда, қадимги Хоразм ҳудудларида - И.К.) Заратустра (Зардушт) ва Хитойда Конфуций ва Лао-зилар дунёга келганини ҳам алоҳида қайд этиб ўтади. Ҳозирги назарий социология муаммоларини тадқиқ қилишга катта ҳисса қўшган энг йирик социологлардан бири Энтони Гидденс «Социология» китобида (таржимонлар: Н.Маматов, Ж.Бегматов) Конфуций ва унинг таълимоти ҳақидаги фикрларини шундай баён қиладилар: «Конфуций Яқин Шарқдаги диний доҳийларга ўхшаб пайғамбар бўлмаган, ўқитувчи бўлган. Конфуций ўз издошлари томонидан илоҳийлаштирилмаган, аксинча, у «доно одамларнинг энг доноси» ҳисобланган. Конфуцийчилик эса ўтмиш аждодлар ҳурматини жойига қўйишга аҳамият бериб, инсоният ҳаётини ички табиий қонунлар билан уйғунлашувига эриштиришни илгари суради». Лекин, афсуски, Конфуцийнинг эзгу ғоялари турли даврларда ҳукмрон синфларнинг манфаатларига бўйсундирилди ёки жамият учун зарарли дея инкор этилди, шу сабаб маълум йўқотилишларга учради. Шўролар даврида кўпгина алломалар қатори Конфуций шахси ва унинг таълимоти ҳам қораланди, унга «ўз қарашларида ҳукмрон синф - аристократлар манфаатларини ёқлаб чиққан», «ҳукмдор ҳокимиятини илоҳийлаштирган», ўтган асрнинг иккинчи ярмида «ХХРда шахсга сирғинишнинг тарқалишида маълум рол ўйнамоқда», «асрлар давомида Хитой, Япония, Корея, Вьетнамда эксплуатация тузумини оқлаб, ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикр, фан ва техника та-

раққиетини буғиб, халқни маънавий асоратда сақлаб келди», деган асоссиз айблар қўйилди, бухтонлар ёғдирилди, одамлар сунъий равишда «бездирилди», бунда улар айниқса баъзи бир Хитой ҳукмдорларининг тарихий хатоси билан Конфуцийлик таълимотига нисбатан пайдо бўлган «конфуцийчилик – диний таълимот» деган нотўғри қарашдан ўз манфаатлари йўлида унумли фойдаландилар, амалга оширилган таржималарда ҳам мафқуравий тазйиқнинг асоратлари буртиб турар, уларда ғоявий оришлар яққол сезилиб қоларди. Бундай аянчли ҳол донишманднинг ўзи туғилиб-яшаб ўтган юртида ҳам содир бўлганига тарих гувоҳ. Конфуцийнинг инсон ҳақидаги ҳаётий фалсафасининг минтақамизда ҳали-ҳанузгача яхши ўрганилмай келинганининг сабабларидан бири ҳам мана шу. Аслида Конфуцийнинг халқона ва ҳаётий ўтитлари юқоридаги айбловларнинг барчасини инкор этади, бунга жавобларни донишманднинг ўз фикр-мулоҳазаларидан ҳам уқиб олиш қийин эмас.

Турли суҳбатларда Конфуций ёки унинг ҳикматларидан сўз очсак, одамлар: «Конфуцийлик ўзи қанақа дин?» қабилидаги саволларни беришади, бунинг сабаби аслида ўтган замонларда Конфуцийликка дин нисбатини беришдек хатоликдан келиб чиқди, шунингдек, афсуски, ҳозирда ҳам баъзи бир диншуносликка оид дарсликларда Конфуцийликка дин сифатида қараш назариялари сақланиб қолмоқда. Конфуцийлик ҳеч қандай диний таълимот эмас, у ахлоқий-сиёсий таълимотдир, оддийгина қилиб айтсак, «инсон ва борлиқ ҳақидаги ҳаётий ҳақиқатлар тизими». Хитойча адабиётларда Конфуцийчиликнинг замон талабига қараб жамиятда айрим диний функцияларни бажариб келгани ҳақида мунозарали фикрлар билдирилади. Донишманд ўзини илоҳийлаштирмасликларини шогирдларига қаттиқ тайинлаб, нимагаки эришган бўлса, қунт билан ўқиб-ўрганиб, сабр-қаноат қилиб етишганини таъкидлайди. Конфуций баъзи

бир руҳоний, фалсафий таълимот тарафдорлари сингари оламдан қочишга эмас, одамларни дунёга, ҳаётга мослашишга чақиради, унинг қарашларида инсон ва борлиқ яхлит бирлик ҳосил қилади.

Мустақиллик ўтмиш, бугун ва келажакка ҳаққоний қараш имкониятини яратди. Маънавий-маърифий жамият ва давлат қураётган забардаст халқимиз жуда қисқа вақт ичида ўзининг ҳаққоний тарихи, маданияти, урф-одатларини тиклабгина қолмай, жаҳон тажрибаси, абадиятга дахлдор дурдона асарларни, қадим донишмандларнинг пурмаъно ҳикматларини холисона ўрганиш ва баҳо бериш – ўз сўзини айтиш имкониятига ҳам эга бўлди. Конфуций ҳикматларини аслиятдан ўзбек тилига ўтирар эканмиз, Конфуцийча қисқалундалик, оддий-содалик, «шарқона руҳ» ёки «шарқона таъм»ни ва халқчилликни сақлаб қолишга интидик. Ҳозирда Хитойда Конфуцийчилик таълимотининг замонавий тараққиёт мезонларига уйғун жиҳатлари борасида давлатчилик туркуми остида махсус йирик тадқиқот ишлари олиб бориламоқда.

Шарқ – қадим-қадимдан тўхтамай қайнаб чиқаётган тафаккур булоғи. Юқорида «шарқона уйғунлик» ҳақида сўз очган эдик, шарқлик донишмандларнинг ҳикматларидан баҳраманд бўлар эканмиз, «шарқона бир таъм»ни туямиз, юракларга илиқлик олиб кирувчи ҳиссиёт. Бу халқларимиз ўртасида қадимдан шаклланиб келган мустақкам тарихий-маданий алоқалардан дарак беради.

Таржима-таҳлил жараёнида ҳикмат-нақллар ўртасида ҳайратомуз ўхшашликларга дуч келамиз. Буни хитойлик донишмандлардан бири Менг-зининг бир ҳикмати билан изоҳламоқчимиз: «Аввалги донишмандлар билан кейинги донишмандларнинг йўли (ўлчов мезонлари, фикру ёди) бирдир». Ўхшашликлар фақатгина машойихларнинг ҳикматлари ёки ровийларнинг ривоятларидагина эмас, халқ оғзаки ижоди: эртақ, халқ қўшиқлари, масал, мақол, иборалар ва бошқа-

ларда ҳам учрайди. Халқлар ўртасидаги бундай муш-тарақликлар, албатта, ўзининг мустақил асосларига, тарихий илдизларига эга.

Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашларини умумлаштириб, таҳлил қилиб, бу борада ўзбек тилида илк тадқиқот ишлари олиб борган Виктор Алимасов ўзининг «Конфуцийлик ва Шарқ давлатчилиги» (2006) номли китобининг кириш қисмида афсус билан шундай ёзадилар: «Чет мамлакатларда Буюк Устоз (яъни Конфуций) таълимотига бағишланган йирик тадқиқотлар ўтказилган, сон-саноксиз асарлар чоп этилган. Минг афсуски, Конфуцийлик ўзбекистонлик тадқиқотчилар эътиборига тушмаган, «халқни бошқаришда алдашдан холи», «бир бутун халқнинг қадимий анъаналари ва ахлоқий принципларини ўзига жо этган» (Вольтер), «кишиларни поклашдек олий эзгуликка ўргатувчи ҳақиқий (улуғ) таълимот» (Л.Н.Толстой) – Конфуцийлик билан ҳануз ўзбек ўқувчилари таниш эмас». Буни тан олмасдан иложимиз йўқ.

Биз бу галги таржималаримиз учун Ли Зе-фэй тартиб берган «Муҳокама ва баён»нинг Конфуций ҳикматларининг бугунги хитой тилига ўтирилган нусхаси ва ундаги шарҳлардан асосий манба-қўлланма сифатида фойдаландик, асар таржимаси борасидаги аввалги уринишларимиз, асарнинг ҳозирги хитой тилисига уйғунлаштирилган бошқа вариантлари (Жин Лян-нйэн, Ли Ю-хуа ва бошқалар, шунингдек, мавжуд ўзбекча таржималар, уйғурча, русча таржима нусхалари) билан солиштириб, маъноларини жамлашга, уларни қиёслашга, шунингдек, мазкур мумтоз асар изоҳларини ўзбекона талқинлар билан бойитишга ҳаракат қилдик. Шунингдек, изланишларимиз давомида умумфалсафий билиш тамойиллари: умумий ўзаро алоқадорлик, тараққиёт, комплекс (яъни уйғун бирлик ташкил этган воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракат, белги ва шу кабилар юзасидан мажмуий) ёндашув, детерминизм, яъни муайян ҳодисалар ўртасидаги ало-

қадорликнинг қонуниятли, зарурий ва сабабий ра-
вишда рўй беришини, ҳодисаларнинг ҳозирги ҳолати
уларнинг аввалги ҳолати билан ёки аксинча, узвий
тарзда боғлиқ эканлигини эътироф этиш каби тамой-
илларга имкон қадар амал қилдик.

ТАРЖИМОНДАН

МУҲОКАМА ВА БАЁН

(Асардан парчалар)

БИРИНЧИ ҚИСМ

Конфуций деди: «Иам олгач, вақти ганиматда уни тез-тез такрорлаб турмоқ кўнглига қузурлик бахш этмасми? Дўстинг олис йўлдан йўқлаб келар бўлса, севинч асли шу эмасми? Ўзгаларнинг тушунмасликларидан асло зорланмаган олимжаноб эмасми?»

Изоҳ (эслатма: биринчи қисмда ҳар бир ҳикматдан сўнг изоҳ-шарҳ бериб борилади). Бу ерда таржима рисоламизни икки қисмга ажратиш шартлидир. Биринчи қисмдан изоҳли ҳикматлар, иккинчи қисмдан эса ҳали изоҳланмаган ҳикматлар ўрин олган. Аслида «Муҳокама ва баён» йигирма қисмдан иборат асардир. Аввалги таржималаримизда асардан бир чимдимини олиб ўзбек ўқувчилари эътиборига ҳавола қилган эдик.

«Конфуций» номи хитойча асл қадимий нусхада «Зи» тарзида учрайди, бу «ҳазрат», «устоз», «тақсир» дегани. Қадимги Хитойда илми ва фозил кишиларга, одатда, «Зи» деб мурожаат қилинган. «Муҳокама ва баён»даги «Конфуций деди...» асл нусхада «Устоз дедилар» тарзидадир, истилоҳдаги «Устоз» бирдек Конфуцийга (мил. ав. 551 – мил. авв. 479 йй.) қаратилган. Шу сабаб биз ҳам айрим ўринларда маъно ва тил-таржима меъёр талабига кўра «устоз» дея таржима қилдик. Конфуцийнинг шогирдларидан фақат Йоу-зи ва Зенг-зи иккиси «зи» (яъни устоз, мавлоно, ҳазрат) деб аталган. Сўнг сулоласи фалсафа мактаби бўлмиш неоконфуцийчилик вакиллари «Муҳокама ва баён»ни Йоу-зи ва Зенг-зининг шогирдлари китоб ҳолига келтиришган, деб ҳисоблайдилар. Шунга Конфуцийдан ташқари, фақат бу икки киши ҳам устоз, яъни «зи» деб улуғланади. Кон-

фуцийнинг исми Чю (Qiu), ҳурматли номлари Жунгни (Zhongni)дир. Маълумот ўрнида айтиб ўтиш жоизки, қадимги хитойликларнинг исмлари булибгина қолмай, балки уларнинг иккинчи, норасмий, бошқаларнинг ўзига нисбатан ҳурмат-эҳтироми белгиси сифатида қўлланиладиган номлари ҳам бўлган, у «зи» деб аталган, лекин уни тахаллус билан адаштириб юбормаслик керак (ўтган галги таржималарда биз уни «тахаллус» дея таржима қилиб жиддий хатоликка йўл қўйгандик – И.Қ.).

«Зи» (яъни «ҳурматли номлари») кичикларнинг ёши улуғлар, оддий кишиларнинг мартабаси улуғ инсонлар ёки бошқа одамларга нисбатан ҳурмат-эҳтироми белгиси сифатида қўлланилган, кўпинча уларнинг исмларини тўғридан-тўғри айтиб мурожаат қилиш одобсизлик ҳисобланган. «Зи» Хитой маданиятининг ўзига хос томонларидан биридир, ҳозирги Хитой жамиятида у алақачон урфдан чиқиб кетди. Агар «зи» танлаш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, исм ва ҳурматли ном бир-бирига жуда боғлиқлигини кўрамыз. «Зи» исмининг секин-аста ўзгариши натижасида келиб чиққан, шунинг учун биргаликда «минг-зи» (ҳозирги хитой тилида кенг истеъмолда бўлган «исм», «ном») деб аталади. Кишилараро муносабатларда «минг» (яъни «исм») одатда камтарлик, камсуқумлик номи сифатида ишлатилади ёки кичикларни, мартабали кишиларнинг ўзларидан қўйи турувчиларни иззатлаб аташлари учун қўлланилган; «зи» (ҳурмат-эҳтиром номи) бўлса, кичикларнинг ёши улуғларга, қўйи турувчиларнинг юксак мартабали кишиларга ҳурмат-эҳтироми белгисини англатган. Қадимги хитойлар «минг унинг зиси билан» деганлар, бу уларнинг бир-бирига боғлиқлигини англатади. Масалан, биз Конфуций деб атайдиган Кунгзи (Kongzi)нинг исми Кунг-чю (Kong Qiu), ҳурматли номлари Жунгни бўлган. Исмдаги «чю» – «тепалик» маъносини ёки шунга алоқадорликни билдиради. Кунгзининг онаси Ян Женг хоним Ничю (Ni Qiu) тоғида ибодат

қилиб, фарзанд тилайди, шундан сўнг Кўнгзига ҳомиладор бўлган. Конфуций Нишан (ёки Ничю) тоғида турилади. Конфуций туғилганда бошининг тепа қисми ўртаси паст, атрофи баланд бўлиб, Ничюшан тоғига ўхшаб кетган. Шунинг учун исми Чю (Qiu), ҳурматли номи Жўнгни бўлган. Кўнгчюдаги «чю», Жўнгнидаги «ни» бир тоғ номидан олинган. Шунингдек, Конфуций оилада иккинчи ўғил бўлган. Илгари Хитойда бир оиладаги ака-ука қариндошлар ёш тартиби бўйича «бў» (bo; ўзбек тилида «тўнғич» – катта ўғил), «жўнг» (zhong), «шу» (shu), «жи» (ji; ўзбек тилида «кенжа» – кичик ўғил) деб тизилган, «жўнг» иккинчига ишора. Шунга «жўнг» ва «ни» бирикиб Конфуцийнинг ҳурмат-эҳтиром белгисини англатувчи иккинчи, норасмий номига айланган. Демак, Конфуцийнинг «зи» сига қараб, унинг туғилиши ва оиладаги ҳолати ҳақида қисман билиб олиш ҳам мумкин экан.

Эслатма: хитой тилида ҳурмат-эҳтиром белгисини англатувчи иккинчи норасмий ном – «зи» (zi) билан «устоз», «ҳазрат» маъносини берувчи (масалан, «Кўнг-зи»даги) «зи» (zi) иероглиф ва маъно жиҳатдан фарқланади.

Юқоридаги ҳикмат «Муҳокама ва баён»нинг дастлабки боби биринчи ҳикмат-мақолати бўлиб, илм олиш борасидаги махсус қисмдир, илм олиш чора-тадбирлари, унга бўлган муносабат баён этилади. Ҳикматнинг илк банди халқимиз мақолини ёдимизга солади: «Ҳақиқий илм истасанг, такрор қил», яъни олган билимларингни такрорлаб, мустаҳкамлаб боргин. Икки минг йилдирки, донишманднинг мазкур ҳикмати зиёлилар орасида кенг қўлланилиб келинмоқда ҳамда хитой халқи маънавий ҳаётига ўзининг ниҳоятда чуқур таъсирини ўтказди. «Муҳокама ва баён»нинг бошқа ерида Конфуций ўзининг илм ўрганиш ҳақидаги мазкур фикр-мулоҳазаларини давом эттириб, уни яна бир даража изоҳлайди: «Эски (билим)ларни мустаҳкамлаб, янгиларини ўзлаштира олган кишигина устоз

була олади». Конфуций «урганишдан безор булмаслик ва ўзгаларга ўргатиб ҳам чарчамаслик»ни ўзининг ибратли ҳаёт йўли мисолида тасдиқлади. «Муҳокама ва баён»нинг илм мавзуси билан бошланишидаёқ катта бир ҳикмат ётибди. Чунки илмли, маънавиятли инсонгина ҳаётга теран кўз билан қарай олади. Маънолар махзанининг калити илмдадир. **«Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлади»**, дейдилар бобомиз Абу Райҳон Беруний. Демак, билимсиз, маънавиятсиз кишиларда олийжаноблик фазилатлари бўлиши ҳам амри маҳол.

Баъзи бир кимсалар илм қийматини бойлик орттириш билан ўлчайдилар, бироқ илмнинг моҳияти унинг кишини қанчалик бой-бадавлат қилишида эмас, балки инсонни қанчалик камолот чўққисига олиб чиқишидадир. Лекин бу аслида керакли билимларни олиш ва амалда қўллаш билан рўёбга чиқади.

Ҳозиргилар (ошиб борса) билим олиш учун ўқийдилар, бурунчилар бўлса камолотга эришмоқ учун илм талабида бўлганлар. Бу ҳам донишманд чиқарган ҳаётий хулосалардан биридир. Илм таълимий-ахлоқийдир. Шарқда илм деганда таълим-тарбия бирдек тушунилади, чунки илм кишини ҳар жиҳатдан камолот чўққисига олиб чиқади. Уни биргина сўз билан «тарбия» (педагогика) деб ҳам аташган. Чунки илм ақл-заковатимизни бойитишдан ташқари, ахлоқ-фазилатимизни ҳам гузаллаштиради. Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласида шундай ёзадилар: «Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бешиқдан то мозорга боргунча илм ўрган», демишлар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Ҳукамолардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлидур», демиш... Алҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё саодат ё фалокат масаласидур» (Абдулла Авлоний. Танланган асарлар: 2 жилдик. 2-жилд,

туловчи Беғали Қосимов). Демакки, миллату халқ ва давлат тақдири ундаги ёшларнинг қанчалик билимли ва ахлоқий фазилатларга эга эканлиги, бир сўз билан айтганда, маънавий камолотига боғлиқдир. Имом Ғаззолий илм олишни фазилатли дейди, бобокалонимиз Мир Алишер Навоий «... гоҳ уламо мажлисида илм нуридин кўнгулни ёруттум», дея зикр қилганлар.

Олижаноблик фазилатига эга инсон, яъни «олижаноб киши» – «Муҳокама ва баён»да тез-тез учрайдиган истилоҳ бўлиб, одатда илми, зиёли, гузал ахлоқли, олиҳиммат, жамиятда ўз мавқе-эътиборига эга киши назарда тутилади, яъни жамиятнинг ажралмас бир бўлаги. Конфуций ҳикматлари билан танишар эканмиз, олижанобликнинг барча эзгу хислатларни ўзида мужассам этган инсоний фазилат эканлигига амин бўламиз. Олижаноб кишилар худбин, тубан, пасткаш ва жоҳил кимсаларга нисбатан қарши қўйилади. Мавлоно Абдураҳмон Жомий ўзларининг «Баҳористон» (форсийдан Ш.Шомуҳамедов таржимаси, 1997 йил) китобида кишиларни олижанобликка даъват этиб, шундай деганлар:

*Биров аҳмоқона иш қилса сенга,
Олижаноблик қил, озорин унут.
Нафс-ҳаво, жаҳолат келмасин голиб,
Ақлинг фармониға мувофиқ иш тут.*

Ҳазрат Жомийнинг мазкур мисраларида ҳам олижаноблик, бағрикенглик, оқиллик фазилатлари улғулиниб, бадхулқлик, жаҳолат иллатлари қораланган. Аслида кишининг ўзгаларга қилган бир олижаноблиги ўзига қилган яхшилигидир. Олижаноб инсон – Конфуций қалбидаги юксак инсоний фазилатлар мезони. Ихчамгина «Муҳокама ва баён» асарида «олижаноб» сўзи юз мартадан кўп учрайди. Конфуций урни билан олижанобларнинг фазилат-хислатларини бирма-бир баён этар экан, ҳар бир киши олижаноб бўла оли-

шини оддийгина ҳаёт мантири, шунингдек, ўз хатти-ҳаракатлари билан исботлайди. Олижаноб инсон ва тубан киши қарама-қаршилиги «Муҳокама ва баён»да жуда кўп ўринларда муҳокамага қўйилган. Олижаноб инсон Конфуций назаридаги баркамоллик тимсоли, яъни комил инсон муаммосидир. Конфуций ҳар бир киши ўзида олижаноблик хислатларини шакллантириши, уни ўз табиатига айлантириши керак, дейди. Ҳикматдан кўриниб турибдики, комиллик сари йўл ҳар бир кишининг қалбидан бошланади, ўз қалбини поклашдан бошланади. Ҳазал мулкининг султони, улуғларнинг улуғи бобомиз Алишер Навоий ҳам комил шахс муаммосини илгари сурган эдилар. Демак, барча буюк донишмандлар бу масалага бирдек ёки ўзаро ўхшаш нуқтаи назардан туриб ёндашишганининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Яна бир мисол: немис файласуфи Ф. Нитше ўз идеалидаги шахсни «аъло одам» деб юритади. Ҳозирги кунда республикамизда баркамол авлод тарбиясига алоҳида эътибор берилаётир. Чунки баркамол инсон, мукамал жамият инсониятининг энг юксак орзусидир. Унга интилган шахс ва давлатнинггина келажаги порлоқ ва боқийдир.

Дўст – ҳикматдаги ушбу сўз айрим алоҳида хусусиятларга эга. Қадимий изоҳида «устози бир сабоқдошлар», «маслакдошлар», «ҳамфикр» деган маъноларни билдиради. Дўстлар ташрифи – ҳақиқий қувонч. Зеро, шоир айтганидек: «Дунё шодликлари йиғилса бутун, Дўстлар дийдоридан бўлмас устун». Доно ҳалқимизда дўст ҳақида жуда кўплаб мақоллар бор: «Дўстни дўстидан тани», «Одамнинг қандайлиги дўстларидан маълум», «Дўстнинг дўстлиги бошингга иш тушганда билинади», «Дўстсиз бошим – тузсиз ошим», «Бодом – пўсти билан, одам – дўсти билан», «Дўст ачитиб гапирар, душман – кулдириб», «Дўсти нодондан, душмани доно яхши», «Дўстинг минг бўлса ҳам оз, душманинг бир бўлса ҳам кўп»... Ҳақиқатан ҳам, кимнинг қандай дўстлари борлигига қараб, унинг қандай одам

эканлигини билиб олиш мумкин. «Уйда ота-онангга суянсанг, ташқарида – дўстларингга», деб одамлар бежизга айтишмайди. Конфуций бирор кишининг қандай одам бўлиб вояга етишида дўстнинг роли беқийс эканлигини таъкидлайди, бу масалага ниҳоятда жиддий ёндашади. У диёнатли, самимий ва билимдон дўстларни фойдали; хушомадгўй, иккиюзламачи (мунофиқ) ва лофчи дўстларни зарарли дўстлар дейди; биринчилари билан дўстлашсак, юзимиз ёруғ бўлади, иккинчи бир хилларидан улфатимиз бўлса, панд ейшимиз аниқ, бунинг учун жуда катта бадал тўлаймиз. Пекин Педагогика университети профессори Ю Дан ўзининг «Муҳокама ва баён» сабоқлари китобида донишманд ҳикматларидан илҳомланиб, дўст ҳақидаги мулоҳазаларини куйидагича ифодалайди: «Бирор дўст танлаш айнан бирор ҳаёт тарзини танлашдир... Ўзининг феъл-атворини тарбия қилиш (яъни ўз камолоти ҳақида қайғуриш) яхши дўст билан танишмоқликнинг дастлабки шартидир». Шундай экан, дўст танлаш масаласига, дўстлар билан бўладиган муносабатларга асло энгил қараб бўлмайди.

Ўрни келганда, камина дўст борасидаги фикрларимни ҳам баён этмоқчиман. Дўст ҳақида Яратгандан тилагим шуки, ҳар кимни синаса дўсти билан синасин; сийласа дўсти билан сийласин; суюнтирса дўсти билан суюнтирсин экан. Шу учови жам бўлса, киши ўзини бахтиёр ҳис қилмоғи шубҳасиз.

Баъзилар мазкур ҳикматдаги жумлалар орасида ҳеч қандай ички боғлиқлик йўқ, дейиши мумкин. Айримлар эса бу каби қараш унинг асл маъно-моҳиятига тўғри келмайди, дейдилар. «Илм олиш» бу шунчаки ўқиш-ўрганишнинг ўзигина эмас, таълимот ва қарашлар тизимини ҳам англатади, «вақт» эса одатий, аксар вақт эмас, балки замон ва жамиятга ишора, «такрорлаш» бу мустаҳкамлашгина эмас, балки тадбиқ қилиш ҳамдир. Демакки, ҳикматдаги уч жумла бир-бири билан ўзаро боғланган. Улар шундай изоҳ берадилар:

агар таълимотинг жамиятга тадбиқ қилинса, нақадар қувончли воқеа; борди-ю қўлланилмаганда ҳам, дўстлар қўлаб-қувватласа, йўқлаб келишса ҳамда суҳбатлари билан кўнглини шод қилишса, бу ҳам бир бахт; агарда жамиятда руёбга чиқмас бўлса, одамлар тушунмасалар, улардан нолимаслик, ҳасрат қилмаслик ҳам олижаноблик эмасми!? Бу каби изоҳларда ҳам маълум маънода ҳақиқат бор.

Сўнг сулоласи машҳур уламси Жу Си (Zhu Xi) (1130–1200) мазкур ҳикматга юқори баҳо бериб, шундай деган эди: «(У) дао (илму ҳикмат; тариқат) эшиги ахлоқнинг асосидир». Ҳикмат маъноси кишиларга тушунарлидир: билим олишни хурсандчилик, қувончли воқеа деб билиш керак, бунда Конфуцийнинг кунт билан илм ўрганиш ва ўзгаларга ўргатиб чарчамаслик ҳақидаги қарашлари акс этган; маслақдош дўст ташрифи шодиёна эканлиги; сўнгра бировларнинг тушунмасликларидан нолимаслик, ғаразгўй-бадхоҳлик қилмасликка чақирилади. Шунингдек, мазкур ҳикматда Конфуцийнинг билимга ташналик, кунт билан ўрганиш, шу йўл билан диққат-эътиборини ўзини камолотга етказишга қаратиш ҳамда бунинг барчасида ҳар кимнинг ўзи жонбозлик кўрсатиши кераклиги талаби ифода этилган. Бу каби ҳикматларни «Муҳокама ва баён»да кўплаб учратиш мумкин, улар мазкур ҳикмат маъно-моҳиятини янада теранроқ тушунишимизга ёрдам беради.

Толиби Йоу-зи деди: «Агар кимки ота-онасига қобил фарзанд бўла олса, ёши улуғларни ҳурмат қилса-ю, валекин мартабаси юқори кишиларни ранжитишни яхши кўриш ҳоллари ниҳоятда кам учрайди; гуноҳ-жиноятни ёмон кўрадиган, бироқ исён-номаъқулчиликни ёқтирадиган кимсалар ҳеч бўлмаган. Олижаноблар бутун фикру зикрини муҳим олий мақсад йўлига қаратгайлар, му-

род-мақсадга етсаар, шунинг билан «дао» (одоб-ахлоқ мезони) пайдо бўлмай (яъни улар ўзгаларга ибрат бўлмай). Ота-онага қобил фарзанд бўлиш, катталарни ҳурмат қилиш – раҳмдилликнинг асосидир».

Йоу-зи – Конфуцийнинг шогирди, фамилияси – Йоу (You), исми – Жуу (Ruо). Конфуцийдан 13 ёш кичик бўлган, баъзи манбаларда 33 ёш дейилади.

Таржималаримизда тез-тез учраб турадиган «толиби» сўзи «Конфуцийнинг толиби (шогирди, муриди)» деган маънодадир, яъни «Толиби Йоу-зи» айти «Конфуцийнинг толиби Йоу-зи»дир. Мазкур сўз асл нусхада бу тарзда учрамайди, биз уни Конфуций шогирдларининг асардаги бошқа тарихий шахслардан фарқланиб туришлиги учун аниқлик сифатида киритдик, бу ўқувчиларга ҳам маъқул келади, деган умиддамиз.

Раҳмдиллик, яъни «жен» (ren) – инсонпарварлик, инсонийлик. «Жен» – Конфуций фалсафий ғояларининг энг юқори категорияси, шунингдек, ахлоқ, этика меъёрлари ҳамдир. Бу Конфуций қалбидаги энг юқори ахлоқий мезонни англагувчи истилоҳдир, у турли изоҳларга эга. Мазкур ҳикматда у инсонпарварлик, инсонийлик (одамийлик)ни кўрсатади. Конфуций таълимоти (фалсафаси)даги «жен» яхлит олинганда «раҳмдиллик» дегани. Қуйида эса бу сўзнинг мукамал лугатлардан жамланган таржималарини унинг маъносини аниқ ва тўлиқроқ тушуниб, англаб олиш учун келтирамиз: «меҳрибонлик», «раҳмдиллик», «вафодорлик»; «меҳрибон», «раҳмдил», «вафодор киши», «инсонпарвар»; «шафқатли», «оққўнғил»; «одамгарчилик», «инсонийлик», «оққўнғиллик», «мулойимлик»; (сиёсатда) «инсонпарварлик (раҳмдиллик, адолат) билан идора қилиш», яъни инсонпарвар сиёсат юритиш; «ҳамдардлик қилмоқ»; «мариз»; «инсон»; «яхши кўрмоқ» ва бошқалар. Кўриниб турибдики, маъно жиҳатидан барчаси бир-бирига жуда яқин. Конфуций наздидаги

«рахмдил киши» – Комил Инсон, яъни комилликнинг бир алфози (ёрқин намоиши). Унда барча эзгу хислатлар мужассам: меҳр-шафқат, хокисорлик, хотамтойлик, мулоҳазакорлик, марҳаматлилик, мустаҳкам этиқод, садоқат, оқ кўнгиллик, лафзи ҳалоллик, тўғри сўзлик, билимга иштиёқмандлик, сўзу амал бирлиги ва бошқалар.

Конфуций ўзининг пурмаъно ҳикматлари билан кишиларни олижаноб, раҳмдил ва гўзал хулқ эгаси бўлишга ундайди, бу йўлда ўзи жонбозлик кўрсатади, хатти-ҳаракатлари билан ўзгаларга ўрнак бўлади, таълимотини ҳам шу асосга қуради, одамларга шундан сабоқ беради. Донишманд барчасининг табиий, самимий ва ҳаққоний бўлиши кераклигини уқтиради. Шундагина ҳар бир киши ўз ҳаётининг мазмун-моҳиятини англаб етади.

«Муҳокама ва баён»да кўп марта тилга олинган «жен» атамасига ушбу ҳикматда илк бор дуч келинади. Раҳмдиллик Конфуцийнинг марказий ғоясидир (яъни аниқроқ қилиб айтсак, фикратининг моҳиятидир), унга «давлатни идора этишнинг бебаҳо сабоғи» деб ҳам қаралади.

Конфуцийнинг шогирдлари, издошлари, таълимоти тарафдорлари ота-онага қобил фарзанд бўлиш ва катталарга ҳурмат-эҳтиромли бўлишни раҳмдиллик (инсонийлик)нинг асоси деб ҳисоблашади. Одоб-қоида (яъни «тузук», одоб-ахлоқ меъёрлари, адаб-йўсин) билан улар тартибга солиб турилади, тузук (одоб-қоида, адаб-йўсин) бўлмаса, қобиллик ҳам, демакки, раҳмдиллик ҳам бўлмайди. Конфуций назаридаги раҳмдилликнинг асоси ўз ёнимиздаги кишиларни тушуниш ва уларни қадрлаш, иззат-ҳурмат қилишдан бошланади. Хитой мақолида айтилганидек: «Қобил фарзандлик – минг яхшиликнинг аввалидир». Қомусий билим соҳиби, туркий тилда ижод қилган адибларнинг пешқадами Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам Конфуцийчилик таълимоти моҳияти – «раҳмдиллик» концепцияси

нинг мустаҳкам асосларига муштарак фикрларни уч-ратамиз:

*Жаҳонда одатдир улуг иззати,
Улуг келса турмоқ – киши одати.
Улугга кичик ҳурматидир ҳусн,
Кичик ҳам улугдан кўрар ҳурмати.*

(«Қутадқу билиг»дан, нашрга тайёрловчи ва тар-жимон Қаям Каримов)

Кишининг ахлоқ-фазилати арзимас ўринларда ҳам уни аҳамиятли қилиб кўрсатади. Конфуций қобиллик ва тавозени билган киши номаъқул ишга қўл урмайди, ўз эътиқодига қарши бормади, дейди.

«Дао» – Хитойдаги қадимги ғоялар тизимини англа-тувчи сўз, кўп маъноларга эга. Бу ерда Конфуций даъ-ват этган раҳмдилликдир, яъни раҳмдилликнинг мо-ҳиятан барча ахлоқий ғоялар системаси эканлиги ҳамда унинг реал ҳаётдаги мужассамлигидир. Оддий-роқ қилиб айтадиган бўлсак, давлатни идора қилиш ҳамда ҳалол одам бўлишликнинг асосий принциpidир. «Дао» – Йўл дегани, у «Эзгулик йўли», эзгуликка бош-ловчи йўл, «Ҳақ йўл». Хитойлик файласуфлардан яна бири Лао-зи (мил. ав. 579–499 йй.) «дао» таълимотини яратган, унинг «Дао-жинг» номли китобида «дао»нинг моҳияти ҳақида сўз боради.

Конфуций деди: «Хушомадгўй ва иккиюзлама-чи киши (мунофиқ)ларда раҳмдиллик фазилати жуда ночор бўлади».

Хитойлик Гу Ян Ву (Gu Yan Wu) ўзининг «Кундалик хотиралар» китобида шундай ёзади: «Дунёда икки хил бераҳм (бағритош) одамлар бўлади: бири исёнчи-и-вогар кимсалар бўлса, иккинчиси хушомадгўй-икки-юзламачи (мунофиқ) кишилардир». Бундай кишилар

ўзларининг ғаразли манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан, ҳатто жиноят қилишдан ҳам тап тортмайдилар. Ушбу ҳикматда Конфуций мунофиқ кишиларда раҳмдиллик фазилатининг оз бўлишидан огоҳлантиради. Уларнинг тили ва дили бошқа, сўзи ва иши бир-бирига тўғри келмайди, самимийлиги йўқ, ичи қора кимсалардир. Динимиз Исломда ҳам мунофиқлик қаттиқ қораланади.

Бу ерда Конфуций худбин кимсаларда раҳмдиллик фазилатининг «ночор»лигига нисбатан ўз норозилигини билдирган. Мунофиқлик иймон-эътиқод сустлигининг аломати ҳамдир. Донишманд одамларни огоҳ бўлишга, аввало ўзимизга, инсонийлигимизга, сўнгра ўзгаларга муносиб бўлишга чақиради.

. * * *

Толиби Зенг-зи деди: «Мен ҳар кун(им сарҳисобида) уч бора ўз-ўзимни тафтиш қиламан: ўзгалар учун сидқидилдан қўлимдан келгунча бирор нима қила олдимми-йўқми? Дўстларимга самимий бўла олдимми-йўқми? Устозим берган сабоқларни мустаҳкамлай олдимми-йўқми?»

Зенг-зи – Конфуцийнинг шогирдларидан бири Зенг Шен, «зи»си, яъни ҳурматли номлари Зи-ю, миллоддан аввалги 505 йил туғилган, луголик (яъни Лу давлатидан) бўлган, Нанвученг (Хитойнинг ҳозирги Шандўнг провинциясида жойлашган ер номи) шаҳридан бўлиб, Конфуцийдан қирқ олти ёш кичик. Конфуций шогирди Зенг-зидан ниҳоятда мамнун бўлган. У қобил фарзанд дея ном қозонган эди. Айтишларича, «Сяо-жинг» («Қобилома») асарини ҳам айнан Зенг-зи ёзган.

Ҳикматдаги «уч бора» ибораси «кўп марта» деган маънони билдиради. Хитойнинг қадимий китобларида «уч», «тўққиз» сонлари такрорланиш даражасининг куплигини ифодалаган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, «Муҳокама ва баён» Конфуцийнинг шогирдлари томонидан китоб ҳолига келтирилган. Ундан Конфуций ҳикматлари, суҳбатлари ва мулоҳазаларидан ташқари, устозларининг панднасиҳатлари, ўғитлари таъсирида туғилган шогирдларининг фикр-мулоҳазалари ҳам кенг ўрин олган. Шунингдек, китобда Конфуций шогирдлари ва бошқа тарихий шахсларнинг хотиралари ҳам жамланган.

Юқоридаги ҳикматда Зенг-зи ўзини тафтиш қилади, хатолари устида ўйланади ва фикр-мулоҳазаларини дадиллик билан ўзига танбеҳ бериш, мурожаат сифатида баён қилади. Зенг-зининг «ўз-ўзини тафтиш қилиши», бу унинг Конфуцийчилик таълимотининг «рахмдиллик» қоидаларига қатъий риоя қилганлигини англатади.

Ҳикматда фидойилик, самимият ва билимни доимо мустаҳкамлаш каби уч муҳим хислат улуғланган. Ўзгаларга самимий, беминнат яхшилик қилиш халқимизнинг азалий фазилатларидан. Доно халқимиз: «Яхшилик қилиб кўлга от, балиқ билар, балиқ билмаса, Холиқ билар», дейди. Ота-боболаримиз беғараз, беминнат яхшилик қилишга чақирганлар. «Яхшилик қил, эгасидан қайтмаса, Худодан қайтади» каби ҳикматли сўзлар бекорга эмас. Бир ўйлаб кўринг-а: кимгадир яхшилик қилгансиз-у, лекин ундан заррача ҳам яхшилик кўрмадингиз, устига-устак у одам сизга нисбатан ғаразғўйлик қилди ҳам дейлик. Лекин ҳаётингизда жуда мушкул аҳволга тушиб қолганингизда Худо йўл кўрсатиб, қилган яхшиликларингиз мукофоти сифатида мушқулингизни осон қилмаганми?! Ҳар бир инсоннинг ҳаётида бундай ибратли воқеалар талайгина, фақат уларни бир ақл тарозусига солиб мулоҳаза юритиш лозим. Ҳар биримиз кўлимиздан келганча сидқидилдан муҳтож кимсаларга ёрдам қилайлик! Ҳар кунимизни яхшиликлар ила безайлик!

Конфуций деди: «Ихтиёрида минг чоғли тўрт отлиқ ҳарбий аравалари бўлган катта подшоликни идора қилишда ҳар ишни жиддий, астойдил ҳамда эҳтиёткорлик билан ҳал этмоқ керак бўлади; халқ ишончини қозонмоқ, сарфу харажатда тежамкорлик ва амалдорларни асрамоқ керак; маврид ва меъёри билан халқни деҳқончиликдан бўш вақтлардагина ҳашарга сафарбар этиш лозим».

«Ихтиёрида минг чоғли тўрт отлиқ ҳарбий аравалари бўлган подшолик» – «катта подшолик». Қадимги Хитойда давлатнинг куч-қудрати унинг ҳарбий аравалари сонига қараб белгиланган, мингта ҳарбий араваси бўлса, уни катта подшолик ҳисобласа бўларди. Жанг аравалари ўша давр учун қўшинда энг асосий ҳужум қилувчи куч эди. Ўша даврда Хитой қўшинларининг асоси жанговар арава, отлиқ қўшин ва пиёдалардан ташкил топган эди. Қадимда хитойликлар тўрт от қўшилган жанг аравасини «шенг» деб аташган.

Конфуций бу ерда ҳукмдорлар учун муҳим бўлган беш бандни кўрсатади: хизматига фидойилик (яъни ўз ишини астойдил билиш, қунт билан ишлаш), халқ ишончини қозониш, тежамкор бўлиш, зиёли ва мартабаси улуғ кишиларни асраб-авайлаш, оммани мавриди билан сафарбар этиш (давлатнинг сафарбарлик ишларига жалб этиш). Бу қадим Хитойда демократик тасаввурларнинг куртак ёзиши эди.

Конфуцийнинг «раҳмдиллик» таълимоти кишилар ўртасида бўладиган муносабатлар назарияси, шунингдек, давлатни идора қилиш амалиёти ҳамдир. Ҳукмдор агар фақатгина давлат хазинасини қандай тўлдиришни ўйлаб, аксинча халқ ҳаётини фаровон қилишни хаёлига ҳам келтирмаса, у раҳмдил, одил шоҳ эмас, инсонпарвар сиёсат юргизолмабди. Конфуцийнинг «раҳмдиллик» ғояси сиёсий-ижтимоий соҳада демокра-

тик бошқарув усули тамойилларидан бири сифатида ҳам аҳамиятлидир. Бирор давлатнинг қудрати фақатгина давлат хазинасининг тўлалиги, ҳукуматнинг кучлилиги билангина ўлчанмайди, кучли жамият қура олса, халқ ҳаёти фаровон бўлсагина ҳақиқий маънодаги қудратли давлат ва фаровон жамиятга айланади.

Конфуций деди: «Ёшлар ота-она олдидаги фарзандлик бурчини бекаму кўст адо этмоқлари, остона ҳатлаб чиқсалар, катталарни ҳурмат қилишлари керак; эҳтиёткор ҳамда лафзи ҳалол, барчага бирдек меҳрибон бўлмоғи, раҳмдил фазилатли кишиларга ёндошмоқлари керак. Шу афоз зоҳидлик амалиётидан сўнг, магар тағин зиёда куч-ғайрати бўлса, уни-да махсус китоблар мутолааси билан билимини оширишдек бамаъни машғулотга сарф этгани дуруст».

Конфуцийнинг набираси Зи Си (мил.авв. 483–402 йй.) ўзининг «Мўътадиллик» («Жўнг-йўнг» – «Zhongyong») китобида Конфуций билан Лу подшоши Лу Ай Гўнг ўртасидаги савол-жавобни келтиради. Лу Ай Гўнгнинг сиёсат ҳақидаги саволига Конфуций жавоб бераётиб шундай дейди: «... Раҳмдиллик, бу айнан одамларни севишдир, ўз ота-онасини севиб-ардоқлаш раҳмдилликда энг улуғ ишдир». Бу ҳикматда Конфуций инсонларга меҳр-оқибатли бўлишни таъкидлайди. Ота-она ва бошқаларга – барчага меҳр улашиш керак, аввало ота-онага бўлган меҳр-муҳаббатни Конфуций асосий инсоний фазилат (раҳмдиллик) деб ҳисоблайди.

Кўриниб турганидек, Конфуций таълимотида ахлоқ ва фазилат қадрланади, ёшларнинг ахлоқий-эстетик тарбияси муҳим ўринга қўйилади. Конфуций таълимоти шу жиҳатлари билан ҳам ўша давр ҳамда ҳозирги жамият талаб ва эҳтиёжларига уйғун эди ва ҳамон ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Юқорида айтилганларни

бажариш оддий-осондек туюлса-да, лекин ниҳоятда масъулиятли, мушкул ҳамдир. Фарзанд сифатида ота-онага қобил, итоатгўй бўлиш, кичик сифатида катталарни ҳурмат қилиш керак. Нуроний отахон ва онахонларимиз ҳамиша бизга шундай панд-насиҳат қилишган. Демакки, Конфуций каби даҳолар ҳикмати халқ донишмандлиги билан уйғундир. Эзгулик, эзгу фазилатлар ҳар қайси давр ва халқда ҳам қадр топган.

Толяб Зи-ся деди: «Рафиқангизнинг ҳусни жамолни эмас, ҳусни хулқни қадрланг; ота-онангиз хизматида бор куч-ғайратингизни аяманг; подшоҳ хизматига кирганда фидойилик кўрсатинг. Дўстга самимий-тўғрисиўз бўлинг. Бундай киши камтардан қилиб ўқимаганлигини айтган билан, шубҳасизки, уни билимдон деб атаган бўлурадими».

Зи-ся – Конфуцийнинг шогирди Бу Шанг, ҳурматли номлари Зи-ся. Конфуцийнинг кексалик давридаги шогирдларидан, устозидан 44 ёш кичик бўлган, адабиётда шуҳрат қозонган.

Ушбу ҳикматда Зи-ся устози Конфуций таълимотида ахлоқ-фазилатга катта аҳамият берилганлигини таъкидлайди. Ҳусни хулқ, яъни ахлоқ-фазилат кишининг чирой-сувратидан устундир. Бу ерда ташқи жиҳатларга эмас, ички жиҳатга, яъни қалбга эътибор қаратилади, маънавий камолот ҳақиқий гўзаллик тимсоли сифатида қадрланади. Зи-сянинг мулоҳазаларига яқин фикрни биз Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам учратамиз:

*Хотин олсанг, ўздан қуйироқни ол,
Севинч-ла кечир кунларинг бемалол.
Ҳусн истама, хушфеълни излагин,
Агар бўлса хушфеъл, топарсан камол.*

(«Қутадғу билиг»дан, таржимон Қасим Каримов)

Билим олишнинг самараси хатти-ҳаракатларимиз билан синовдан ўтади, аввало ҳар ким ўзида одамлар билан муомала қила олиш кўникма-фазилатини тарбияламоғи керак, ундан кейингина маданий билимлар ҳақида гапирилади. Ахлоқий тарбия биринчи ўриндадир, ақлий тарбия эса иккинчидир, иккисининг алоқалари ниҳоятда аниқ-равшан. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, агар маданий билимларни ўрганмоқчи бўлсангиз, билим асли нима эканлигини англамоқ керак, кишилар билан муомала қилиш тасавури, ҳаётий тажрибалардан бошласаккина билим олишда бирор муваффақиятга эриша оламиз, ўрганганларимизни эса ҳаётга тадбиқ эта оламиз, аксинча китобпараст, расмийчи бўлиб қолмаймиз.

Ҳикматда беш жиҳат бир ўринда тилга олинган: гўзал хулқ, қобил фарзандлик бурчи, фидойилик, самимий-тўғрисузлик ҳамда камтарлик. Зи-сянинг таъкидлашича, булар билимдонликнинг белгиларидир.

Конфуций деди: «Олижаноблар агар оғир-вазмин бўлмасалар, салобати бўлмас, ўрганганлари ҳам мустаҳкам бўлмас. Садоқат ва самимият — иккисини бош мезон деб биламоғи керак. Ўзингизга номуносиб (ахлоқан тубан) кишилар билан дўстлашманг. Хатони тузатишдан қўрқманг».

Бу ҳикматда Конфуций олижаноб киши эга бўлиши керак бўлган фазилатларни санаб ўтади: улар асосан вазмин-салобатли бўлиш, кунт билан билим олиш ва уни мустаҳкамлаш, садоқат ва самимийлик, дўстлашганда эҳтиёт бўлишлик, хатони тузатишга ўзида журъат топа олишлик. Савлат-салобат шуки, кишининг ўзини муносиб тутиши, яъни юриш-туриши, сўзу аъмоли ўзига ярашиб туришидир. Киши аввало ўзига, ўзлигига муносиб бўлиши лозим. Агар бачкана, енгилтак бўлиб, ўзгаларда ўзбошимчалик таассуроти-

ни қолдирса, унда кишилар орасида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиши амри маҳол.

Дўстлашиш масаласига келсак, бунда икки хил қараш мавжуд: биринчиси, ахлоқ-фазилати ўзингиздан ночор кишилар билан дўстлашиш мақсадга мувофиқ эмас; иккинчидан, маслаксив ёки гайримаслак-ли кишилар, яъни танлаган йўли ўхшаш бўлмаган кишилар билан дўст тутиниш мақбул эмас. «Ўзингизга номуносиб» дейилгани айни шу маънодадир, бу ўринда Сиздан ҳам ўзгалар дўст тутишга муносиб бўлишлик талаб этилади. Донишманд Конфуций кишиларнинг обрў-мартабаси, мол-дунёсига қараб эмас, яхши томонларини, ахлоқ-фазилатини инобатга олиб, улар билан дўстлашишга чақиради, бадхулқ кимсалар билан улфат бўлиш ўз-ўзимизга чоғ қазийш, ўзимиз ўтирган шохга болта уриш билан баробардир. Яхши кишилар билан дўст бўлишнинг фойдаси шуки, ўз хатонуқсонларимизни тузатмоққа, шу тариқа камолот чўққисин забт этишимизда бир ажойиб имкондир. Доно халқимизда бир мақол бор: «Дўст ачитиб гапирар, душман – кулдириб». Ҳақиқий дўст хатоингизни сиздан яширмайди, ўзгаларга овоза ҳам қилмагай.

Ислом тарихида «хужжат ул-ислом» номи билан машҳур олим Абу Ҳомид Ғаззолий «Риёзатун-нафс» китобида нафсдаги айбларни билиш йўлидан бири сифатида ҳақиқий содиқ, зийрак ва диёнатли дўст танлаш кераклигини таъкидлайди: «Гўё бу дўст унинг нафси устидан кузатувчи вазифасини ўтайди. Шунда у дўстининг танбеҳу маслаҳатларига қараб ўзининг аҳволу феълларидан, зоҳиру ботин хулқларидан огоҳ бўлади...» (Абу Ҳомид Ғаззолий. Риёзатун-нафс. / таржимон Рашид Зоҳид. – Тошкент: «Мовароуннаҳр», 2006 й., 43-бет)

Ушбу ҳикматда бўлгани каби «Муҳокама ва баён»нинг кўпгина ўринларида фикрлар тарқоқдек кўринса-да, лекин улар ички мантиқий яхлитликка, изчилликка эга. Масалан, юқорида баён этганимиз – дўст

тутиш ва хатоларни тузатиш борасидаги мулоҳазалар фикримизнинг тасдиғидир.

Толиби Зенг-зи деди: «Марҳумлар дафн маросимлари қонда-йўсинида пухта бўлса, аجدодлар руҳи ёд этиб турилса, авом халқ ҳам ўз-ўзидан инсофга келгай».

Марҳумлар дейилганда, аввало, бу ерда ўтиб кетган ота-она назарда тутилган, аجدодларни ёд этиш эса уларни эсга олиб қурбонликлар қилишга ишора. «Отананинг дафн маросимлари таомилига пухта ёндашиш ва аجدодлар руҳини ёдга олиш» азал-азалдан қобиллик дея таърифлаб келинган. Гарчи Конфуций руҳнинг мавжудлиги ҳақидаги мулоҳазаларини ошкора баён қилмаса-да, дафн ва қурбонлик маросимларига жиддий аҳамият берган. Конфуцийчилик таълимоти марҳумни иззат-икром билан дафн этиш кераклигини уқтиради, қурбонлик, назр-чироғ маросимларини қадрлаган, умуман дафн ва қурбонлик маросимларига ахлоқий тус беради. Конфуцийнинг нуқтаи назарига кўра, қурбонлик наинки бир маросим, балки у қобил фарзандликнинг бир ифодаси ҳамдир, яъни марҳумларни ёд этиб туриш ҳам бир фарзандлик бурчини адо этишдир. Конфуцийчилик қобил фарзандлик одобига жиддий эътибор қаратади, чунки қобиллик содиқлик, вафонинг асосидир, ота-онасига қобил фарзанд бўла олмаган киши Ватанига ҳам содиқ бўлолмайди. Садоқатмандлик қобилликнинг давомидир, бу ҳам бир юксак одоб, ҳар бир аъмолимиз эса одоб билан гўзалдир.

Мазкур ҳикматда назарда тутилган муҳим жиҳатлардан яна бири шундаки, таомилга амал қилиш ва ўтганларни хотирлаш халқни рафлат уйқусидан уйғотишнинг, исён ва парокандаликдан сақлашнинг диққатга сазовор тадбир-чораларидан биридир. Бундай

жамият кишилари ҳалол, пок ниятли ва виждонли бўла боради, бундай халқнинг нияти ҳам, амали ҳам хайрли бўлмай. Аслида ота-она ҳаётлик чоғларидаёқ уларга қобил фарзанд бўлиш айни саодат. Агар бандаликни бажо келтирсалар, уларни сўнгги йўлга кузатишлик, сўнгра ҳақларига дуо қилиб, савоб ёрдириб, қабрларини зиёрат ва обод қилиб туришлик ҳам қобиллик саналади. Бу одобда ҳам, динда ҳам улуғланган. Содиклик, қобиллик ҳақидаги мулоҳазалар «Муҳокама ва баён»да тез-тез учраб туради, бу эса Конфуцийчиликнинг бу икки ахлоқ меъёрларига ниҳоятда жиддий қараганлигини англатади. Конфуцийчиликдаги одоб-қоида (тузук) таълими гарчи диний кўринишга эга бўлмаса-да, қадимги Хитой жамоаларида маълум миқёсда шунга яқинроқ ролни бажарди, шу боис кейинчалик Конфуцийчилик диний таълимот, деган хато талқинларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

(Конфуцийнинг шогирдларидан бири) Зи-чин Зи-гўнгдан сўраб шундай дебди: «Устози (фузи)-миз ҳар сафар бирор давлатга борсалар, албатта, унинг сиёсий ишларига қулоқ тутардилар. Ўзлари бир ният билан бунга муваффақ бўлардиларми ёки ўзга кимдир ташаббус кўрсатармикми?» Зи-гўнг шундай жавоб қилди: «Устоз хушфезллик, меҳрибонлик, камол эҳтиром, сиполик ва камтарлик каби беш ахлоқий фазилатларга таяниб муродига етгай. Ҳазратнинг муваффақ бўлиш усули ўзгаларникига ўкшамаса керак».

Зи-чин (Zi-qin) – Конфуцийнинг шогирдларидан бири, фамилияси Чен (Chen), исми Канг (Kang), Зи-чин унинг ҳурматли номи. «Тарихий хотиралар» китобининг «Жўнгни шогирдлари таржимаи ҳоллари» бобида Зи-чин қайд этилмаган, шу боис баъзи бир талқинларга кўра, у Конфуцийнинг шогирди эмас.

Зи-гунг (Zi-gong) – Конфуцийнинг шогирди, фамилияси Дуанму (Duan-mu), исми Си (Si), ҳурматли номлари Зи-гунг, Вэй (Wei) подшолигидан бўлган, устозидан 31 ёш кичик бўлган. Зи-гунг милоддан аввалги 520 йил туғилган. У баҳс-мубоҳасага моҳир бўлган. Конфуций уни катта бир давлатнинг вазири аъзами бўлишга лойиқ дейди. «Тарихий хотиралар»да қайд этилишича, у Вэй подшолигидаги машҳур савдогарлардан бири бўлган.

Фузи (fu-zi) – қадимда қўлланилган ҳурмат белгисини билдирувчи ном. Дафулик (қадимги Хитойда ўрта даражадаги амалдорлик) қилган кишиларга ҳурмат билан шундай мурожаат қилинган. Конфуций бир муддат Лу подшолигида «си-коулик» лавозимида хизмат қилган, шу сабабдан шогирдлари Конфуцийни ҳам «фузи» деб аташган. Шунга кўра, кейинчалик устозларни шу ном билан улуғлаб аташ анъанага айланган. Си-коу мансаб эгалари адлия ва тартибни сақловчи миршаблик, яъни ҳуқуқ-тартибот ишларини бошқарган. У Фарбий Жоу (Xi-zhou) даврида таъсис этилган ўрта даражадаги мансаб номи, Чун-чю («Баҳор-куз» – Chun-qiū) ва Жан-гуо («Урушқоқ подшоликлар» – Zhang-guo) даврида ҳам фойдаланилган. «Муҳокама ва баён»даги «фузи» Конфуций шогирдларининг уни ҳурматлаб аташларидир. «Конфуций» номи ҳам «Кўнг фу-зи»дан келиб чиққан.

Конфуций юртма-юрт кезиб юрганида, қайси давлатга бормасин, аввало ишонч қозониб «унинг сиёсатини эшитган», ҳукумат ишларига диққатини қаратган. Афсуски, ҳеч бир подшо унинг таълимотини ҳаётта тадбиқ қилишдек оғир масъулиятни ўз зиммасига олмайди. Сиёсат ва сиёсий вазифалар давлатнинг ўзаги сифатида мамлакатнинг гуллаб-яшнаши, ҳаёт-мамотига дахлдор, халқнинг турмуши, бахт-саодати билан чамбарчас боғлиқ, ҳар бир фуқаронинг манфаатлари билан алоқадор, ҳар биримиз бу ҳақда қайғуришимиз лозим. Ҳикматда икки шогирдининг суҳбати асо-

сида Конфуцийнинг қандай одам эканлиги, унинг ахлоқий сифатлари очиб берилган. Конфуций подшоаларнинг қадрлаши ва юксак баҳосига сазовор бўлишининг сабаби унинг хушфёъл-мулойимлик, меҳру шафқат, ҳурмат-эҳтиром, оддий-соддалик ва камтаркамсуқумлилик каби ахлоқий сифатларга эга бўлганлигидадир. Конфуций мана шу сифатлари билан маҳорат касб этади. Камтаринлик сифатини оладиган бўлсак, бу хислат инсоннинг обрў-эътибор, қадр-қиммат топишида муҳим рол ўйнайди. «Камтарга – камол, манманга – завол», дейди доно халқимиз. Бу мазкур нақлнинг Конфуций фёъл-атвори, ҳаёти мисолида яна бир бор ўз тасдиғини топгани эмасми?! Камтаринлик нима? Оддийгина қилиб айтганда, у фойдаманфаатга келганда ҳаммадан кейинда, бурч-мажбуриятга келганда эса ҳаммадан олдинда туришлиқдир. Мазкур ҳикмат, шунингдек, шогирдларининг устозларига нисбатан берган юксак баҳоси ҳамдир.

Конфуций деди: «Отаси ҳаётлик чоғида унинг мақсадига разм солнинг; отасининг ўлимидан сўнг унинг хатти-ҳаракатини диққат билан кўздан кечиринг; агар уч йилларча отасининг йўл-йўриқларини ўзгартирмаса, қобил фарзанд дейиш мумкин».

Ҳикматни умумлаштирадиган бўлсак: «Отаси ҳаётлик чоғида ҳам, вафотидан сўнг ҳам ота ўғитларига хиёнат қилмаган фарзанд қобил фарзанддир».

«У» – бу ерда фарзандга ишора. «Уч йилларча» – қадимда кўплик, «анча вақт» маъносини англатган. Йўл-йўриқлар, яъни «дао» – ота тайинлаган ахлоқ мезонларидир. Мазкур ҳикматда фарзандлик бурчини адо этишлик ва ноқобиликни текшириш усули ҳақида сўз юритилган, унда Конфуций ўз фикрини аниқ ва лўнда баён этади. Агар фарзанд отаси тайинлаган ахлоқ меъёрларига оғишмай амал қилса ва бундан

униг кўнгли тўқ бўлса, у қобил фарзанд дея аталишга лойиқ. Албатта, бу ерда «ўзгартирмас» сўзига бирёқлама қарамаслик лозим. Асл маънони кишиларга етказиб беришда уни қандай талқин этиш ҳам муҳим рол ўйнайди. Бунда сўзловчининг сўзлаш маҳорати, тил нозикликларини ҳам инобатга олиш керак. Баъзи кишилар Конфуцийнинг мазкур ҳикматига асосланиб, уни эскиликка ундовчи, мутаассиб ва ислоҳ қилишга қарши фикрловчи, деган бирёқлама фикрга келишлари мумкин, тарихда шундай ҳам бўлган, кўплаб сиёсатдонлар ундан ўз мақсадларига етишишда фойдаланганлар. Уғил-қизлар қобил фарзанд бўлишлари, кекса авлоднинг яхши томонларидан ўрнак олишлари, уларнинг тўғри курсатмаларига, панд-насиҳатларига ҳурмат билан кулоқ солишлари шарт. Лекин булар ҳужақўрсинга бўлмасин, шунингдек, уларга кўр-кўрона эргашмаслик ҳам керак. Аниқ бир даража – мезонга эга бўлиш талаб этилади.

Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз, шунинг учун ишимиз, сўзимизда жузъий хатолик ўтиши мумкин, хатоларни тан олиш ва уларни ўз вақтида тузатишга ўзимизда журъат топа олиш ҳақиқий мардлик саналади. Шу боис, ёшлар эсли-хушли бўлиб, мустақил фикр юритсалар, катталарнинг афзал томонларидан ўрнак олсалар, ҳар нарсага ибрат кўзи билан боқсалар, нур устига аъло нур бўлур эди.

Толиби Йоу-зи деди: «Ани» (одоб-қонда)нинг аҳамияти мутаносиблик («бе»)нинг муҳимлигидадир. Ўтган оқна подшолар тутган йўл шунинг билан гўзал эди, каттаю кичик ишларида у дастуруламад бўлди. Баъзи ўринларда унга рия қилмаганлар, бояси мутаносиблик фақат мутаносиблик учунгина бўлиб қолганидадир, лекин у одоб-қонда билан тийиб турилмас экан (яъни одоб-

қонда доирасида бўлмас экан), рўёбга чиқариб ҳам бўлмайди».

Конфуций бу ҳикматда кишиларни одоб-қоида доирасидан чиқмасликка чақиради. «Ли» – одоб-қоида ўзи нима? Нейтрал-холис бўлиш, янада кенгроқ қилиб айтадиган бўлсак, айна тинчликдир. Сўзимизга изоҳ киритайлик. Кишилар ўртасида баъзан тафаккур эврилишлари, фикрий оғишлар ҳам юз бериб туради, бирор хатти-ҳаракатга нисбатан турлича қарашлар шакланган бўлади, бу эса зиддиятли муносабатни келтириб чиқаради. Бу зиддиятларни қандай барта-раф қилиш, оғишларни тартибга солиш мумкин? «**Ли-и»га таяниб**», яъни одоб-қоида меъёрларига таянган ҳолда, дейилади Ли Зе-фэй (Li Zi-fei) тартиб берган «Муҳокама ва баён»да («Beifang lianhe» босма-медиа акциядорлик масъулияти чекланган жамияти «Wanjuan» нашриёти. 2010 й. 3-нашр, 7-бет).

«Ли», бу – ўша Конфуций яшаган Чун-чю даври нуқтаи назаридан, умуман олганда қулдорлик жамиятидаги қонунлар тўплами ва ахлоқ меъёрлари. Ҳолбуки Конфуций назарда тутган Жоу «ли»си, яъни Жоу сулоласининг тузуклари, одоб-ахлоқ меъёрлари, таомил, урф-одатлар тизими, шунингдек, кишиларнинг феъл-атвор мезонларини ҳам кўрсатади. Агар «ли» бўлмаса, жамиятда тартиб, демакки, барқарорлик, осойишталик бўлмайди, шу боис кишилар ўртасидаги муносабатларда одоб сақлаш, бирор ишда қоидага амал қилиш керак. Одоб-қоиданинг аҳамияти эса «мутаносибликни муҳим деб билиш»да ва айна мувозанатни сақлашдир. «Хе» – мутаносиблик ёки уйғунлик, тўғри-монандлик, мувофиқ, муносиблик; бошқача қилиб айтадиган бўлсак, ҳар ишни айна муддаодагидек бажара олиш, меъёр талабида бўлиш; халқ тили билан айтганда, сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмаслик; шунингдек, муросасозликни ҳам назарда тутадиги; янада аниқлаштирадиган, ўртамиёна, муътадилга

туғри келади. Одатда, Конфуцийчиликда мутаносиблик муътадиллик билан бирга тилга олинади. Агар оламда мутаносиблик булмаса, унда гўзаллик, муътадиллик ҳам булмайди. Сўз ва хатти-ҳаракат мутаносиблиги, тил ва дил мутаносиблиги, ботин ва зоҳир мутаносиблиги – булар олижанобларнинг сифатларидир. Оҳанглар уйғунлиги – ҳамоҳанглик, ранглар уйғунлиги ҳақиқий санъат асарларининг дунёга келишига асос бўлиб хизмат қилади. Ҳатто табиийлик ва ғайритабиийлик ўртасида ҳам юксак мутаносиблик мавжуд, у аломатларда зоҳир.

Кези келганда бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтишни жоиз деб топдик: бу ерда биргина Конфуцийчилик таълимоти мисолида акс этган Шарқ тафаккурининг ўзига хос жиҳатларидан бири ойдинлашади: маънолар хазинаси биргина сўз замирида яширин. Яъни биргина сўз билан жуда кўп нарсаларни англашиш мумкин. Мутаносиблик Конфуцийчилик алоҳида ташаббус кўрсатган этикавий, сиёсий ва ижтимоий принцип ҳисобланади. Конфуций «ли»ни ҳаётга тадбиқ қилиш ва қўллашда, энг муҳими, уйғунлик (мутаносиблик)дир, дейди. Барча ишда мутаносибликка амал қилиш керак, шу билан бирга, беадаблик қилишдан ҳам сақланиш лозим. Яъни айтиш мумкинки, ҳар бир инсон жамият ва ҳаётдаги ўз ўрнини яхши билган ҳолда, ўзаро муносабатларда номутаносиб қилишлардан тийилгани маъқул. Масалага назарий жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, Конфуций ҳолбуки одоб-қонданнинг қўлланилишида мутаносиблик (уйғунлик) муҳим, дея таъкидлаган экан, шунингдек, «мутаносибликка эришиш учунгина мутаносиблик пайида бўлмаслик»ни, одоб-қоида билан тийиб туриш лозимлигини ҳам эслатиб ўтади, одоб-қоида доирасидан чиқмаслик кераклигини уқтиради. Кўриниб турганидек, Конфуций даъват этган мутаносиблик мутлақо принципсиз уйғунлик эмас, ақл-идрокка асосланганлиги (оқилоналиги) билан ҳам аҳамиятлидир. Конфу-

цийнинг мазкур ҳикматдаги нуқтаи назари маълум мазмунга эгаки, уни яхшироқ тушуниш учун донишманд яшаган давр ижтимоий-сиёсий аҳволдан қисман бўлсин хабардор бўлиш талаб этилади.

Қадимги Хитойда Чун-чю даври (мил. авв. 770–мил. авв. 476 йиллар)га келиб жамиятда қарор топган анъанавий тартиблар емирила бошлади, мамлакатда фисқу фасод авж олди, амалдорларнинг шоҳга суиқасд қилишлари, падаркушлик каби воқеалар тез-тез учраб турарди. Шу боис, Конфуцийнинг шогирди Йоу-зи зиддиятларни бироз бўлсин юмшатиш, жамиятда осойишталикни қарор топтириш мақсадида «мутаносиблик муҳим», деган фикрни илгари суради. Йоу-зи мутаносибликни одоб-қоида («ли»)нинг энг юқори даражаси деб ҳисоблайди, лекин у одоб-қоида доира-сидаги мутаносиблик (уйғунлик) бўлиши шарт.

«Ўтган подшолар» – Хитойнинг қадимги афсонавий подшолари: Яо, Шун ва Ю оқсоқоллар, шунингдек, Танг, Вэн, Ву, Жоу-гунг каби подшоларига ишора. Уларнинг йўли («дао»си) бирдир, бир принципга оғишмай амал қилдилар. Бу принцип эса ҳар қандай хатти-ҳаракат, хулқ-атвор ва фаолиятнинг бошланғич қоидалари, яъни фаолият учун асос қилиб олинандиган қонун-қоидалар, шу билан биргаликда, мутаносиблик мезони ҳамдир. «У» дейилганда подшоларга дастуруламал бўлган шу принцип назарда тутилган. Шарқ адабиётида Ануширвон, баъзи манбаларда Нуширавон деб ҳам юритилган шоҳ воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шуҳрат қозонган; Ҳотамтой саховатпешалик, олижаноблик рамзига айланган. Турли адиблар ўз даврининг подшоларига уларни ибрат қилиб кўрсатишган.

Хулоса шуки, Шарқда қадимдан аввал ўтган одил подшолар, донишмандларни ибрат намунаси қилиб таърифу тавсиф қилиш анъанаси мавжуд, улар ҳақида ҳикоятлар, афсоналар битилган. Конфуций ва унинг издошлари ҳам шу анъанани қадим Хитой диё-

рида бошлаб беришган. Аслида «ибрат» тушунчаси ва амалиёти кишининг улғайиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга, аввало биз ён-веримиздагиларга қараб ўрганамиз – улги оламиз, келажакда қандай одам бўлиб вояга етишимиз кўп жиҳатдан бизни қуршаб турган муҳитнинг қандайлигига боғлиқ.

Толиби Йоу-зи деди: «Берилган ваъда ҳаққоний бўлсагина, амакда вафоси ҳам бўлмай. Иззат-ҳурматда одоб-қондага яқин бўлсанг, исноддан йироқ бўлмайсан. Суянчиқ, туққан-туғишганларига оқибатан бўлишангда ибрат бор».

Конфуцийнинг шогирди Йоу-зи мазкур ҳикматда «ишонч» (ваъда) ва «ҳурмат» ҳақида фикр юритади, бу унинг иккисига ниҳоятда жиддий қараганлигидан гувохлик беради. «Ваъда» ва «ҳурмат» учун мезон Жоу сулоласи одоб-қоидаларидир. Конфуций ва шогирдлари Жоу сулоласини ибрат сифатида кўрсатишлари, унга қайта-қайта мурожаат қилишларининг сабаби шундаки, тарихий нуқтаи назардан Жоу сулоласидан сўнг мамлакатда бошбошдоқлик, парокандалик авж олиши натижасида жамият ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатдан таназулга юз тутта бошлаган эди, бунинг салбий оқибатларини олдиндан кўра олган Конфуций подшоҳлар ва халқни огоҳликка даъват этади ва бу йўлда у ўзининг қадимги фозил подшоҳлар йўли ва Жоу сулоласи тузуклари асоси устига қурилган ахлоқий-сиёсий таълимотини ҳаётга тадбиқ этишга уринади. Ҳошайиб-назарий жиҳатдан эса ўз таълимотини муайянлаштиради, яъни унга аниқлик киритиб, ҳаётий руҳ беради. Одоб-қондага мувофиқ бўлмаса, сўзланмайди, сўз берилмайди, акс ҳолда «ишонч»га путур этади. Одоб-қондага зид ишлар қилинмайди, акс ҳолда «ҳурмат»га путур этади. Бу айни инсон каби яшаш ҳақидаги асосий нуқтаи назардир.

Ваъдага вафо қилиш – ҳақиқий вафодорлик, одилликдир, айни мардоналикдир. Ўзбек мақолида айтилганидек, «Арслон изидан қайтмас, ботир – сўзидан». Сузининг устидан чиқадиган киши маҳмаданагарчилик, сафсатабозлик қилмайди, қуруқ гапни гапирмас, чунки берилган ваъдасининг устидан чиқиш керак. Аввало берилажак ваъда ҳақиқатга яқин, адолатга уйғун бўлсин, шундагина унинг устидан чиқиш эҳтимоли бўлади. Ваъда вафоси билан гўзал.

Ҳикматда сўз «йи»га мувофиқ бўлиши керак дейилган, «йи» – адолат, ҳаққоният, одиллик, тўғрилик, конфуцийчилик таълимотининг этикавий (ахлоқий) категориясидир. Бу роявий ва амалий жиҳатдан маълум бир белгиланган меъёрга мос келишликдир. Ушбу мезон эса одоб-қоида (тузук)дир. Ҳурмат одоб-ахлоқ қоидаларига мувофиқ бўлиши шарт, яъни ҳамма нарса одоб-ахлоқ меъёрлари доирасида бўлиши керак. Бунда ташқи феъл-атвор гарчи муҳим бўлса-да, ботинийлик янада муҳимроқдир. Шу ўринда бир муҳим жиҳатни қайд этишни лозим деб топдик: Фарбда зоҳиран намойишкороналик етакчи ўринда туради, Шарқда эса ботинийлик биринчи ўриндадир. Фарбда очиқ-ошкоралик табиий ҳол. Шарқона таомилга кўра, андиша қилинади, сўзланмайди, балки англанади, ифода-изҳор махфий кечадиган жараёндир. Шу сингари мисоллар ота-она ва фарзандлар ўртасидаги, кишининг жамият билан бўлган турли муносабатларида, дунёқарашида ҳам яққол акс этади. Ҳикмат орасида ишлатилган «яқин» сўзи мувофиқ, мос, тўғри келишни англатади. Адаб инсон нафосатидир, у кишининг жамиятдаги ижтимоий мавқеини ҳам белгилаб беради. Шундай экан, бизнинг сўзу хатти-ҳаракатимиз унга мувофиқ бўлмоғи лозим. Қариндошлар, дўст-биродарлар орасида суянишга арзигулик оқибатлилари бўлади ва уларга эргашиш, улардан ибрат олиш лозим. Ота-она биз – фарзандларнинг суянч тоғимиздир. Мазкур ҳикматнинг тағ

маъноси шуки, ахлоқий тарбияни ёнимиздаги кичик ишлардан бошлаган дуруст.

Конфуций деди: «Олижаноблар таомда қорни-ни тўйғизиш ҳамда бадастир, роқат-фароғатда яшаш кўйида бўлмайди, меҳнатда тийрак-удда-бурон, сўзда эҳтиёткор бўлса, ҳар доним ахлоқли кишилардан ўрнак олиб, ўз нуқсонларини тузатса, уни ҳақиқий илмсевар дейиш мумкин».

Бу ҳикматда олижаноблар олдига қўйилган илм иштиёқмандлиги борасидаги бир неча хил ахлоқий талаблар баён этилган бўлиб, таърифдаги олижаноб киши яхши фазилатларга эга бўлган инсон, илмга иштиёқманд деганда асосан илм амали, хатти-ҳаракат, ахлоқий тарбия назарда тутилади. Фақат китоблар мутолааси билангина бунга эришиб бўлмайди. Конфуций ахлоқли киши ўзининг еб-ичиши ва яшашига ҳаддан ташқари диққат-эътиборини қаратмаслиги керак, шунингдек, ундай киши меҳнатда тиришқоқ ва уддабурон, эҳтиёткор бўлиши, тағин ўзини танқид қила олиши, сўзу амаларини сарҳисоб қилиб, ахлоқли кишилардан ўрнак олиб, хатоларини тузатишни билиши керак, деб ҳисоблайди. Айнан ўша «билиш» илм олишга ихлосмандлик даражасини белгилайди.

Ўз-ўзини билишга интилиш ҳақиқий илмпарварликдир. Кишининг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида ўз-ўзини камолотга эриштиришдек олий мақсад ётиши керак. Конфуций таълимотидаги илмга иштиёқманд бўлишлик ғояси, умуман олганда, илмга чин эътиқод қўйиш, тиришқоқлик ва ҳафсала билан билим олиш талабида бўлиш, ўрганганларини амалга тадбиқ қилиш каби маъноларни ўзида мужассамлаштирган.

Шунингдек, мазкур ҳикматда нафсни тийиш, қалб хасталиklarини даволашда ақл-фаросат ва ибратнинг хосияти ҳақида фикр-мулоҳаза билдирилган. Олижа-

ноб сифатида киши ўзининг моддий нарсалар берадиган хузурга бўлган ўчлик иштиёқини тийиб туриши, бутун диққат-этиборини ўзининг ахлоқий сифатларини камол топтиришга қаратиши керак, бу ибрат олишга арзигулик ишдир. Нафсини тийиш, сабр-қаноатли бўлиш, ақл-фаросат билан иш юритиш, тилига эрк бермаслик, ҳар нарсага ибрат кўзи билан боқиш – булар олижанобликнинг сифатларидир.

Толиби Зи-гўнг устози Конфуцийдан сўради: «Фақир бўлган билан лаганбардорлик қилмаса, бадавлат бўлган билан кибру ҳавога берилмаса қандоқ?» Конфуций шундай жавоб қилибди: «Дуруст, бироқ бу кифоя қилмайди, фақирликда мамнуният наа ахлоқи камолоти учун ҳам қайғура олса, давлатмандаликда ҳам адаб икласманди бўлишга яна нима етсин». Зи-гўнг яна деди: «Назмнома»да айтганидек:

*Гўё олиб фил дандонию суягу муғуз,
қоштошни,
Сайқал топсин десанг гар, канда қилма
тарошлашни.*

айни шу мазмундами?»

«Эй Ци, сенинг билан «Назмнома» ҳақида суҳбат қилмоқ фурсати етибди, – дебди Конфуций. – Чунки сенга бир нарса ҳақида сўз очгудек бўлсам, ўзинг бирни биланш орқали қолганларини уқиб олар бўлибсан».

Ци (Сі – Ци) – Зи-гўнгнинг исми, Конфуций шогирдларига, одатда, уларнинг исмини айтиб мурожаат қилган. Бу ҳикмат бир жиҳатдан конфуцийчилик таълимотида таълим бериш ҳолатини акс эттирган. Моҳирлик билан таълим-тарбия бериш, бирни билиш орқали бошқасини фаҳмлаш, яъни бирни билиб мин-

пта етиш – Конфуцийнинг ўқитиш усулидир. Қашшоқликда ҳам камолот ҳақида, бой бўлса ҳам адаб ҳақида қайғуришлик – Конфуцийнинг ўқитиш талабларидир. Конфуций Зи-гунгга ўз-ўзини тарбия қилиш фақатгина яхши амаллар қилиш эмас, асосийси бундан шоду хуррам бўлишликда эканлигини ўргатади. Яхши ўқитувчигина танқид қилишни ҳам, тақдирлашни ҳам билади. Конфуций шогирдлари ҳамда барча одамларни фақирликда ҳам «дао» (тариқат)дан қувониш, бой бўлса ҳам адабни хуш кўришдек юксак бир даражага етишларидан умид қилган. Шу боис, одатий дарсларида Конфуций шогирдларига бу ғояларидан сабоқ беради, агар донишманд айтганидек бўлса, жамият осойишталигини сақлаш мумкин. Конфуций толиби Зи-гунгдан мамнун, бу қисқагина савол-жавобдан англашиладики, Зи-гунг мустақил фикр юрита олади, бирни билиш билан мингга етади, шунинг учун ҳам устозининг мақтовига сазовор. Шунингдек, Зи-гунг бу ўринда тарин бир ҳақиқат – билимни тўхтовсиз чуқурлаштириб бориш кераклигини тушуниб етади. Ушбу ҳикматда баён этилганлари Конфуцийнинг таълим бериш ғояларининг муҳим бир жиҳати ҳисобланади.

Конфуций деди: «Бошқаларнинг мени тушунмасликларидан оғринмайман, бошқаларни тушунмаслигим мени ташвишга солади».

Бу бир оғиз жумла Конфуцийнинг шогирдларига ўргатган инсондек яшаш ҳикматидир. Унинг тағ маъноси шуки, ўзгаларни тушунишинг асносида бошқаларга ҳам ўзингни тушунишларига йўл очасан. Бошқача қилиб айтсак, ўзгаларни тушуниш баробарида киши ўзини ҳам яхши англаб боради. Ўзингни англамасанг, бошқаларни тушунмайсан, ўзгаларни тушуна бошлаганинг сайин ўзингни, ҳаёт ва борлиқни янада

теранроқ англай бошлайсан. Бу «тушунишлик» турли йусинда, масалан, бағрикенглик, меҳр-муҳаббат, фидокорлик, самимийлик каби куринишларда намён бўлади. Киши ўзгаларга марҳаматли бўлишдан олдин ўзига нисбатан бағрикенг, илтифотли бўлмоғи керак. Бировга муҳаббат боғлашдан аввал инсон ўзини ҳақиқий маънода сева билмоқ керак, йўқса туйғулар уни манфаатпарастликка, худбинликка етаклайди. Ичи торлик, ичи қоралик каби иллатларга қарши кенгфеълик, меҳру шафқат билан курашмоқ лозим.

Конфуций деди: «Эли ахлоқ билан идора қила олган подшоҳ мисли Қутб (Олтин қозик) юлдузидек ўз ўрнида мустақкам тура олғай ҳамда беҳисоб юлдузлар уни қуршаб муҳофаза қилиб тургай».

Қутб ёки Олтин қозик юлдузини қадимги одамлар осмоннинг маркази деб атаганлар. Ер шари ўзининг айланиш ўқи бўйлаб ҳаракатланади, шимолий яримшардаги одамлар назарида юлдузларнинг ҳаммаси гўё осмондаги бир нуқта атрофида тўпланиб айланаётгандек туюлади, бу нуқта айнан осмоннинг Шимолий қутбидир. Қадимда кузатиш усулларининг чекланганлиги сабабли, одамлар Шимолий қутб баъзи юлдузлар билан жипслашган деб ҳисоблаганлар, шунга ушбу юлдузни «Қутб юлдузи» деб аташган. Кейинчалик бу каби тушунчаларнинг нотўғри эканлиги маълум бўлди. Лекин Конфуцийнинг ушбу ташбеҳи рамзийликка эга. Агар подшоҳ ахлоқ ила эли идора қилса, вазир, раият – барчаси уни қуршаб ҳимоя қилгай.

Ушбу ҳикматнинг маъноси шуки, давлат ишларини идора қилишда ахлоқий тарбияни биринчи ўринга қўйиш керак, яъни у сиёсий жиҳатдан ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ақлий тарбия ахлоқий тарбия асосида шакллантирилсагина эзгуликка хизмат қила-

ди. Ўз-ўзини тарбиялаб камолотга етказиш нафс тарбияси ҳамдир. Халққа ахлоқий куч билан таъсир этиш, яъни инсонпарварлик идора усули Конфуцийнинг адаб (одоб-қоида) билан элни идора қилишга доир сиёсий қарашларининг муҳим таркибий қисмидир.

Мазкур ҳикматдан англашиладики, конфуцийчиликнинг элни идора қилиш ҳақидаги энг асосий принципи ахлоқ ила идора этиш усулидир, аксинча, шафқатсиз жазо чораларини ёки қонунларини жорий қилиш эмас. Инсон хоҳ ўзини идора қилсин, хоҳ давлатни, бу жараёнда ахлоқ асосий рол ўйнайди. Кишининг ўз-ўзини камолотга эриштиришга бўлган уринишида, оиласини тузаши ёки давлатни идора қилиш, дунё тинчлигига ўзининг ҳиссасини қўшишида ахлоқ ниҳоятда муҳимдир. Ахлоқли, фазилатли бўлса, кишининг табиати ҳам гўзал бўлмай, одамларни ўзига тортадиган ҳамда кучли таъсирчанлик қувватига эга бўлмай, халқ улуғлаб бошларига кўтармай, обрў-эътибори юксалмай. Юқоридаги ҳикматдан фаҳмлаш қийин эмаски, Конфуцийга хос хислат унинг қарашларида ўз аксини топган, яъни ахлоқли идора усулида аввало подшоҳ ўзининг яхши хулқи билан раиятга ўрнак бўлсин. Тарихдан маълумки, жуда кўплаб хонлик-сулолалар биргина саройда авж олган ахлоқсизлик, фисқу фасод оқибатида таназулга юз тутган. Жамият ва давлат хотиржамлиги, ободлиги ва равнақи ундаги ҳар бир фуқаронинг ахлоқий камолоти билан чамбарчас боғлиқдир.

Конфуций деди: «Назмнома» уч юз қисмдир, биргина сўз билан айтганда, у «беғараздир».

Мазкур ҳикмат қадим юнон файласуфи Эпикурнинг қуйидаги сўзларини тасдиқлайди: *«Донишмандгина шеърят ва мусиқага тўғри баҳо бера олади».*

«Назмнома» ҳаммаси бўлиб 305 қисм-шеърдан иборат, «уч юз» миқдорнинг қўплигига ишора. Бу асар ўтган бобда Конфуций ва шогирди Зи-гўнг ўрталаридаги савол-жавобда ҳам тилга олинган эди. «Назмнома» конфуцийчилик таълимотининг мумтоз асарларидан ҳисобланади. Конфуцийнинг таҳрири ва тартиб бериши натижасида юзага келган, бироқ аслида у Конфуцийгача ҳам мавжуд эди. Бошқа бир қарашларга кўра, асар узоқ даврлар мобайнида тарқалиб, оғиздан-оғизга ўтиб бир тартибга келган. Конфуций ўша нусхасига асосланиб қайта таҳрир қилган, холос. Нима бўлганда ҳам, бу иккиси бир-бирини инкор этмайди. Албатта, «Назмнома»нинг бугунги кунгача етиб келишида Конфуцийнинг буюк хизматлари бор. Конфуций мазкур асарни ниҳоятда чуқур тадқиқ қилган: «Беғараз» сўзи «Назмнома»нинг «Луга қасида» фаслидаги «Арғумоқлар» шеърдан олинган, биз шеърнинг бир бандини келтириб ўтамыз:

*Семиз ва бақувват айғир отлар,
Яйлови олис, овлоқ, кимсасиз жойлар.
Семиз ва бақувват отлар улар,
Оқ-қора отлар, оқ-қизил доғдор отлар,
Оёқлари ёлдор отлар, кокилдор отлар,
Араваларга боп кучли зотдор отлар.
Бенуқсон, беғараз гаройиб отлар,
Бу отлар учқур отлар, ажойиб отлар.*

Шеър тўрт банддан иборат бўлиб, юқоридаги парча ўша шеърнинг сўнгги бандидир. Конфуций бу биргина сўз билан асарнинг бидъатдан, ёвуз ғоялардан холи эканлигини таъкидлайди. Бу ҳикмат Конфуцийнинг «Назмнома» ғоялари маъно-мазмунига нисбатан берган баҳоси, шу билан бирга, Конфуцийнинг санъат асарларини баҳолаш мезони ҳамдир. «Назмнома» ўша даврлардаёқ Миср, Месопотамия, Эрон, Ҳиндистон ва Турон каби Шарқ ўлкалари қатори Хитойда ҳам эсте-

тик җояларнинг вужудга келганидан гувоҳлик берадиган қимматли манбалардан биридир. Шеърят, куй-қушиқ эстетик завқ бериши билан бирга, кишининг ахлоқий такомилида муҳим рол ўйнайди. Ахлоқий гўзаллик ва маънан етуклик бирлиги ҳақиқий олижаноблар сифатидир. Шундай экан, эстетик қарашларнинг юзага келиши ва ривожланишида конфуцийчилик җояларининг ҳам ўз ўрни бор.

Конфуций деди: «Раят амру фармонлар билан идора қилиниб, жазо чоралари билан тизгинлаб турилса, гарчи халқ фақат жиноят содир этишдан вақтинча фориғ бўлсалар-да, жиноятнинг иснод экани ҳис қилмайдилар. Ахлоқий меъёрлар билан идора қилиниб, адаб-таомил (маърифат) билан тийиб турилсагина раят ҳалол ва ор-номусли бўлибгина қолмай, балки ўзини ўнглаб ҳам олгай».

«Ўзини ўнглаб олгай» деганда хатоларини тузатиш, тартиб-қондаларга амал қилиш, бўйсиниш маънолари англашилади. Мазкур ҳикматда Конфуций бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки хил давлат идора усулларини муҳокамага қўяди. Конфуций қаттиқ жазо чоралари фақатгина одамларни жиноятлардан вақтинча сақлай олиши мумкин, бироқ уларга жиноятнинг иснод эканлигини англатолмайди, деб ҳисоблайди. Фақат амру фармон ва жазовий қонунлар билан халқни идора қилиш гарчи самара берса-да, лекин мукамал бўлолмайди, ахлоқий тарбия билан бошдан-охир безамоқ керак. Ахлоқий тарбия жазога нисбатан анчайин оқилона йўлдир. Бу ерда Конфуций сиёсий ишларда ҳам ахлоқни биринчи ўринга қўйиш билан қонунлар ва жиноятга яраша жазо чораларини асло инкор этаётгани йўқ. Ҳар ишнинг асосида ахлоқ бўлсагина ундан ижобий натижалар кутиш

мумкин. Ҳикматда қонунлар йўли ва адаб йўли қиёсланади, хулоса: адаб-маърифат идора усули жазоловчи-қонуний бошқарувдан аълороқ.

Конфуций Хитойнинг буюк маърифатпарвар донишманди ҳам эди, у адаб ва таомиллар (урф-одат, удумлар)га, тарихий анъана ва аждодлар меросига ҳурмат маърифат улашишнинг асосидир, деб ҳисоблайди. Эл-юрт тақдири маърифатга чамбарчас боғлиқдир. Маърифатли элда ҳар бир фуқаро наинки ўз тақдирига, балки халқ ва Ватан тақдирига ҳам безътибор бўлмайди. Илм-маърифатсиз халқ гумроҳдир, яъни адашган, у ҳеч қандай разиллик, густоҳликдан тоймайди. «Қобуснома»да айтилганидек: *«Подшоҳ учун энг ёмон иш халқнинг густоҳлигидур»*. Шу боисдан Соҳибқирон Амир Темур ҳам илм-фан, санъат, маданият ва адабиётга ҳомийлик қилганлар. Жадидчиларимиз ҳам маърифат йўли билан ўзлигимизни намоён этишни мақсад қилиб қўйган эдилар.

Хулоса шуки, ахлоқий билиш ўз-ўзини англаш фаолиятидир, у кишилар ва жамиятни турли бўҳрон ҳамда оришлардан асрайди. Ўз-ўзини англаган одам ўзлигини тушунган инсондир. Жазолардан қўрқиш ҳисси гарчи кишиларни ўз хатти-ҳаракатларида эҳтиёт бўлишга ундаса-да, лекин бу билан ахлоқан ўз-ўзини идора қилиш мушкул.

Конфуций деди: «Мен ёшимнинг ўну бешада нам олишга жидду жаҳд қиладим; қироним-ўттизимда ростландим; қирчиллама қирқимда саросимага тушмадим (шубҳалардан фориг бўлдим); элликни қоралаб тақдирдан воқиф бўлдим; олтмишни оралаб ҳамма нарсага қулоқ оса билдим; етмишга етиб инон-иятиёрим ўзимда бўлди ҳамда қонда-меъёрда қуюшқондан чиқмадим».

Мазкур ҳикматда Конфуцийнинг ўз ҳаёт йўли ақс этган. Донишманд ўз умр йўлини умумлаштириб олти даврга бўлади. Биз ушбу ҳикматнинг изоҳи сифатида Пекин Педагогика университети профессори Ю Даннинг «Муҳокама ва баён» сабоқлари» китобидан ҳам мисоллар келтиришни лозим деб топдик. Ҳикмат изоҳига киришар экан, Ю Дан хоним уни «бир хомаки ҳаётий координаталар» деб атайди. Унинг бугунги кишиларга яна қандай ибратли аҳамияти бор?

Аввало, билим олиш хусусида. Бу дунёни кексаларимиз «беш кунлик», «бевафо», «ўткинчи» дейдилар, инсон умри қисқа бўлишига қарамай, у абадиётга дахлдор. «Конфуцийнинг «ўн беш ёшимда илмга жидду жаҳд қилдим» деган сўзлари ўзининг бошланғич нуқтаси, шунингдек, шогирдлари олдига қўйган бир талаби ҳамдир», дейди Ю хоним. Қадимда болалар ўн беш ёшга тўлганларида олий мактабларга кириб ҳаёт воқеликларига асосланган «улуғлар сабоғи»ни ўрганишган. Конфуций тез-тез шундай дер эди: «Мен билимдон бўлиб туғилмаганман, қадимгиларга ихлос қўйдим, тиришқоқлик билан илм ўргандим, холос». Олима ахборот асри ҳақида гапириб, зътиборимизни асқотадиган нарсаларнигина ўқишга қаратишимиз кераклигини айтади: «Ахборот портлаши даврида биз учун энг катта қийинчилик янгиликларнинг ҳаддан ортиқ кўплиги, бизни қийнаётган энг катта муаммо танлаш муаммосидир, шунинг учун айниқса саралаб, режа билан илм олиш зарур». Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги кунда чексиз ахборот оқимида ўзимизга кераклисини танлай ола билишимиз зарур, йўқса, умримизнинг бекор ўтгани қолади. Миямизни ҳар хил нарсалар билан тўлдириб ташлайвермасдан, чекланган билимимизнинг моҳиятини тўлароқ англаб, уни ҳаётимизга олиб кирсак қандай яхши! Конфуций ўқиганларимиз устида фикр юритишимиз, уларни ҳаётга тадбиқ қилишимиз лозимлигини уқтиради. Ана шундай ўқиш, ўз

устимизда тинимсиз изланиб-ишлаш орқали аста-секинлик билан ўсиб борамиз.

«Ўттиз ёшда ростланишлик қалбда ўзига бўлган ишончнинг пайдо бўлишидир». Бу ҳаётдаги муҳим босқичдир, хитойча «ли» (li) дейилади, таржимаси «оёққа турмоқ», «ҳаётда, жамиятда ўз ўрнини топмоқ», «ўзига таянмоқ», «қаддини ростламоқ». Конфуций «ли»ни шундай изоҳлайди: **«Ли» адаб-таомил биландир**; яна айтадики: *«Одоб-қоида (лиш)ни билмасдан оёққа туриб бўлмайди».* «Ростланмоқ учун адаб-таомилда бўлишлик»нинг энг сунғи талаби ҳаддан ошмаслик, қоидалардан четга чиқмасликдир. Бу ҳақда сал кейинроқ батафсил тўхталамиз.

«Зуо хотиралари» («Zuo-zhuan») китобида ҳам қайд этилишича, Менг Си-зи отлик киши ўз ўғлига бориб, Конфуцийдан одоб-қондани ўрганишни буюрганида ҳам шундай деган экан: **«Одоб-қоида бу – одам синчидир, унингсиз оёқда туриш йўқ».** Ю Дан хонимнинг таъкидлашича, «ўттиз ёшда тикка туриш» аввало ички (ботиний) ростланишдир, шундан кейингина жамиятдаги ўз ўрнини топишдир. «Ўттиз ёш кўнгилда ўзингга бўлган ишончни қарор топтирадиган ёшдир... Конфуций ҳар доим шогирдларига оддийгина яшаш тарзини ўргатиб келган, у ҳам бўлса аввало кўз олдидаги ишларни қойилмақом қилиб бажариш, кераксиз нарсалар тўғрисида ташвиш чекмасликдир». Мисол учун, Конфуций афсонавий нарсалар (ғаройиботлар), жин-ажиналар тўғрисида баҳс юритишни истамас эди, бу унинг диққат-эътиборини реалликка қаратганлигининг ифодасидир. Биз ўргана олишимиз мумкин бўлган нарсаларни ўрганишимиз лозим, шунингдек, оз-оздан ўрганиб борсак, вақти-соати келиб ҳақиқатан қаддимизни ростлай оламиз. Ю Дан хоним «ростланиш»ни ташқи ижтимоий ҳодисод эмас, ички-ботиний воқелик сифатида тушунтиради, ҳаётда ўз-ўзингни тулақонлироқ англай бошладингми-йўқ – бу ички қалб мезони орқали ўлчанади, шу билан бирга,

қилаётган ишларингга нисбатан ўзингга бўлган ишонч ва қатъиятга эришмоғингдир.

Қирчиллама қирқ ёшда инсон қандай қилиб юракдаги гашликларни бартараф эта олади? Бунинг учун донолик зарур. Киши ёшлиқдан ўқиб-ўрганди ва уларга таяниб ростланди, қирқ ёш эса кишининг бир етуқлик давридир, ростланиш ва ушбу расолик даври инсон ҳаётидаги энг гузал дамлардир. «Моддий нарсалар қанчалик кўп бўлса, киши шунчалик осон ўзини йўқотиб қўяди» (Ю Дан). Ўттиз ёшдан ўтиб инсон саралаш ва айириб ташлашни ўрганиб олади, қалб учун ҳожати бўлмаган нарсалардан воз кеча бошлайсан. «Саросимага тушмаслик» – ўзни йўқотиб қўймаслик, мияси гангиб қолмаслик ёки довдираб-эсанкираб, ҳовлиқиб қолмаслик. Янада аниқроқ қилиб айтганда, талваса-васвасага тушмаслик. Саросимага тушмаслик, бу «Кишининг ўзи англаган ҳолда муътадиллик ғоясига мувофиқ фикр юритиши, ҳаракат қила олишидир» (Ю Дан). Муътадиллик – юксак фаолият мезони, фалсафий жиҳатдан сўз юритганда, у энг мувофиқ «даража»дир. «Турт китоб» орасида «Муътадиллик» номли асар ҳам бор. Мазкур асар дастлаб «Адабнома»нинг бир қисми бўлган, бошқалар уни Конфуцийнинг набираси Зи-си (мил. авв. 483–мил. авв. 402 йй.) қаламига мансуб деб ҳисоблайдилар. «Муътадиллик»да айтилганидек: *«Муҳаббат-нафратни, қайгу-қувонч-ни билинтирмаслик «жўнг» (ўрталик – «zhong») дейилур, юзага чиқарганда ҳам ҳаддан ошмаслик «хе» (мутаносиблик, уйғунлик – «he») дейилур. «Жўнг» – оламдаги буюк моҳият (мижоз; асос), «хе» эса оламдаги (жамики инсоният босиб ўтадиган) улуг йўлдир. Жўнг-хе (муътадил-мутаносиблик) даражасига эришилса, еру кўк ҳар бири ўз ўрнида бўлиб, барча мавжудотлар ҳам бемалол униб-ўсгай».* «Улуғ йўл» – амал қилиниши керак бўлган умумий қоидалар. Демак, олам мавжудлигининг асосида ҳам муътадиллик ҳукмрон. «Му-

ҳокама ва баён»да Конфуций шундай дейди: *«Муътадиллик ҳам бир турли ахлоқдир, энг юксаги деса ҳам булур! Афсуски, одамларда бу фазилатнинг камёб бўлиб қолганига кўп замонлар бўлди».*

Шу ўринда юқорида номи зикр этилган «Муътадиллик» асаридан парча келтириб ўтишни жоиз деб топдик: *«Иккинчи қисм. Конфуций деди: «Олижанобларнинг феъл-атвори муътадилликка уйғундир, худбинларнинг қилмиши муътадилликка зиддир. Олижаноблар шунинг учун ҳам олижанобдирларки, улар ҳар вақт муътадилликнинг ичиндадир; худбинлар шунинг учун худбинларки, уларда муътадилликдан ҳайиқиш-ҳадик бўлмайди...»*

Еттинчи қисм. Конфуций деди: «Одамлар «Мен дономан», дерлар, бироқ нафсларининг тузогидан қандай қутулишни билмайдилар. Тагин одамлар «Мен дономан», дерлар-у, бир ойча ҳам муътадилликка қурбилари етмайди».

Абу Ҳомид Ғаззолий «Риёзатун-нафс» («Нафс тарбияси», таржимон филология фанлари номзоди Рашид Зоҳид, Тошкент: «Мовароуннаҳр», 2006) китобида шундай ёзади: *«... ахлоқдаги муътадиллик қалбнинг соғломлигидан, муътадилликдан оғиш эса қалбда иллат борлигидан дарак... Инсон мижданининг аслида муътадиллик ҳукмрон. Фақат ташқи таъсирлар туфайли бу муътадиллик бузилади. Шунингдек, ҳар бир инсон тоза фитрат билан муътадил ҳолда тугилади».* Демакки, муътадиллик қалб билан алоқададир. Қалбимиз тоза, соғлом – муътадилликка мувофиқ бўлса, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзимизни йўқотиб қўймаймиз, саросимага тушмаймиз. Кўриниб турибдики, Конфуций, Ғаззолий сингари Шарқ мутафаккирлари ижодида муътадиллик концепцияси етакчи ўринда туради. Конфуцийчилик таълимотининг йирик намояндаларидан бири Менг-зи шундай дейди: *«Аввалги донишманд»*

лар билан кейинги донишмандларнинг ўлчов мезонлари (йўли) бирдир». Шунинг учун биз тез-тез донолар ўғитида ўхшашликларни учратамиз.

«Тақдирдан воқиф бўлиш» деганда Конфуций нима ни назарда тутган эди? Тақдир, бу – Яратганнинг иродаси; хитойчада «тйэн-минг» дейилади, яъни «Осмон иродаси»дир. Осмон – қадимги хитойликларда худо тимсоли. Конфуций шундай деган эди: **«Яратганга ҳасрат қилмадим, бандасидан зорланмадим; илм олишга киришдим ва ҳаққа етишдим».** «Ҳаққа етишлик» – тақдирнинг нима эканлигини тушунишлик. «Тақдирни билиш»да «билиш» муҳим аҳамиятга эга, ўз тақдирига кўниш Тангрининг иродасига бўйинсунишдир. Конфуций деди: **«Олижаноблар кўкка интиладилар, худбинлар тубанлик сари».** Олижаноблар ўз диларига буюк эътиқод ва мақсадларни туюдилар. Тақдирни тушунишлик олижаноблик сифатларидан. Конфуций шундай дейди: **«Тақдирни билмаган олижаноб бўлолмайди. Адабни билмаган ростлана олмайди. Сўзнинг фарқига бормасанг, одамларни ҳам яхши билмайсан».** «Тақдирни тушуниш билан Конфуций айтган олижаноблик даражасига етилади» (Ю Дан). Тақдирга «олдиндан белгиланган ҳаёт йўли» дея изоҳ берилади, борлиқ нарсалар, мавжудотлар ва воқеа-ҳодисаларни ёлғиз Яратганнинг иродаси билан боғловчи диний тасаввурдир, у ҳақида фикрлар турлича, шуниси маълумки, уни англаб етиш кўр-кўрона тан олиш эмас. Баъзилар, ҳолбуки барчаси пешонага ёзиб қўйилган экан, куйиб-куймаланишнинг нима кераги бор (?), яхшининг пешонасига яхши бўлишлиги, ёмонникига ёмон бўлишлик муҳрлаб қўйилган экан, дейишади. Бу жоҳилликдир, айти тақдир тушунчасига юзаки қараш бўлув эди. Шунингдек, тақдирни инсон ўзи яратади, дейишлик ҳам хатодир, бу ҳаддан ошиш, қуюшқондан чиқишдир. Тангри бу борлиқни ундаги борки нарсалар билан мўътадил-мутаносиб – мукамал қилиб

яратган, агар ақл кўзи билан қаралса, ундаги ҳар бир нарсa муъжизакор. Ана ўша мукамаллик манзилига элтувчи синовли йўл – умр бор, омонат танимиз – улов бор, илоҳийликка даҳлдор руҳимиз ёки манзилга элтилажак аввалда пок қилиб яратилган қалб бор. Камолот йўли улуғ йўл, ҳақ йўлдир. Инсон мукамал мавжудот сифатида комилликка эришиш эҳтиёжи ва имкони билан яратилган. Шунинглаб етиш – тақдирдан воқиф бўлишдир. Тақдир, оддийгина қилиб айтганда, бу бешак ҳақ йўлдан оришмай умр кечиришдир. Бу йўлни қандай билиш, таниш мумкин? Бунга илму маърифат орқали ҳақ йўл аломатларини билиш воситасида етишиш мумкин бўлади. Мавлоно Жалолiddин Румий айтганларидек, йўллар кўпдир, Ҳақ йўл эса ягонадир.

Олтмиш ёшда «қулоқ сола билиш» қандай гап бўлишидан қатъи назар, барчасини тинглай олиш, ҳақ-ноҳақни ажрата билишдир, ўзгаларни ҳурмат қилиш, ҳар бир нарсанинг мавжудлиги сабабини тушунишлиқдир. Яна шуки, эшитган ҳар бир сўзнинг маъзини чақиб, уни ҳақиқат билан боғлай олиш ҳамдир, яъни ҳар жумладан бир ҳикмат чиқариб, бошқаларга тақдим этишлик. Кишилар айтишлари мумкин, бу гап донишманд айтадиган гапми, дея. Ҳақиқатан ҳам, донишмандлар шу қадар оддий сўзлашганки, баъзан улар киши кўнглида гумонсирашга ўхшаш ҳисни уйғотиши мумкин, лекин аслида улар донишманд бўлганлари учунгина шу қадар оддий сўзлайдилар. Донулар айтганидек, энг буюк ҳақиқат энг оддий ҳақиқатлардир. «Қулоқ сола билиш» – буни ҳар ким ҳам айтиши мумкин, дерсиз, лекин уни олтмиш йил яшаб, билим-ҳикмат ва тажрибасига таяниб сўзлай олган инсон эса ҳақиқий донишманддир. Унда чиқарадиган хулосаю «фикрлаш лаззати» (Виктор Алима-сов) мутлақо ўзгача бўлади.

Кўпинча турли давраларда бўлганимизда, бир жиҳат кўнглига оғир ботади: ҳамма гапироди-ю, лекин

эшита оладиган зор топилмайди, бу жуда хунук ҳолат. Сўз ростми-ёлғон, аввал уни тингламоқ жоиз, бунинг учун эса камида сабрли ва журъатли бўлайлик. Тўғри гап қулоққа ёқмас бўлади, шунинг учун ҳам ҳар қачон кишиларни эшита олишимиз лозим, яъни сўзлашдан ташқари, тинглашни ҳам ўрганишимиз керак. Бу ҳам бир маҳорат. Диққат билан қаралса, ҳар бир айтилган сўз замирида маълум маънода ҳақиқат яширин бўлади, фақат уни фаҳмлай олиш, ажрата билиш керак. Биз ҳар куни турли характер ва кайфиятдаги одамларга дуч келамиз, улар билан бўлган мулоқотда қанчалик муътадил бўла олсак, одоб-қоидага ҳам шунчалик амал қила олган бўламиз. Агар киши ўзиникини маъқулайвермай, ўзгаларни ҳам тинглай олса, демак, ўзини яна бир одим камолотга яқинлаштирибди. **«Конфуций айтган «қулоқ оса билиш» даражаси аслида ташқи борлиқ ҳақиқатларнинг қалбда мужассам бўлишидир»** (Ю Дан). Бу босқичдан «инон-ихтиёри ўзида бўлиб ҳаддан ошмаслик» даражасига ўтилади.

«Қуюшқондан чиқмаслик» – йўл қўйилиши мумкин бўлган, белгиланган чегарадан ташқари чиқмаслик; белгили талаб, одоб-ахлоқ, меъёр ва шу кабилар доирасига ҳилоф иш қилмаслик; ноҳуя хатти-ҳаракатдан тийилиш. Қуюшқондан чиқиш ҳаддан ошишдир. Бу вақтга келиб киши учун хатти-ҳаракат ва феъл-атвор қоида-мезонлари унинг аввал одати, сўнгра ҳаёт тарзи ва ҳатто мазмунига айланган бўлади, токи унда ахлоқий асосга қурилган илм қўғони бўлса, ростланиб ўзининг тўғри йўналишини топа олган, борлиқ ва ҳаёт моҳиятини англаб етган бўлса. Бир вақтлар мажбурият юзасидан қилган амалларни эндиликда қалбан адо этишга киришади, шундай қилсагина кўнгли хотиржам бўлади. Бу босқичда киши ўзини ўзи англашнинг юксак даражасига эришади. Ёки бошқача қилиб айтганда, Конфуций наздида, инсон ўз ҳаётининг олтинчи босқичида ахлоқий тарбия жиҳатидан

олий даражага етишади. Конфуций айтган ахлоқ тарбияси ақл-идрокка асосланган, яъни рационал ҳолатдир. Биринчидан, бу бирданига эришиладиган нарса эмас, балки узоқ вақт ўқиб-ўрганиш ва тобланиш маҳсули, босқичма-босқич кечадиган жараёндир. Иккинчидан, ахлоқнинг энг юқори даражаси – тафаккур ва сўзу амалнинг ажралмас бирлик ҳосил қилиши, ўзи англаган ҳолда ахлоқий меъёрларга риоя қилиш. Бу икки жиҳат ҳар бир киши учун аҳамиятли.

Ҳикматда Конфуций ўзининг илм олиш ва ўзини тарбиялаб камолотга етиш жараёнини баён қилган. Бу инсон ёшига қараб тафаккур даражаси секин-аста ўсиб боровчи жараёндир. Биргина тафаккур жиҳатидан гапирадиган бўлсак, бутун босқични шартли равишда учга бўлиш мумкин: (1) ўрганиш-англаш, (2) хотиржамлик билан ростилиш ва тақдири азални тушуниб етиш, (3) субъектив онг билан кишининг ўзини тута билиш қоидалари мужассамлиги. Мазкур ҳикмат Конфуцийнинг энг машҳур сўзларидан бири бўлиб, ҳозирги кунда ҳам хитойликлар ўз ёшларини у билан боғлашни яхши курадилар: масалан, ростилиш ёши айни қирон ёши, «тақдирдан воқиф бўлиш ёшига тулиш» каби. Бундан кўринадики, Конфуцийнинг сўзу амаллари ибрат намунаси сифатида то бутунги кунгача хитой халқи орасида дастуруламал бўлиб хизмат қилмоқда. «Хитойда ҳар бир хитойлик конфуцийчи» деган сўзлар ҳам бекорга эмас.

(Лу подшоҳинг дафу (амалдор)ларидан бири) Менг Йи-зи қобил фарзандлик бурчи нима эканлигини сўраганларида, Конфуций: «Адаб-таомил («ли»)га ҳилофлик қилмасликдир», дея жавоб берибдилар.

Бир кун шогирдларидан Фан Чи устози Конфуцийга жиловдорлик қилиб борар экан, ҳазрат шундай дедилар: «Менг-Сун мендан қобиллик-

нинг не эканлигини сўраб эди, одоб-ахлоқ меъёрлари ва таомилга хилофлик қилмасликдир, деб жавоб бердим». Фан Чи: «Бу не демак, устоз?» деб сўрабди. Конфуций шундай жавоб қилибди: «Ота-онанг ҳаётлик чоғида уларнинг хизматида адабдан бўл; оламдан ўтсалар адаб-қонда (таомил) (дин)га кўра дафн қилмоқ, тагин адаб-таомил (дин)га мувофиқ ёд этиб, маъракаларини ўтказиб турмоқ керак».

Менг Йи-зи – Лу подшолиги амалдорларидан бири Жўнг-Сун Хе-жи (Zhong-Sun Heji). «Йи» – унинг вафотидан сўнг берилган унвони, маъноси «нафосат», «фозил» демак. Жи-Сун ва Шу-Сунлар билан бирга Лу подшолигининг энг машҳур аслзодалари бўлишган. Отаси Менг Си-зи (Meng Xi-zi) ўлимидан олдин унга Конфуцийдан адаб илмини ўрганишликни тайинлаган.

Фан Чи – Конфуцийнинг шогирдларидан бири, исми Сю (Ху), фамилияси Фан, ҳурматли номлари Зи-чи. Чи (Qi) подшолигидан бўлган, баъзи манбаларда у Лу подшолигидан дейилади. Конфуцийга жиловдорлик қилган, яъни устозининг аравасини бошқарган. «Тарихий солномалар» китобининг «Жўнгни шогирдларининг таржимаи ҳоллари» бобида келтирилишича, Фан Чи устози Конфуцийдан 36 ёш кичик бўлган.

Конфуцийнинг «ли» истилоҳида «кишиларнинг ҳар бир жамиятга хос хулқ меъёрлари мажмуи, адаб ва таомил» бирдек тушунилади, у инсоннинг хулқ-атвори, юриш-туришини белгилаб беради, шунингдек, «ли» наинки ахлоқий, балки у сиёсий аҳамият ҳам касб этади. Баъзи бир адабиёт дарсликларида уни «тузук» дея таржима қилишган, бу ҳам ҳақиқатга анчайин яқин. Ҳикматда «ли» – «жамиятнинг барча аъзолари учун амал қилиниши зарурий бўлган одоб-ахлоқ меъёрлари», «адаб-йўсин». Адаб – жамиятда, кишилар билан муомалада ўзини тута билиш, одоб-ахлоқ, тарбия ва унинг меъёрлари, йўсин – йўл-йўриқ, расм, тартиб-

қоида, таомил, урф-одат, маросим. Шу икки истилоҳ биргина «лии»га мужассамлаштирилган. Жамият ҳам, давлат ҳам шу асосда идора қилинади, у элнинг барқарорлиги ва фаровонлиги гарови бўлиб хизмат қиладди.

Конфуций қобил фарзандлик бурчини ниҳоятда қадрлаган, кишилардан ўз ота-оналарига нисбатан уларнинг ҳаётлик пайтларида ҳам, вафотларидан сўнг ҳам фарзандлик бурчларини тўқис ва беминнат адо этишларини талаб қилган. Бироқ буни адо эта туриб одоб-қоидага хилофлик қилмасликка чақиради, акс ҳолда у ҳақиқий қобиллик эмас. Демакки, қобиллик қуруқ, ўзбошимчалик билан қилинадиган қилмиш эмас, оқилона хатти-ҳаракатдир, одоб-ахлоқ меъёрлари доирасида бўлишлик шарт, унга таяниб ҳаракат қилиш ҳақиқий қобилликдир. Қобил фарзандликнинг моҳияти одоб-ахлоқ меъёрларига мос келишликдир. Конфуцийлик таълимотида ота-онага қобил фарзанд бўлиш ва катталарга ҳурмат-эҳтиром раҳмдилликнинг асоси ҳисобланади. Қадимгилар ҳам одатда «раҳмдиллик-қобиллик» дея уларни биргаликда тилга олишган. Конфуцийнинг ушбу нуқтаи назарига яқин фикрни биз Кайковус насиҳатномасида ҳам учратамиз. Унсурлмаолий Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома»нинг «Ота ва она ҳақини билмак зикрида» бобида шундай қайд этилади: **«Агар улар (ота-онанг) ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким, ҳар киши аслини яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмагусидур»**. Ҳикматдаги «аслин» сўзига диққат қилинг, асарнинг ўша бобидан бунга жавоб топасиз: **«Эй фарзанд, билгилким, ақл юзасидан фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким, унинг асли ота ва онадур»**. Бинобарин бирор киши ўз аслига (ота-онасига) қобил, садоқатманд фарзанд бўлолмас экан, у ҳеч қачон миллат, халқ ва Ватанга содиқ бўлолмайдди.

Шу боисдан ҳам Конфуций қобил фарзандлик ва та-
возени раҳмдиллик асоси деб билган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, одоб-қоида Конфу-
ций қадрлаган ушбу қобилликнинг таркибий қисми-
дир. Одобли фарзанд ота-онасининг ҳаётлигида ва
вафотидан сунг маъракаларида ҳам ҳамиша одоб-
ахлоқ меъёрларига лойиқ амалларни қилади, шунда-
гина уни қобил фарзанд бўлибди дейиш мумкин. Ўзбек
халқида «Одобли бола элга манзур», «Қобил фарзанд -
жонга пайванд», «Қобил ўғил отга миндирар, ноқоби-
ли отдан туширар» каби кўплаб мақоллар бор. Улар
халқимизнинг азалий пурмаъно ҳикматларидир, мин-
гйиликлар оша ўз тасдиғини топиб келаётир. Борди-
ю одоб-ахлоқ бўлмаса, қобиллик ҳам бўлмагай, демак,
ўз-ўзидан раҳмдиллик ҳам бўлмайди. Бундай жами-
ятнинг ўзи ҳам, маънавияти, анъаналари ҳам мунқар-
из бўлади. Бу халқу миллат учун исноддир.

Ачинарлиси шуки, замон тараққий этгани сари,
яшаш қулайликлари ортгани баробарида баъзи бир
жамият кишилари ўртасидаги муносабатларда
«бўшлиқлар» пайдо бўлаётир, улар қалб хотиржамли-
гини йўқотиб, жазавага тушмоқдалар, оила мадания-
ти емирилиш жараёнида, ўзликдан чекиниш, бачка-
налик ва хунрезликлар авж олаётир, буларнинг бари
ахлоқий меъёрлардан узоқлашиш, мўътадиллик ва
мутаносибликнинг унутилаётганлигидандир. Керак
бўлса, глобал муаммоларнинг таг-замирида ҳам одоб-
ахлоқ меъёрларидан чекинишнинг салбий оқибат-асо-
ратлари юз кўрсатиб турибди. Шундай экан, барча-
сини фарзанд тарбиясидан бошламоқ жоиз. Қобил
фарзанд оила ҳамда элу юрт ор-номуси, шон-шара-
фидир.

Моддий жиҳатдан ҳеч нарсага зориқтирмаслик,
парвариш қилиш ёки кундалик муомалада «лий»га
риоя қилиш ота-она ҳақини билиш деганидир. Мисол
учун олайлик: уларнинг сўзларига қулоқ солишлик, гап
қайтармаслик ҳам одоб сақлашдир. Шунингдек, улар-

га ташвиш келтирмаслик, хоҳиш-иродаларига қарши бормаслик, одоб-ахлоқ меъёрларини бузмаслик ва бошқаларни ҳам ўз ичига олади. Киши ота-онасига қандай муомалада бўлса, фарзандидан ҳам худди шундай оқибат кўрур. Бува-бувиларимиз, ота-оналаримиз панд-насиҳатлари, дуолари бизларга доимо асқотади.

Менг Ву-бў қобил фарзандлик аъмоли нима эканлигини сўраб мурожаат этганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Ота-она, баски, биргина уларнинг хасталикларидангина ташвишманд бўлишидир».

Менг Ву-бў (Meng Wubo) – Менг Йи-зининг ўғли Жунг-Сун, исми Жи (Zhi). «Ву» – унинг вафотидан сўнг берилган унвони, маъноси «довжорак», «жангари» демак.

Бу ҳикматда қобил фарзандлик аъмолининг энг бошланғич талаби баён этилган. «Улар» – кишилик оламоши, баъзилар уни ота-онага ишора десалар, баъзилар фарзандлар назарда тутилган дейишади. «Биргина» сўзидан икки хил маъно англашилади: (1) ҳатто ва (2) фақатгина, мазкур ҳикматда иккинчи маъноси. Конфуцийнинг ушбу ҳикмати Менг Йи-зининг ўғли Менг Ву-бўнинг саволига жавобидир. Мазкур ҳикмат борасида азалдан уч хил изоҳ мавжуд: 1) ота-она ўз фарзандини жонидан ҳам ортиқ кўради, ҳамиша унга зиён-заҳмат етишидан, касалга чалинишидан хавфсирайди, шунинг учун ўғил-қизлар уларнинг ушбу кайфиятини тушуниб, қадрлаб, ўзларини ҳадеганда ўққа-чўққа уравермасдан, кундалик ҳаётда ниҳоятда эҳтиёткор бўлиши ҳам айни садоқатмандлик (қобиллик)дир; 2) фарзанд касалга чалингандан ташқари ҳолларда ота-онасини уринтирмаслиги, ташвишга қўймаслиги ҳам қобилликнинг бир аломати; 3) ўғил-

қизлар ота-оналарининг сиҳат-саломатлиги тўғрисида доимо қайғуришлари керак, бошқа томонларидан унчалик ташвиш чекмасалар ҳам майлига; бу ўринда «биргина» сўзининг «ҳатто» маъноси ҳам бор, яъни «фарзанд ҳатто ота-онаси қариб-қартайиб, куч-мадордан қолган дамда ҳам асло улардан меҳр-муҳаббатини аямаслиги, улар ҳақида қайғуришни канда қилмаслиги шарт», ахир фарзандликнинг саодати ҳам, камолоти ҳам асли шунда. Лии Ю Хуанинг «Муҳокама ва баён»ни ҳозирги хитой тилига қилган таржимасида ҳам кўплаб адабиётлардаги шарҳлар қатори фарзандларнинг ота-онага бўлган муносабати тарзида талқин этилган: «(Қобиллик бу фарзанднинг биргина) ота-онаси беморлигида ҳам улар ҳақида қайғуришидир. Лии Зе Фэй тартиб берган «Муҳокама ва баён»да эса аксинча, ота-онанинг фарзандларга бўлган муносабати тарзида шарҳланганининг гувоҳи бўламиз: «(Қобиллик бу) фарзанднинг биргина ўз хасталиги билангина ота-онасини ташвишга қўйишидир». Яъни: «Фарзанд бўлмиш ота-онасини биргина беморлигидан ташқари ташвишга қўймаслиги ҳам қобилликдир». 5-синфлар учун «Адабиёт» дарслик-мажмуасида ҳикматнинг қуйидагича таржимасини ўқишимиз мумкин: «Мен Убо тавозекор ўрил қандай бўлади, деб сўради. Устоз айтди: – Фақат бетоблиги билангина ота-онасини ташвишга соладиган ўғил». («Адабиёт», Наим Каримов, Умарали Норматов, 2002 йил) Бу худди ўзбек мақолида айтилган фикрга ўхшаш: «Онангга бошингни ҳам қил, отангга ғамингни кам қил». Кўриниб турганидек, мазкур ҳикмат шарҳи борасидаги ҳукмлар турлича, лекин улар одоб-ахлоқ меъёрларига асло зид келмайди, аксинча, бир-бирини бойитади, маъноларини кенг ва чуқурроқ тушунишимизга, мулоҳаза юритишимизга ёрдам беради.

Ота-она фарзанди бетоб бўлиб қолса, ғамга ботади, икки дунё кўзларига қоронғу, Яратгандан фарзандин дардига шифо тилайди. Бу ерда гап тагида гап бор:

фарзанд бўлмиш касалга чалинишдан ташқари, бошқа нарсалар билан ота-онасини хавотирга солмаслиги ҳам бир қобиллик саналади, шунингдек, фарзанд ота-онаси дардга чалинганда ҳам улар ҳақида қайғуриб, ёнларида туриб, дардига малҳам бўлишлтиги ҳам қобилликнинг бир аломатидир. Хитой мақолида айтилганидек, «Дардинг узайса, фарзандинг қобилигин кўр» ёки «Дардисарлик – ноқобиллик аломати», буларда фарзанднинг ота-онага бўлган муносабати назарда тутилган.

Тоғлиби Зи-Йоу қобил фарзандликнинг нима эканлигини сўраб мурожаат этганида, устоз Конфуций шундай жавоб қилдилар: «Ҳозирда қобил фарзанд дея фақат ота-онасини боқа олган кишиларни айтиш кифоя қилиб қолади, ҳолбуки от ва ит каби жониворлар ҳам боқувдан баҳраманд. Борди-ю кўнганда ота-онангга заррача иззат-ҳурматинг бўлмаса, уларни парвариш қилганининг оту ит боққанингдан нима фарқи бор?!»

Зи-Йоу – Конфуцийнинг шогирди, Ву подшолигидан бўлган, фамилияси Ян (Yan), исми Ян (Yan), ҳурматли номлари Зи-Йоу (мил. авв. 506–мил. авв. 443 йй.), Шу-ши деб ҳам аталган. Конфуцийдан 45 ёш кичик бўлган. Камтар ва илмпарвар бўлган, адабиётни чуқур эгаллаган, бир муддат Лу подшолигида ҳарбий истеҳком маъмури лавозимида хизмат қилган. Маълумотларга қараганда, адаб-йўсин ва мусиқа билан халқ оммасига маърифий ҳамда ахлоқий таъсир кўрсатган, Конфуцийнинг олқишига сазовор бўлган.

Мазкур ҳикматда ҳам қобил фарзандлик муҳокама қилинган, иззат-ҳурмат қобиллик (садоқатмандлик)нинг асосидир. «От ва ит каби жониворлар ҳам боқувдан баҳраманд» жумласи ҳақида турли хил фикрлар мавжуд: 1) одамлар от ва итларни парвариш

қиладилар, яъни улар одамларнинг қараморида; 2) жониворлар одамларни боқади, яъни ит ҳовли-жойимизни қуриқласа, отларни аравага қўшиб, юк орта-миз, оғиримизни енгил, узоғимизни яқин қилади; 3) жониворлар ҳам ўз ота-оналарини боқади. Бу ҳикмат юзасидан кўпчилик таҳлилчилар биринчи вариантни мақбул топишган, чунки у анчайин мос.

Ҳикматдан англашиладики, Конфуций қобил фарзандлик бурчи ва адаб муносабатларини баён қилади, «хурмат» ва «беҳурматлик» инсон ҳамда жониворлар ўртасидаги фарқ эканлигини таъкидлайди. Яъни «адаб» бор-йўқлиги инсон ва жонивор ўртасидаги тафовутлардан биридир. Конфуцийчилик таълимоти қобил фарзандлик меъёрига бўлган муносабати орқали нафақат фарзанднинг ота-онага бўлган фаолият мезонини белгилаб берди, ота-онанинг ҳаёти давомида парвариши, дафн-маъракаларию шоду хуррамлигини ҳам фарзанд зиммасига юклайди.

Шарқ сўз санъатида қадимдан дидактик, яъни ибратли, панд-насихат мазмунидаги асарлар етакчилик қилиб келган. Конфуций даъват этган қобил фарзандлик бурчи турли жиҳат ва изчилликни мужассамлаган, қонун-қонда талабларини акс эттирди, шу боисдан ўша давр жамият эҳтиёжларига мос келди. Конфуций назарда тутганидек, одам нафақат адаб-йўсин меъёрлари асосида ота-она хизматин қилмоғи керак, қолаверса, у бунинг сидқидилдан адо этмоғи шарт. Ана шундагина қобил фарзанд номига муносиб бўлиш мумкин. Ўзбек ўқувчиларининг 5-синфлари учун мўлжалланган «Адабиёт» (2002 йил) дарслик-мажмуасида мазкур ҳикмат қуйидагича келтирилади: «Сзю тавозели ўғил қандай бўлади, деб сўради. Устоз жавоб берди: «Ҳозир ота-онасини боқишга қурби етадиган ўғилни тавозели деб билишади. Лекин итлар ва отларни ҳам боқадилар. Агар ота-онага хурмат бўлмаса, бунинг нима фарқи бор?» Мажмуа муаллифлари (Наим Каримов, Умарали Норматов) қобил фарзандлик бур-

чи ёхуд «қобил (садоқатманд) фарзанд» истилоҳини «тавозели ўғил» дея талқин этишади. Тавозе аслида қобил фарзандлик фазилати бўлиб, хокисорлик, камтаринлик, ҳурмат-эҳтиромни ўзида мужассамлаштиради. Шундай бўлса-да, ҳикматнинг аслига путур етмаган, зийрак ўқувчи гап нима ҳақида бораётганини ўқиб олгай.

Шу ўринда биз Конфуцийнинг «Муҳокама ва баён» асари номининг ўзбекча аталишига ҳам қисқача тўхталиб ўтишни жоиз деб топдик, зеро, кўплаб адабиётларда у турлича тилга олинади: «Лунъюй» ёки «Суҳбатлар ва муҳокамалар» («Адабиёт» дарслик-мажмуа, Наим Каримов, Умарали Норматов, 2002 йил), «Лунъюй» ёки «Суҳбатлар ва мулоҳазалар» (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, V том, 2003 йил; «Фалсафа: Қомусий лугат», тузувчи ф.ф.д. Қиёмиддин Назаров, 2004 йил) ва бошқалар; булар билвосита таржима, яъни иккиламчи манбадан (мисол учун, рус тилидан) ўзлаштиришнинг таъсиридир. «Муҳокама ва баён» хитойчада «Лун-ю» дейилади, «лун» (lun) – «муҳокама, мулоҳаза», «ю» (yu) – «сўз», «сўз юритмоқ», «баён қилмоқ». Уйғур тилида ҳам мазкур асар «Муҳокама ва баён» деб аталади. Асар номини ўзбекча муайянлаштиришда она тилимиз имкониятлари ва қардош уйғур тилидаги муштарақликлардан фойдаландик. Демак, «Лун-ю» «фикран юритилган мулоҳаза-муҳокама ва уларнинг сўздаги ифода-баёни»дир, асар инсон ва инсонийлик ҳақидаги фалсафий-ҳаётий мулоҳазалардан таркиб топган.

Толиби Зи-ся қобил фарзандликнинг нима эканлигини сўраб мурожаат этганида, устозини Конфуций шундай жавоб қилди: «Хушрўй-мулоҳимлик мушқудир. Юмушларини ўғил-қизлар адо этсалар, ошу шаробидан аввал ота-онасини баҳраманд қилсалар (ва бу одатни қанда қилмас-

қиладилар, яъни улар одамларнинг қарамоғида; 2) жониворлар одамларни боқади, яъни ит ҳовли-жойимизни қўриқласа, отларни аравага қўшиб, юк орта-миз, оғиримизни енгил, узоғимизни яқин қилади; 3) жониворлар ҳам ўз ота-оналарини боқади. Бу ҳикмат юзасидан кўпчилик таҳлилчилар биринчи вариантни мақбул топишган, чунки у анчайин мос.

Ҳикматдан англашиладикки, Конфуций қобил фарзандлик бурчи ва адаб муносабатларини баён қилади, «хурмат» ва «беҳурматлик» инсон ҳамда жониворлар ўртасидаги фарқ эканлигини таъкидлайди. Яъни «адаб» бор-йўқлиги инсон ва жонивор ўртасидаги тафовутлардан биридир. Конфуцийчилик таълимоти қобил фарзандлик меъёрига бўлган муносабати орқали нафақат фарзанднинг ота-онага бўлган фаолият мезонини белгилаб берди, ота-онанинг ҳаёти давомида парвариши, дафн-маъракаларию шоду хуррамлигини ҳам фарзанд зиммасига юклайди.

Шарқ сўз санъатида қадимдан дидактик, яъни ибратли, панд-насиҳат мазмунидаги асарлар етакчилик қилиб келган. Конфуций даъват этган қобил фарзандлик бурчи турли жиҳат ва изчилликни мужассамлаган, қонун-қоида талабларини акс эттирди, шу боисдан ўша давр жамият эҳтиёжларига мос келди. Конфуций назарда тутганидек, одам нафақат адаб-йўсин меъёрлари асосида ота-она хизматин қилмоғи керак, қолаверса, у бунинг сизидан адо этмоғи шарт. Ана шундагина қобил фарзанд номига муносиб ёўлиш мумкин. Ўзбек ўқувчиларининг 5-синфлари учун мўлжалланган «Адабиёт» (2002 йил) дарслик-мажмуасида мазкур ҳикмат қуйидагича келтирилади: «Сзю тавозели ўғил қандай бўлади, деб сўради. Устоз жавоб берди: «Ҳозир ота-онасини боқишга қурби етадиган ўғилни тавозели деб билишади. Лекин итлар ва отларни ҳам боқадилар. Агар ота-онага хурмат бўлмаса, бунинг нима фарқи бор?» Мажмуа муаллифлари (Наим Каримов, Умарали Норматов) қобил фарзандлик бур-

чи ёхуд «қобил (садоқатманд) фарзанд» истилоҳини «тавозели ўғил» дея талқин этишади. Тавозе аслида қобил фарзандлик фазилати бўлиб, хокисорлик, камтаринлик, ҳурмат-эҳтиромни ўзида мужассамлаштиради. Шундай бўлса-да, ҳикматнинг аслига путур етмаган, зийрак ўқувчи гап нима ҳақида бораётганини уқиб олгай.

Шу ўринда биз Конфуцийнинг «Муҳокама ва баён» асари номининг ўзбекча аталишига ҳам қисқача тўхталиб ўтишни жоиз деб топдик, зеро, кўплаб адабиётларда у турлича тилга олинади: «Лунюй» ёки «Сухбатлар ва муҳокамалар» («Адабиёт» дарслик-мажмуа, Наим Каримов, Умарали Норматов, 2002 йил), «Лунюй» ёки «Сухбатлар ва мулоҳазалар» (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, V том, 2003 йил; «Фалсафа: Қомусий лугат», тузувчи ф.ф.д. Қиёмиддин Назаров, 2004 йил) ва бошқалар; булар билвосита таржима, яъни иккиламчи манбадан (мисол учун, рус тилидан) ўзлаштиришнинг таъсиридир. «Муҳокама ва баён» хитойчада «Лун-ю» дейилади, «лун» (lun) – «муҳокама, мулоҳаза», «ю» (yu) – «сўз», «сўз юритмоқ», «баён қилмоқ». Уйғур тилида ҳам мазкур асар «Муҳокама ва баён» деб аталади. Асар номини ўзбекча муайянлаштиришда она тилимиз имкониятлари ва қардош уйғур тилидаги муштаракликлардан фойдаландик. Демак, «Лун-ю» «фикран юритилган мулоҳаза-муҳокама ва уларнинг сўздаги ифода-баёни»дир, асар инсон ва инсонийлик ҳақидаги фалсафий-ҳаётий мулоҳазалардан таркиб топган.

Толиби Зи-ся қобил фарзандликнинг нима эканлигини сўраб мурожаат этганида, устозини Конфуций шундай жавоб қилибди: «Хушрўй-мулоҳимлик мушқудир. Юмушларини ўғил-қизлар адо этсалар, ошу шаробидан аввал ота-онасини баҳраманд қилсалар (ва бу одатни қанда қилмас-

лар), ахир қобил фарзандлик мақоми шу эмасми-
кан?»

Аён бўлдики, юқоридаги ҳикматлар қобиллик маса-
ласига бағишланган. Ҳикматдаги «ошу шароб» сўзи «лаз-
затли таом ва хуштаъм ичимликлар» маъносида кел-
ган. Ушбу ҳикматда ҳам Конфуций яна бир бор қобил-
лик аъмоли ҳақида сўз юритади. Ота-онага нисбатан
фарзанднинг зоҳиридан то ботинигача «хурмат-эҳти-
ром» бўлишлигини уқтириб ўтади, ота-онага бўлган хур-
мат фарзанднинг чеҳрасида акс этиб туришлиги ҳам
қобилликнинг бир белгиси эканлигини таъкидлайди.
Ушбу ҳикмат «Катта келса – ошга, кичик келса – ишга»
халқ мақолимизни ёдга солади. Фарзанд ота-она қоши-
да доимо очиқ юз, хушмуомала, ширинсўз бўлмоғи за-
рур, гарчи бу қанчалик мушкул бўлмасин. Ўз вақтида
улар сени ўзи емай – едирди, ичмай – ичирди, тунлари
бедор тепангда тонглар отгирди, сенинг бахту камолнинг
учун бутун умрларини сарф қилди ва буларнинг бар-
часин беминнат қилди. Фарзанд бўлмиш «ота-онам
бўлса-бўлсин, орзи-бурни бўлмасин» қабилида иш тут-
маслиги керак. Чунки «Ота-она – олтин қанот». Улар бор-
ки, хонадонимизда файзу барака, ишимизда унум бор.
Шунинг учун улар хизматин қилганда, асло қисинмас-
лик, зорланмаслик керак.

*Ота пандига сан тугал қил амал,
Юрарсан бўлиб бахтиёр ҳар маҳал,
Отангни, онангни севинтир тамом,
Бу хизмат етиргай тилакка тугал.*

(Юсуф Хос Ҳожиб, «Қутадғу билиг», таржимон
Қаюм Каримов, 1971)

Ноқобиллик, нобакорлик энг ёмон илматдир, ўзбек
мақолида айтилганидек: «Ота-онасин танимаган –
тангрисин танимас», «Ота-онасин хурмат қилган бола-
чақасидан хурмат кўради» (Ўзбек халқ мақоли).

Дунёда энг мудҳиш надомат ота-она ҳақин вақти-ганиматда адо этолмасликдан келган пушаймонликдир. Ота-она ҳақини билмаслик энг мудҳиш хиёнатдир. Шу боисдан биз баъзи бир ўринларда «қобилик» сўзини «садоқатмандлик» сўзи билан бир маънода қўладик.

Конфуций деди: «Толибим (Ян) Хуэйга уззу кун сабоқ бердим, ундан эса садо чиқмади, гуё телбалардек. У кетгач, зимдан унинг сўзу аъмолин кузатиб, ўзини намоён қила олганин кўрдим: ўргатганларимни тараққий эттирди. Билдимки, Ян Хуэй телбалар сирасидан эмас экан».

Хуэй (Hui) – Конфуцийнинг энг севимли шогирди Ян Хуэй, ҳурматли номлари Зи-юан, лугуолик (Лу подшолигидан) бўлган. Милоддан аввалги 521 йилда турилиб, милоддан аввалги 481 йил оламдан ўтган, «Тарихий солномалар»нинг «Жунг-ни шогирдлари таржимаи ҳоллари» бобида келтиришилича, у Конфуцийдан 30 ёш кичик бўлган, баъзи манбаларда 40 ёш дейлади.

Мазкур ҳикматда Ян Хуэй эндигина ўқишни бошлаган чоғларида устози Конфуцийнинг унга нисбатан берган баҳоси ҳамда таассуротлари ҳақида сўз кетади. Яъни Конфуций Ян Хуэйнинг ўқишга бўлган муносабатини таърифу тавсиф этиш билан бирга, ўзининг таълим-тарбия бериш борасидаги қарашлари ҳамда усулини маҳорат билан баён этади. Конфуций дастлаб «ундан садо чиқмади», дея шогирдининг бирор эътироз-мулоҳаза билдирмаганини, телбалардек тура берганини танқид остига олади. Гарчи дарс давомида ҳеч бир мулоҳаза билдирмаса-да, саволарга тутавермаса-да, Ян Хуэй устози ўргатганларини тараққий эттириб, бошқалар билан бўлган ўзаро суҳбат-мунозараларда уларни кенгайтириб тушунтирарди.

Унинг бу жиҳати, ҳикматдан ҳам сезилиб тирибдики, Конфуцийга жуда маъқул келади. Конфуций эътиборини қаратган ўқитишнинг «ўзаро мукаммаллашув» ғояси диққатга сазовор. У ўқувчилар таълим олишлари жараёнида каллаларини ишлатиб, масалалар юзасидан мустақил фикр юритишлари, устоз ўргатганларини кенгроқ тушунишларидан умид қилади. Шу боис, фикр қилмайдиган кишиларни бефаҳм деб ҳисоблайди.

Толиби Ян Хуэй ҳақида қизиқарли ва ибратли ҳикоялар ҳам мавжуд. Қуйида шулардан бирини ҳавола этамиз.

Бир сафар Конфуций шогирдлари билан қийинчиликка дуч келиб, етти кунча гуруч таъмин тотмабдилар. Бир кун тушда шогирдларидан бири Ян Хуэй қаердандир бироз гуруч топиб келиб бутқа пиширишга киришибди. Овқат пишай деганда Конфуций дафъатан шогирди Ян Хуэйнинг қозондаги овқатни чангаллаб еяётганини кўриб қолибди. Конфуций атайлаб ўзини кўрмаганликка олибди. Ян Хуэй кириб устозни овқатланишга таклиф қилганида, Конфуций ўрнидан туриб шогирдига сабоқ бўлсин деган ниятда шундай дебди: «Ҳозиргина Менг Ли ажодлари менга айтдики, таомни аввал муҳтарам ёши катталарга тортиқ қилгачгина тановул қилиш лозим. Наҳот олдин ўзи еб олса-я?»

Буни эшитган Ян Хуэй шоша-пиша тушунтириб дебди: «Ҳазратим нотўғри тушунибдилар. Боя қозонга чўғ учиб тушганини кўриб эдим, шунга булганган овқат резаларини териб егандим».

Буни эшитган Конфуций чуқур хўрсиниб шундай дебди: «Одамнинг ишонгани кўзларидир, бироқ ўз кўзимиз билан кўрганимизга ҳам суюниб бўлмайдиган вақтлар бўлар экан. Ишонганимиз – юрагимиз, лекин бу ҳам кифоя қилмайдиган чорлар бўлади».

Конфуций деди: «Гар кишининг қандайлигин билмоқчи бўлсанг) аввал унинг аъмоли майли (нийат, сабаби)га боқ, сўнгра қай йўллар билан адо этмоғин кузат, тағин айни фурсатда кўнгила хотиржамлигига разм сод. Шунда ҳам бу одам аса қиёфасин беркита одурми? Бас, бу одам аса қиёфасин қандай яширсин?!»

Ушбу ҳикматда Конфуций одамларнинг қандайлигин билиш сир-асрори тўғрисида сўз юритади. Мазкур ҳикматда «йўл» истилоҳи усулдан ташқари, «кишининг бошидан ўтказганлари» маъносини ҳам беради. Донишманднинг фикрига кура, кишининг қилган ишига, уни бажаришда кўллаган тадбирига ҳамда қилганларидан мамнунлигига қараб унинг қандай одам эканлигини билиб олиш қийин эмас.

Ли Зи Фэй томонидан бугунги кун хитой тилисига уйғунлаштирилган «Муҳокама ва баён»да мазкур ҳикмат юзасидан қуйидагича изоҳ берилади: «Бирор нарсани таҳлил қилаётганда нафақат маълум бир тегишли даврни қамраб олиш, шунингдек, ривожланиш жараёнидан ҳам келиб чиқиб текширув олиб бориш керак; нафақат умумий, балки тафсилий равишда ҳам таҳлил қилиш керак бўлади; нафақат тасаввур этилиш жиҳатдан, тағин ички майл ҳамда ҳиссий идрок этиш нуқтаи назаридан ҳам таҳлил этиш керак». Конфуций, агар кимнидир билмоқчи бўлсанг, унинг сўзларига кулоқ солиш ҳамда хатти-ҳаракатларини куздан кечириш, тағин руҳиятига разм солиш керак, дейди. Сўзу фаолиятдан тортиб кўнгила майлигача яхши билиб олганиндан сўнгра одам тағин қандай қилиб ўзини беркита олсин?! Бу жараёнда энг қийини кишининг кўнгила ҳолатин билишандир, зеро, мақолда айтилганидек: «Киши кўнгила ўзгара қоронғу».

Конфуций деди: «Эски билимларни мустаҳкамлаб, янгисини ўзлаштира олган инсонгина устоз бўла олади».

Бу ҳикмат Конфуцийнинг педагогика соҳасидаги улкан хизматларидан биридир, унда билим олишнинг ўзига хос усули баён этилган. Мазкур ҳикмат буйича қадимгилар икки хил тушунтириш беришган: 1) эскидан мавжуд бўлган билимларни мустаҳкамлаш орқали янги тасаввур-тушунчаларга эга бўлиш; 2) эски билимларини унутмаган ҳолда яна янгисини ўрганишга рағбат. Шу сабабдан ҳозирда ҳам ҳикмат борасида икки хил таржима-изоҳлар учрайди. Ли Зе Фэй, Ли Ю Хуа изоҳларида биринчи қараш таъсирини кўра-миз. Киши ўрганган илмини мустаҳкамлаш билан янги билимга эришиши мумкин. Ушбу билим олиш усули нафақат қадимда, ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини асло йўқотган эмас.

Янги билимлар ҳар доим ҳам олдинги билимлар асо-сида ривожланиб келган. Жин Лянг Нйэн (Jin Liang Nian) тартиб берган «Шанхай қадимий китоблар» наш-риётида (2004 йил) нашр қилинган «Муҳокама ва баён»-да эса иккинчи қарашнинг гувоҳи бўламиз. Конфу-ций, ўрганган билимларни тез-тез такрорлаб, мустаҳ-камлаб туриш, шу билан бир вақтда янгиларини ҳам ўрганишга бепарво қарамаслик керак, дейди. Ўзбек тилидаги мавжуд таржималарда ҳам иккинчи нуқтаи назар сезилиб туради: «Устоз айтарди: – Эскиликни ўзлаштириб олган ва янгиликни англашга қобил киши устозлик қила олади» (5-синфлар учун «Адабиёт» дар-слик-мажмуа, Наим Каримов, Умарали Норматов, 2002 йил). Конфуцийнинг ушбу сўзларига яқин фикр-ни улуғ ватандошимиз қомусий билим соҳиби Абу Райҳон Берунийнинг ҳикматларида ҳам учратамиз: «Билиминг шундай нарсаки, у яланғоч бўлганинда ҳам ўзингда қолади, ҳаммомга кирсанг, сув билан

ювиб бўлмайди. Билим қайтариш ва такрорлаш мевасидир» (Ҳамиджон Ҳомидий, «Кўҳна Шарқ дарғалари», 2004 йил, 38-бет). Беруний бу уринда билим ўрганганларини такрорлаш, яъни мустаҳкамлаш меваси эканлигини таъкидламоқда.

Конфуций деди: «Олижаноблар нафн бир турлик буюм эмаслар».

Конфуцийчилик таълимотида олижанобликка анчайин мукамал ахлоқ талаби сифатида қаралади. Конфуций ўз шоғирдлари билан тез-тез олижанобликнинг мезон-ўлчамлари тўғрисида муҳокамалар олиб борарди. Олижаноб инсон – Конфуций қалбидаги юксак инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган фавқулотда шахс. Олижанобларгина элни идора қилишдек оғир масъулиятни бўйинларига олсалар, ташқи ҳам ички масалаларда одилona сиёсат юргизиб, тегишли ҳукумат ишларини, долзарб муаммоларни ҳал қила олурлар. Шу боисдан Конфуций олижаноб инсон оқил ва фозил, кўп қиррали истеъдод соҳиби бўлиши, биргина жиҳати билан чегараланиб қолмаслиги, яъни «олижаноб дегани фақат бир нарса учунгина ярайдиган идиш-оёққа ўжшаб қолмаслиги» керак, дейди.

Олижанобларнинг жамиятдаги роли қандай? Пекин Педагогика университети профессори Ю Дан ўзининг «Муҳокама ва баён» сабоқлари китобида мазкур ҳикматта изоҳ берар экан, жумладан шундай дейди: «Олижанобларнинг *ижтимоий роли (шароитга мувофиқ) тез мослашувчанлик, вақти-соати билан юзага чиқадиган нарсадир. Олижаноб одам учун муҳими унинг фаолиятида эмас, балки фаолияти ортидаги уни шунга ундовчи (истак уйғутувчи) сабаб (ички туртки)дадир. Улар жамиятнинг виждонидир*». Ҳақиқатан, олижаноблардан

шароит тақозоси билан соҳиби тадбир бўлмоқлари ҳам талаб этилади. Халқимизда тез-тез қулоғимизга чалиниб турадиган бир мақол бор: «Йигит кишига етмиш ҳунар оз». Бу мақолнинг маъно-маъзи донишманд ҳикматини халқона соддалик билан изоҳлаб турибди.

«Олижаноб киши» – «Муҳокама ва баён»да энг кўп учрайдиган сўз, унинг моҳияти ҳамиша оддий, илиқлик бахш этувчидир, ҳар бир одам ҳозирданоқ қилса бўлади; ўша орзу, ўша моқсад эса ҳам юксак ва олис, ҳам етишиб бўлмайдиган даражада йироқ эмас; у аслида шундоққина қаршимизда ҳозир у нозир ҳам ҳар биримизнинг қалбимизда мавжуд. Шу маънода айтadиган бўлсак, ҳар биримиз ҳақиқий олижаноб бўлишимиз мумкин». (Ю Дан) Биз кўз ўнгимиздаги нарсалар билангина чегараланиб қолмай, балки уларнинг ортига ҳам назар ташламоғимиз керак. Шундагина ҳаётимиз бирор маъно касб этади.

Толиби Зи-гўнг қандай қилиб олижаноб бўлишни сўраганида, Конфуций шундай жавоб қилибди: «Аввал (ўз) сўзингга амал қилиб, шундан кейингина сўзлагин».

(Яъни: «Аввал ўз сўзига амал қилиб, шундан кейингина сўзлай олган киши олижанобдир».)

Ушбу ҳикмат олдинроқ ўзбек китобхонларига етиб борган эди: «Сзигун ҳақиқий эр қандай бўлади, деб сўради. – Аввал уйлаганини адо этади, – деди Устоз, – ана ундан кейингина буни гапиради» (Наим Каримов, Умарали Норматов, «Адабиёт» дарслик-мажмуа, 2002 йил). Бу ерда «олижаноб инсон» «ҳақиқий эр» истилоҳи билан берилган. Буни шундай талқин этиш мумкин: «эр» сўзининг «эркак» маъноси билан бирга, «мард, олижаноб киши» маъноси ҳам мавжуд. Халқ оғзаки ижодида бунга жуда кўп дуч келамиз: «Эр йигит майдонда билинар», «Эр сўзидан қайтмас, шер – изидан», «Эр

айтмас, айтса қайтмас». Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги тўртлиги Конфуций ҳикматларини янада яхшироқ тушунишимизга ёрдам беради:

*Сўзи чин бўлиши керак бег киши,
Бериб ваъда, тонмоқ эмас эр иши.
Киши марди тонмас деган сўздан,
Сўздан тонувчи – заифлар эши.*

(Юсуф Хос Ҳожиб, «Қутадагу билиг», таржимон Қажом Каримов)

Адиб олижанобларни «бек киши», «эр киши», худбин кимсаларни эса «заифлар» деб атайди. Сузу аъмол бирлиги, яъни тили ҳам, амали ҳам бир-бирига мувофиқлик, самимийлик ва лафзи ҳалоллик инсонийликнинг асосларидир. Халқимизда бир мақол бор: «Ваъдани берипга шошилма, ваъдани бажаришга шошил». Яна: «Сўз қадрини билмаган – ўз қадрини билмас», «Аввал уйла, кейин сўйла». Бу каби ҳикматли сўзлар халқ фарзандларини олижанобликка даъват этишнинг ўзгинаси эмасми?! Авом халқ кўнглига яқин, дардига ҳамдари донишманд ҳам баайни шуларни назарда тутмаганмикин?! Ҳаётда ваъдасига вафо қилолмаган кичпиларни кўрганмиз, эҳтимол, бу савдо ҳар биримизнинг бошимизга тушгандир ва бунинг учун бир умрлик виждон азобида қийналаётгандирмиз ҳам. Хушхулқ, оқилу фозил бир олижаноб инсон бўлишлик Конфуций шогирдларининг мурод-мақсади эди. Конфуций олижаноб киши қуруқ сўзлаган билан бўлмайди, аввал адо этиб, сўнг сўзлаши керак, дейди. Чунки «Айтмоқ осон, қилмоқ қийин», «Айтилган сўз эса отилган ўқдир» (Ўзбек халқ мақоллари). Яъни аввало ҳаммасининг амалий бўлиши кераклигини уқтиради, назарий жиҳатларга эса кейин ҳам утилса бўлади. Шундагина одамларнинг ишончига сазовор бўлиш мумкин. Ануширавон (Нуширавон) шундай насиҳат қилдилар: «Агар халқ сенинг сўзинг била иш қилмо-

гин тиласанг, сен ўз сўзинг била иш қилгил» (Кайковус, «Қобуснома», «Ануширавон пандларин ёд олмақ зикрида»). Ҳар бир одам аввало ўзининг хусни хулқи, юриш-туриши билан бошқаларга ўрнак бўлиши керак, шундан сўнггина улар ҳақида ҳар қанча гапирса – ярашади. Сўз вафоси билан гузал, амали билан қимматли.

Конфуций деди: «Олижаноблар элга қўшилгай, разил кимсалар билан тил бириктирмас; худбинлар қабиҳ кимсалар билан тил бириктириб, асло элга қўшилмас».

Мазкур ҳикматда олижаноблар ва худбинлар ўртасидаги фарқли жиҳатлардан бири кўрсатиб берилган. Олижаноблик ва тубанлик конфуцийчилик таълимотидаги ўзаро қарама-қарши ҳолатлардир, олижаноблик юксак фазилат бўлса, тубанлик ёки худбинлик иллатдир. Худбин кимсалар ҳар қандай қабиҳлик, разилликдан қайтмайди, шу сабаб ўзи каби бадхулқ, бадбин кимсалар билан тил бириктириб, қора ниятларига етишмоқчи бўлишади, улар маънавият, миллат ва жамият кушандаларидир. Халқимизда бундай кишиларга қарата айтилган: «Кўр кўрни қоронғида танибди» деган мақол бор. Худбинлар асло одамларга эл бўлмайди, кўпчиликка қўшилмайди, қўшилса ҳам гаразини қўймайди. Олижаноблар бўлса бағрикенг, кенг феълдирлар, улар халқнинг дўсту ҳамдамидир.

Конфуций ушбу ҳикмати билан олижаноб инсонлар мисолида кишиларни халқпарвар, миллатпарвар, ватанпарвар бўлишга чақиради, одамларни жамоатчилик, уюшқоқлик, ҳамжиҳатлик, иноқликка даъват этади, худбинлик каби иллатлардан эса қайтаради, буни ҳикмат ортига моҳирона жо қилган. Олижаноб кишилар ўзбилармонлик, маҳмадоналик қилмайди, бошқалар билан 'бамаслаҳат' иш қилади, олижаноб

хукмдор кенгаш билан элни идора қилади, ахир халқимиз «Кенгашли иш бузилмас» дейди. Халқимизда шундай мақоллар бор: «Элга қўшилсанг, эр бўларсан, элдан ажралсанг, ер бўларсан», «Эр боласи – эл боласи», «Эр йигит элга тортар», «Элнинг ғами – эрнинг ғами», «Эр давлати – элида», «Элнинг бахти – эрнинг бахти», «Эл бўлмаса, эр бўлмас», «Эрнинг иши эл билан», «Эрнинг кучини эл синар», «Эрнинг отини эл чиқарар» ва ҳоказо («Ўзбек халқ мақоллари», тузувчилар: Тура Мирзаев, Асқар Мусоқулов, Баҳодир Саримсоқов, 2003 йил). Мақоллардаги «эр киши» айнан «олижаноб инсон»дир.

Конфуций деди: «Ўқиган билан фикр қилмаса, васвос бўлиб қолади; хомжаёлларга берилиб ўқимаслик хатарлидир».

Бу ҳикматда Конфуций ўқиш ва фикрлаш, бошқача қилиб айтганда, илм ва тафаккур муносабатларини баён қилган, уларни биргаликда олиб бориш кераклигини таъкидлайди, акс ҳолда кўзланган натижага эришиб бўлмайди. Конфуций шогирдларидан илм олиш жараёнида мустақил фикрлашни талаб қилган. Агар фикр қилмаса, киши бошига бир савдо тушганда осонгина саросимага тушар, эс-хушдан айрилиб, васвос бўлиб қолгай.

Устоз шундай дейди: «Илм бўлмаса, аъмол қайда? Фикр бўлмаса, ютуқ қайдан? Ёшлар, (иккисига) қунт қилингиз! Бундай киши устоз бўлишга муносиб». «Муҳокама ва баён»да жуда куп ўринларда ушбу икки масала тилга олинади. Конфуций илм олиш жараёнида ўқиш ва фикрлаш – иккисидан биронтасига ҳам бирёқлама қарамаслик, бирортасини ҳам ташлаб қўймаслик кераклигини уқтиради. Ли Зи Фэй ўз шарҳларида келтиришича, тафсиричилардан бири Янг Шу Да «Муҳокама ва баён» нодир-

ликлари» китобида мазкур ҳикматни юқоридаги «эксисини мустаҳкамлаб, янгисини ўзлаштириш» мазмунидаги ҳикмат билан узвий боғлайди: «**Эски билимларни мустаҳкамлаб, янгисини ўзлаштиролмаган киши ўқиб, аммо фикр қилмаган кишидир; эскиларини мустаҳкамламасдан янгисини билишни истаган киши бўлса хомхаёлларга берилиб, ўқишни эсдан чиқарган кишидир**». Конфуций бу ҳикматида ўқиб, аммо фикрламаслик калтабинлик эканлигини кўрсатади, шунингдек, қуруқ халёлларга берилиб, аммо ўқимаслик манфаатпарастлик, суиистеъмолик иллатлари эканлигини айтиб огоҳлантиради.

Ўқиш ва фикрлашни бирга олиб боришни уддалаган кишигина ўзини ҳам ахлоқан, ҳам ақлий жиҳатдан камолга етказа олмади мумкин. Бу роя ҳозирги педагогика соҳаси учун ниҳоятда қимматлидир. Таълим муассасаларида ўқитиш ва мустақил фикрлашга ўргатишни кенг жорий қилиш ижобий натижалар беради. Ўқиб ҳам фикр юритиш ўрганганларига жонбахш этишдир.

Конфуций деди: «Бидъатларга зарба берсаккина бадою офатлар ҳам барҳам топгай».

Бидъат нима? 1) ҳукмрон дин ақидаларига хилоф иш, ҳаракат ёки таълимот; 2) умумий тартиб-қоидаларга, одатдаги қарашларга хилоф иш, фикр, хатти-ҳаракат ёки таълимот. Оддийроқ қилиб айтадиган бўлсак, бидъат, бу – ахлоқсизлик, бузуқлик, ўзликдан чекиниш, одамгарчиликдан чиқиш. Янада соддароқ тушунтирсак, ғайриахлоқий таълимотдир. Бидъат муътадилликнинг икки томонидир, яъни муътадилликдан оғишдир.

Конфуцийнинг мазкур ҳикматини ҳозирги хитой тилига Жин Лянг.Нйэн бошқачароқ ўғирган: «**Ғайри-**

ахлоқий (бидъат) таълимотларга муккасидан кетишлик ҳақиқий балою офатдир. Ахлоқсизлик, маънавиятсизлик – инсониятнинг ҳалокатидан нишона. Ҳикматни бошқачароқ талқин қилсак: «Ахлоқсизлик домига тушиш инсониятнинг инқирозга юз тутишидир».

Ҳозирги кунда дунё саҳнида юз бераётган ҳар қандай салбий воқелик, у хоҳ майда жиноятлар бўладими, хоҳ турли баландпарвоз шиорлар, «эзгулик ниқоби» остида олиб борилаётган ҳар қандай урушлар бўладими, дарди бедаволикдан тортиб то экологик ҳалокатларгача – барчаси маълум миқдорда инсон ахлоқсизлигининг таъсири натижасидандир. Натижа хатти-ҳаракат маҳсулидир. Инсониятни қийнаётган муаммолар ечимини қадимги донишмандлар рўйи-рост айтиб қўйибдилар, уларга амал қилиб, ўз-ўзликимизни англаш эса ҳар биримизнинг виждонимизга ҳавола.

Конфуций деди: «Эй Йоу, қулоқ сод, сенга оқиллик нима эканлигин айтайин. Билганингни билдим, билмаганингни билмадим деганинг ҳақиқий билдимдонликдир».

Йоу (мил. авв. 542–мил. авв. 479 йй.) – фамилияси Жунг (Zhong), исми Йоу (You), ҳурматли номлари Зилудир, Конфуцийнинг шогирди, «Тарихий солномалар» китобининг «Жунгни шогирдлари таржимаи ҳоллари» бобида қайд этилишича, устозидан 9 ёш кичик бўлган. Узоқ йиллар Конфуцийга ҳамроҳ бўлган. Довюрак ва табиатан ростгўй-дангалчи эди. Ҳукумат ишларида шуҳрат қозонган.

Мазкур ҳикматда Конфуций чин маънодаги оқилликка баҳо бера туриб, кунт билан билим олиш, ўз устида бетиним ишлаш кераклигини таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам, уқшш учун сабр-тоқат, ҳафсала керак. Конфуций ҳақиқатни ҳаётдан излаган, унинг бу фазилати барча қарашларида акс этган; шу жумладан,

ўқиш борасидаги фикр-мушоҳадаларида ҳам. Юқоридаги ҳикмат ҳам донишманднинг билимга нисбатан ана шундай муносабатда бўлганини тасдиқлайди. Конфуций ҳар қандай нарсага камсукумлиқ билан, самимий ва виждонан ёндашиш керак, дейди. Билганингизни билдим дег, билмаганингизни эса билмадим деб тан олинг, маҳмадоналик қилиш асло ярашмайди. Ҳақиқий билим муҳтож бўлинганда асқотганидир. Инсон қанчалиқ билимдон бўлмасин, барибир у беҳабар бўлган нарсаларнинг адоғи йўқдир. Бу ҳақда хитойликларда Конфуций шахси билан боғлиқ бир масал ҳам бор.

Чун-чю (Баҳор ва куз) даврида яшаган буюк донишманд Конфуций Шарққа қараб олис сафарга чиқибди. Йўлда бир-бирлари билан қизгин баҳслашаётган икки болакайга дуч келибди, ёнларига бориб, нима учун тортишаётганларини сўрабди. Улардан бири қуёшни кўрсатиб шундай дебди: «Қуёш эндигина чиққан пайтда одамларга яқин бўлади, тушда эса биздан узоқлашиб кетади, шундаймасми?» Бошқа бири эса бесабрлик билан орага суқулибди: «Йўқ, йўқ, ундаймас. Қуёш чиққанда одамлардан узоқ бўлиши, тушга келиб эса яқин бўлиши керак». Конфуций билибдики, улар қуёшнинг одамлардан қанча узоқликда эканлиги борасида тортишмоқда. Биринчи болакай сўзида давом этибди: «Қуёш энди чиққанида худди арава соябонидек каттакон, тушда бўлса пиёладек кичкина бўлиб қолади. Бу узоқдан кичкина, яқиндан ка-ат-та бўлиб кўрингани учунмасми?» Иккинчи болакай норози оҳангда дебди: «Сираям унақамас-да. Қуёш эндигина чиққанда ҳаво салқин бўлади, тушга келиб худди қайноқ сувдек куйдирадиган бўлиб қолади. Ахир, қуёш яқинлигида иссиқ, узоқлигида салқин бўлмайдами?» Конфуций эшитибди-ю, лекин ким ҳақ, ким ноҳақлиги ҳақида бир қарорга келолмабди. Шунда болакайлар кулиб Конфуцийга шундай дебди: «Э, ким айтади сизни энг билимдон одам, деб».

Шу тариха Конфуцийдек бир донишманд одам ҳам икки болакайдан танбеҳ эшитган экан. Қиссадан ҳисса шуки, Конфуций ҳақиқатни амалиётдан излаган, шунингдек, коинот чексиз, билим эса битмас-туганмас, чек-чегарасиздир, инсон қанчалик ақл-заковатга эга бўлмасин, барибир у билмайдиган нимадир бўлади. Халқ мақолимизда айтилганидек: «Илм – тубсиз қудуқ», «Оламнинг кети йўқ, билимнинг чеки йўқ». Шунинг учун яна доно халқ нақлига амал қилган маъқул: «Илм кўп-у умр оз, керагин ол-у тошга ёз». (Ўзбек мақоли, «Ҳикматнома: Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати»дан, Ш. Шомақсудов, Ш. Шораҳмедов, 1990). Юқорида келтирилган Конфуций ҳақидаги масал беихтиёр Умар Хайёмнинг бир рубойисини ёдимизга солади:

*Бир лаҳза дилим илмдан маҳрум эмас,
Дунёнинг бирор сирин менга маъхум эмас.
Наҳ етмиш икки йил туну кун ўй сурдим,
Маълум бўлди: ҳеч нима маълум эмас.*

Конфуцийнинг юқоридаги ҳикмати бир воқеани ёдимга солди. Туманимизда ёшлари улур, кўпни кўрган, билимли, узоқ-яқинда ҳурмат-этибор қозонган киши бўларди, табиатан оғир-босиқ, хушмуомала, камтарин, ниҳоятда самимий ҳамда ёшга ёшдек, кексага кексалардек муомала қиларди. Суҳбатларимизнинг бирида отам ўша киши ҳақида сўз очиб қолдилар. Дедиларки: «У кишининг ниҳоятда ажойиб бир одатлари бор: билмаган нарсасини билмадим, дейдилар». Эсимда, раҳматли катта отамлар (бувамлар) қўлимдан ушлаб у кишининг ёнларига олиб боргандилар, мени узоқ дуо қилгандилар ўшанда. Шундан кейин ҳам у кишини туй-маъракаларда кўп кўрдим. Бошқалар саволга тутсалар, агар билгудек бўлсалар, ишини қўйиб бўлса ҳам шошилмасдан жавоб берардилар. Беҳабар бўлсалар, бемаъни саволлар берилса,

кимдир шунчаки ҳеч бир мақсадсиз ёхуд бирор га-йирликни кўзлаб саволга тутса, доим хотиржам оҳангда оддийгина қилиб: «Билмасам», деб кўя қоладилар. Уша сўз шунчалар самимий-соддалик билан айтилардики, унинг сўзлагувчисига бундан бирон зиён-заҳмат етганини асло кўрмаганман.

Ли Зи Фэй ўз шарҳларида шундай ёзади: **«Инсон учун тушунмаслик қўрқинчли эмас, қўрқинчлиси ёлгондан ўзини тушунган қилиб кўрсатишликдир»**. Одамлар ақлли бўлиб турилмайдилар, бунга тинимсиз ўқиш, бошқалардан ибрат олиш, ўрганганларини мустаҳкамлаб ҳаётга тадбиқ этиш орқали эришилади. Инсон қанчалик билгани сайин билимнинг чек-чегараси йўқ эканлигини англаб боради.

Толиби Зи-жанг мартаба-маошга эришмоқ ҳақида маслаҳат сўраб мурожаат этганида, Конфуций шундай жавоб қилибди: «Кўпроқ тингла ҳамда шубҳали-чигалларини вақтинча қўйиб тургин-у, қолганлари ҳақида эҳтиёткорлик билан сўзлагин, шунда хатолар ҳам кам бўлади; кўпроқ кузат ҳамда шубҳали-чигалларини тағиннам вақтинча қўя тур, қолганларини эҳтиёткорлик билан рўёбга чиқар, шунда афсус-надомат ҳам камайди. Тилида хатосию амалида пушаймони кам бўлса, мартабаю маошга эришмоқ ҳикмати шундадир».

Зи-жанг (Zi-zhang) – Конфуцийнинг шогирди, фамилияси Жуан-сун (Zhuan-sun), исми Ши (Shi), ҳурмати номлари Зи-жангдир. Милоддан аввалги 503 йил турилган, ченлик (Чен подшолигидан) бўлган, «Тарихий солномалар. Жунгни шогирдлари таржимаи ҳоллари»-да қайд этилишича, у устозидан 48 ёш кичик бўлган.

Мазкур ҳикмат билан донишманд демоқчики, бошқаларнинг фикрини ҳам кўпроқ тинглагин ва агар шу-

бҳали, чигал масалаларга дуч келсанг, уларни ҳозирча бир ёққа қўя тур, бошингни қотирма ва ўзингни билмдон қилиб ҳам кўрсатмагин, кўнглингнинг бир четига тугиб қўйгин-у, қолганлари тўғрисида эса яхшилаб эҳтиёткорлик билан мулоҳаза юритгин, шундай қилсанг, хатоларга камроқ йўл қўйган бўласан. Яна ўзгаларнинг хатти-ҳаракатларини қайта-қайта кузат, агар шубҳали жиҳатлари бўлса, уларни ҳам вақтинча бир четга суриб тургин ҳамда қолганларини амалга ошир, ибрат ол, шунда пушаймон қилмагайсан, таъна-маломатга қолмайсан. Йўқса «Сунгни пушаймон – ўзингга душман» бўлади. Киши шу иккисини адо этолдими, демак, тутган йўли тўғри, мартабаси улур, маоши ҳалолдир.

Конфуций кишиларни тилда ҳам, амалда ҳам эҳтиёткор бўлишга чақиради. Эҳтиёткорлик – олди-кетини ўйлаб сўзлаш ёки иш тутишлик. Бу оламга одам бўлиб келдикми, одамдек яшаш керак, бунинг учун эса сўзу амалимизни бир сарҳисоб қилайлик. Кўпроқ тинглайлик ҳамда кўнгилсиз гап-сўзларни бир ёнга қўя туринг, эзгуларини сўзлайлик, бу муносабат амалларимизга ҳам тегишлидир. Конфуций шогирдларининг амал-мартабага бўлган интилишларини қораламаган. «Муҳокама ва баён»да «илм олиб амалдор бўлиш» ғояси илгари сурилган. Конфуцийнинг ўзи ҳам ижтимоий ва сиёсий-ахлоқий ғояларини амалга тадбиқ қилиш учун юртма-юрт сарсон-саргардон кезади, афсуски, ҳеч бир ҳукмдор унинг эзгу мақсадини тушунмайди, тушунганлари ҳам уни рўёбга чиқаришга журъат топмайди. Сўзу амалда эҳтиёткорлик фуқароликдан тортиб, ҳукмдорликнинг ҳам муҳим шартларидандир.

Бу ҳикматда икки муҳим жиҳат мавжуд: бири шуки, амалдорликка бўлган эҳтиёткор муносабат, яна бири илм олгач, уни қўллаш амалиётидир. Тилга эҳтиёткорлик ҳақида туркийгўй донишмандлардан ҳам қутлуғ сатрлар қолган. Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳатто

халқ мақолига айланган тилга эҳтиёткорлик ҳақидаги ҳикматида шундай дейилади:

*Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин.*

(Ҳамиджон Ҳомидий, «Кўҳна Шарқ даргалари» китобидан)

Низомулмулк подшоҳлик ишларида шошилмаслик ҳақида шундай дейди: **«Ишларда шошилмаслик керак, негаки кейинчалик пушаймон қилишининг маъноси йўқ»** (Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»-сидан, форсчадан Шодмон Воҳид ва Афтондил Эркинлар таржимаси).

Бобомиз Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида тилга эҳтиёткорлик борасида дурдона фикрлар билдирганлар: **«Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз! Ҳарзагўйким, кўй такаллум сургай, итдекдурким, кеча тонг отқунча хургай. Ямон тиллик андоқким, эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошига ҳам офат еткурур. Нодоннинг муваҳҳиш ҳарзага бўгзин қирмоғи – эшакнинг жиҳатсиз қичқирмоғи. Хушгўйким, сўзни рифқ ва мусово била айтгай, кўнгулга юз гам келадургон бўлса, анинг сўзидан қайтгай. Сўздадур ҳар яхшилиқни имкони бор, мунда дебдурларки, нафаснинг жони бор... Тилига иқтидорлиг – ҳакими хирадманд; сўзига ихтиёрсиз – лаими нажанд... Одаме тил била сойир ҳайвондин мумтоз бўлур ва ҳам анинг била сойир инсонга сарафроз бўлур...»**

Ортиқча изоҳга ҳожат не, аёнки, барча донишмандлар тилга эҳтиёткор бўлишда яқдил, ҳамфикрдирлар. Конфуций мазкур ҳикматида шогирди Зи-жангнинг мартаба-маош тўғрисидаги саволига виждонли, ҳалол одам бўлиш нуқтаи назаридан жавоб қайтаради. Мартаба-маошга эришмоқ учун дастлаб киши ўзини қандай тутишни ўрганмоғи; муомаласини тузатмоғи ке-

рак бўлади. Шундан кейингина бирор амалга ўтириб, халққа фойдаси тегадиган ишлар қилиш мумкин.

Ай-гўнг: «Халқни нима билан итотда тутмоқ мумкин?» дея сўраганларида, Конфуций шундай жавоб қилибди: «Инсофли кишиларни ноинсофлардан юқори кўтарсанг, халқ ҳам бўйинсунгай; ноинсофларни инсофли одамлардан юқори кўтаргудек бўдсанг, халойиқ ҳам итот этмас».

Ай-гўнг – Лу давлати подшоси Жи Жянг (Ji Jiang). «Ай» – унинг вафотидан сўнг берилган фахрий номи, маъноси «ғамзада».

Конфуций ҳам лугуолик (Лу подшолигидан) бўлганлиги учун Ай-гўнгга «Лу» сўзи қўпилмаган. Баъзи манбаларда милоддан аввалги 494–468 йиллар ҳукмронлик қилган дейилса, Жин Лянг Нйэн саналарни мил. авв. 494–466 йиллар деб кўрсатади. Мил. авв. 494 йил ҳокимият тепасига келгани рост, уша йили Конфуций 58 ёшда эди. Ай-гўнгдан олдин Лу Сянг-гўнг (Lu Xiang-Gong, мил. авв. 542 йилгача), Лу Жао-гўнг (Lu Zhao-Gong, мил. авв. 510 йилгача), Лу Динг-гўнглр (Lu Ding-Gong, мил. авв. 494 йилгача) подшолик қилишган.

Лу – Жоу сулоласи замонидаги давлат, ҳозирги Шандунг провинцияси Чуфу ҳудудларига тўғри келади.

Инсоф нима? Адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси ва қобилияти, бирор бир фаолиятда, кишилар билан бўлган муносабатда ҳалоллик, тўғрилик. Инсофли одам деб инсоф ва адолат билан иш қилувчи, ҳалол, виждонли кишиларга айтилади. «Инсофи йўқнинг – имони йўқ», дейди доно халқимиз. «Олижанобларга яқинлашиш, пасткаш кимсалардан узоқлашиш» – Конфуцийнинг ўзгармас маслагидир. Ҳукмдор сифатида кишиларни бирор мартабага тайинлаш масаласида ҳам худди шунга амал қилинади. Яқин

фазилатларга эга бўлган истеъдод соҳибларини топиб, мартабасин кутариш Конфуцийнинг ахлоқ орқали давлатни, жамиятни адолатли бошқариш ғоясининг муҳим таркибий қисмидир. Конфуцийчиликнинг «одамларнинг хушахлоқ ва иқтидорлиларини вазифага тайинлаш» ғояси ҳанузгача ўзининг қимматли аҳамиятини йўқотган эмас. Ҳукмдор халқ кўнглини ўзига мойил қилиш, унинг қўлаб-қувватлашига эришиши учун мамлакатда соғлом маънавий муҳитни шакллантирмоғи шарт. Шунда фуқаролар ҳам ҳукмдорнинг амру фармонларига, қонунларига онгли равишда оғишмай амал қилади.

Салжуқий шоҳларга 30 йил ҳалол вазирлик қилган «қилич ва қалам соҳиби» Низомулмулк (1018–1092) «Сиёсатнома» (форс тилидан Шодмон Воҳид ва Афтондил Эркиновлар таржимаси) асарида амалларни лойиқ ва покдил кишиларга бериш ҳақида сўз юритиб, жумладан, шундай дейди: **«Ҳамма замонда ҳам диёнатли ва эътиқодли аслзода кишиларга вазифа берганлар. Агар қабул қилмаса, мажбур қилиб бўйнига қўйганлар, токи амал арзимас кишининг қўлига ўтиб кетмасин. Шунда раият тинч бўлиб, мулк яхши ном қозониб, подшоҳ эса фароғатда яшаган».**

Конфуцийлик – қандай қилиб инсофли, олижаноб бўлишликни ўргатадиган таълимот. Конфуцийлик таълимотининг сиёсий ғояларининг биринчи мезони ҳам инсоф-диёнатли, адолатли-ҳолис ва тўғри-ҳалол бўлишлиқдир. Конфуцийнинг сиёсий қарашлари марказида давлат ишларида кишиларни тўғри танлаб лавозимга қўйиш муаммоси туради. Бу эса унинг эзгуликка йўррилган идоравий усули, яъни ахлоқ-йўсин меъёрлари бўйича давлатни идора қилиш талабларига асосланган. Конфуцийлик таълимоти инсонни фаолликка ундайдиган назариядир, бироқ у назарда тутган амалдор асло мирғазаб, буйруқбоз ёки мустабид ҳоким ҳолида эмас, бадқи халқ учун беминнат хизмат

қиладиган инсофли, ҳалол одам мисолидадир. Мазкур ҳикматда Конфуций одилона сиёсат элу юртни бошқариш мезони эканлигини кўрсатиб берган. Буюк саркарда Соҳибқирон Амир Темур ҳам «Куч – адолатдир!» деганлар ҳамда уни ўзининг сиёсий фаолиятининг бош мезонига айлантирган.

Жи Канг-зи: «Халқ ҳурматин қозонмоқ, улар садоқатан ҳамда тиришқоқ бўлмоқликлари учун нима қилмоқ зарур?» дея сўраганларида, Конфуций шундай жавоб берган экан: «Уларга жиддий муносабатда бўлсанг, ҳурматингни ҳам жойига қўюрлар; ота-онани ҳурмат қилсанг, кичикларга меҳрибон бўлсанг, улар ҳам сенга вафодор бўлишгай; яхшиларнинг мартабасин ошириб, қобил-ятсизларни тарбият қилсанг, улар бундан руҳаниб ғайратларига ғайрат қўшилгай».

Жи Канг-зи – подшо Лу Ай-Гунг замонидаги давлатнинг юқори амалдорларидан бири, фамилияси Жисун, исми Фэй (Ji-Sun Fei), Лу подшолиги асозода-ларидан Жи Сун-шининг авлодларидан, «Канг» унинг вафотидан кейин берилган фахрий номи, маъноси «омон», «беҳбуд». Лу Ай-гунг замонида Жи Канг-зи катта ҳуқуққа эга эди.

Конфуцийнинг ушбу ҳикмати ҳам элни идора қилиш масаласидадир. Сиёсий масалаларда Конфуций давлат ва жамиятни ахлоқ билан идора қилиш – «эзгу сиёсат», яъни элни одоб-ахлоқ меъёрлари – «лин» билан идора этишнинг бир қанча аниқ усуллари ва уларнинг мазмунини баён қилган. Элни идора қилишнинг биринчи йўли қонунлар воситасида бошқарув: бунда кишилар қўрққанликлари, ҳурматлари учун итоат этади, эл ҳар хил тартибга солувчи ва жазоловчи амру фармонлар билан идора қилинади; қадимги Хитой файласуфларидан яна бири Хая Фэй-зи (мил. авв.

288–233 йй.) бу борада қонунчилик сиёсатини биринчи ўринга қўйган махсус таълимот яратади, жазо ва мукофот ҳар бир қонуннинг икки таянчидир, дейди файласуф; аслида давлат бошқарувида қонун устуворлиги инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат, зарурий шартдир, аммо бунга эришиш йўллари, воситалар ва ундан кўзланган мақсад элу юрт келажагига турлича таъсир этишга олиб келади; иккинчи йўли – маърифатли бошқарув усули: оммага илму маърифат улашилади, ахлоқи гўзалантирилади, зеҳни равшанлаштирилади, шунда халқ онгли равишда қонунларга ҳам астойдил риоя қилади; ўтган асрнинг бошларида жаидчилар асосан шу йўлни тутгандилар, шу боис улар маърифатпарварлар номини олдилар, ўша даврда яратилган асарларда халқни рафлат уйқусидан уйғотиш, маърифат йўли билан жаҳонга юз тутиш ва шу асосда Туркистон халқларини истибдод зулмидан озод қилишдек эзгу ғоялар гоҳ яширин, гоҳ ошкора акс эттирилган; учинчи йўл – яхши кадрлардан фойдаланиш: бу яхши фазилатларга эга ва истеъдодли кишиларни танлаб, уларга давлатнинг муҳим вазифаларини топшириш, аксинча, бадхулқ, ношуд, калтафаҳм кимсаларни лавозимидан озод этиш билан амалга оширилади; тарихга назар ташлайдиган бўлсак, буюк давлат арбоблари ўз ёнларида садоқатли ва закий одамларни сақлаганлар.

Юқорида баён қилинганларни умумлаштириб айтиш мумкинки, бу ерда асосий механизм аввало «раҳмдиллик» принциpidир, бошқачароқ қилиб айтсак, «одамларга эзгулик улашиш»дир. Хитойча нақда айтилганидек: «Одамийлик – гўзал хулқларнинг ўзаро таъсирланиши», ёки бўлмаса «гўзал хулқ билан гўзал хулқларни уйғотиш»лик. Ҳақиқатан ҳам, эзгулик ёрдами билан яхши фазилатларни камол топтириш зарур. Соҳибқирон Амир Темури бобомиз юқорида қайд этилган уч хил идора усулини уйғунлаштириб; халқ ва мамлакат манфаати учун истифода қила олганлар; Тему-

рийлар давлатини тузганларида у кишининг ёнларида ёшликдаги содиқ дўстлари бор эди, биргаликда муғилларни Урта Осиёдан қувиб чиқардилар; шунингдек, маърифатпарварлик сиёсатини ҳам юргиздилар, илм-фанга ҳомийлик қилди; қонунчилик сиёсатида эса амру фармонларининг салтанатнинг у бурчидан то бу чеккасигача қатъий амал қилинишини таъминлади, «Темур тузуклари» давлатчилик тарихидаги буюк воқеалардан бири бўлиб, жаҳоншумул аҳамиятга эга. Булар Амир Темурнинг узоқни кўра олганликларидандир.

Конфуцийнинг «адаб сиёсати», «эзгу (хайрли) сиёсати» нафақат оддий халққа қаратилган, балки ҳукмдорларга ҳам бирдек тегишлидир. Чунки подшо ўзи оғир-вазмин, салобатли, ота-онасига қобил фарзанд, кичикларга меҳр-мурувватли бўлса, оддий халқ ҳам унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатгай, садоқатли ҳамда серғайрат бўлгай. Яъники шоҳ халққа ибратдир, халқ ҳам шоҳга қувватдир.

Бир киши Конфуцийга мурожаат қилиб: «Сиз нечун (амаддор бўлиб) сиёсатга киришмайсиз?» дея сўраганларида, Устоз шундай жавоб берибдилар: «Насрнома»да айтилганидек: «Қобил фарзанданк (садоқатмандлик) шуки, ота-онага иззат-ҳурматда, оға-иниларга меҳр-мурувватда, уни шу тариқа ҳукумат ишлари қадар жорий қилишликдадир». Бу ҳам сиёсат қилганча бўлур. Унда нечун амаддорлик қилсагина ҳукумат ишларига иштирок этган ҳисобланур?»

«Насрнома» – «Шанг-шу» («Буюк китоб») – қадимий ҳужжатлар мажмуи. Маълумотларга кўра, бу китобга Конфуций тартиб берган, шу орқали китоб ҳолига келтирилган. Конфуций мазкур асар буйича ҳам чуқур тадқиқотлар олиб борган. У Конфуцийликнинг мум-

тоз асарларидан бири бўлиб, «Адабнома», «Назмнома», «Фолнома» (ёхуд «Ўзгариш») асарлари қаторидаги тўртинчи «нома» ҳисобланади. «Муҳокама ва баён»да мазкур асар номи ҳам «Назмнома» сингари бир неча марта тилга олинади.

Қадимда давлатга оиланинг кенг кўриниши сифатида қаралган, шу боисдан оилани бошқариш ва давлатни бошқариш йўли муштарақдир. Давлат – катта оила, оила – кичик бир давлат. Бу қараш кейинчалик «Катта таълимот» («Да-сюе») китобида «Ўз-Ўзини камолотга етказиш, оилани тузаш, давлатни идора қилиш, олам тинчлиги» тарзида тўлароқ тушунтириб берилди. Мазкур ҳикматда ҳам Конфуцийнинг икки томонлама роявий қарашлари акс этган: бири шуки, давлат сиёсатида қобил фарзандлик (садоқатмандлик)ни асос деб билиш, ота-онасига қобил фарзанд бўлган, оғаниларига меҳр-муҳаббатли кишиларгина давлат амалдорлари бўлиш лаёқатига эга, яъни амал-мартабага тайинлашда кишиларнинг илмий салоҳиятидан ташқари, уларнинг ахлоқий фазилатлари ҳам инобатга олинishi шарт. Бу эса Конфуцийнинг «эзгу сиёсат» ёки «адаб йўсинида элни бошқариш» ҳақидаги қарашларини ифодалайди. Иккинчидан, таълим бериш нафақат талабаларга дарс бериш масаласи, устига-устак уларга таълим бериш орқали билвосита давлат сиёсатига иштирок этишдир, маорифнинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти ҳам шунда, бу Конфуцийнинг таълим-тарбия бериш борасидаги рояларининг моҳиятидир, шунингдек, сиёсий ишларга иштирок этишнинг бир кўриниши ҳамдир.

Конфуций деди: «Ишончсиз (афэсиз) кишилар, билмам, қандоқ бўлур. (Бундайлар) гуё мижчўпсиз катта арава, чувчўпсиз кичик арава кабидир, у қандоқ қилиб юра олсин».

«Ишонч» (яъни «син», хитойча фонетик транскрипцияси «xin») – конфуцийлик таълимотининг одатий ахлоқ меъёрларидан биридир. Конфуций ишончни кишининг ростланиши ҳамда ҳаёт кечиришининг таянч нуқтаси, деб билади. «Муҳокама ва баён»да «ишонч»нинг икки хил маъноси бор: биринчиси ишониш, яъни ўзгаларнинг ишончини қозонмоқ; иккинчиси ваъдага вафо, лафзи ҳалоллик, яъни сўзининг (ваъдасининг) устидан чиқиш, ваъдасига вафо қилиш, чин сўзли бўлиш. «Муҳокама ва баён»нинг жуда кўп ўринларида ишонч ҳақида сўз боради.

Катта арава – қадимги буқалар қўшиладиган арава, одамлар уни шундай деб аташган. **Михчўп** – буқалар қўшилган арава шотиси олдидаги горизонтал (ётиқ) ёроч учларидаги ёроч мослама, чувчўп; арава шотисини балдоқ билан туташтирадиган михчўп, хитойча фонетик транскрипцияси «ни», уйғурча «чулук» дейилади. **Кичик арава** – от-арава, қадимда отлар қўшилган аравалар шундай деб аталган. **Чувчўп** (ёки чув, тиқин) – от-арава шотиси олдидаги ётиқ ёрочга урнатилган михчўп, чув деб ҳам аталади, ёрочдан тайёрланган.

«Муҳокама ва баён»да Конфуцийнинг «ишонч»га бағишланган муҳокамалари талайгина, бироқ ишонч (ишониш, лафз, ваъда) бўладими, ишончли (содиқ) бўладими, барчаси биргина «ишонч» категориясидан ажралмайди. Конфуцийнинг назарида халқнинг ишончига сазовор бўлиш ҳар нарсадан муҳим. Агар ўзгаларнинг ишончини қозономласанг, ишингда унум бўлмайди. Ишонч икки тарафламадир, ўзгаларнинг ишончини қозонмоқчи бўлсанг, аввало ўзинг сўзингнинг устидан чиққин, лафзи ҳалол бўл. Яна бир жиҳати шуки, кишининг ўзига бўлган ишончи. Инсоннинг ўзига бўлган ишончсизлиги унда ўзгаларга нисбатан шубҳа, ишончсизлик ҳиссини уйғотади. Шу боис, кишида ўзига бўлган қатъий ишонч ўзгаларнинг ишончини қозонишнинг ҳам дастлабки шартларидандир.

Толиби Зи-жанг: «Ўн авлоддан сўнг нелар бўлиши авлоддан библиш мумкинми?» деб сўраганида, Устоз шундай жавоб бердилар: «Йин сулоласи Ся сулоласи адаб-таомида анъаналари («лин»)га амал қилди, қисқартган-қўшганларини библиб олса бўлур. Жоу сулоласи эса Йиннинг адаб-таомида анъаналарига риоя қилди, қисқартган-қўшганларини фаҳмлаб олса бўлур. Келгусида Жоу анъаналарини мерос қилиб олгувчи бўлса, ҳатто юз авлод кейинини ҳам библиш мумкин бўларди».

«Ўн авлод» – қадимда Хитойда 30 йил бир авлод ҳисобланган, баъзилар «авлод» дейилганда сулолалар назарда тутилган, дея тушунтирадилар.

Йин – қадимги сулола номи, яна бир номи Шанг, Шанг сулоласи пойтахтни Йинга (ҳозирги Хенан провинцияси Анянг шаҳри шимоли-ғарбидаги кичик қишлоқ ўрнида бўлган) кўчиргандан сўнг сулола номи Йинга ўзгарган. Милоддан аввалги XVI асрда Ся сулоласи кулагандан сўнг асос солинган. Милоддан аввалги XI асрга келиб Жоу сулоласи томонидан тугатилган. Баъзи манбаларда Йин сулоласи милоддан аввалги XIV асрдан милоддан аввалги XI асргача ҳукм сургани қайд этилган.

Ся (хитойча фонетик транскрипцияси «Xia») – қадимги сулола, Хитой тарихидаги илк сулола, оқсоқол Юнинг ўғли томонидан милоддан XXI аввалги аср бошларида асос солинган, милоддан аввалги XVI асрга келиб Шанг сулоласи томонидан барҳам берилган. Айрим манбаларда Ся сулоласи милоддан аввалги XXII аср охирлари – милоддан аввалги XXI аср бошларидан то милоддан аввалги XVII аср бошларигача ҳукм сурганлиги қайд этилади. Баъзи манбаларда оқсоқол Ю Ся сулоласининг биринчи подшоси, сулола асосчиси дея талқин этилади. Хитой манбаларида ҳам бу маълумотлар афсоналар ҳолида учрайди. Афсонага кўра;

оқсоқол Ю тошқин сувларни жиловлаб, элини балолардан қутқарган.

Жоу (Zhou) – Хитойдаги қадимги сулолалардан бирининг номи, унга милоддан аввалги асрда Шанг сулоласи барҳам топгач асос солинган. Иккига бўлинган: Фарбий Жоу (милоддан аввалги XI асрдан милоддан аввалги 771 йилгача) ҳамда Шарқий Жоу сулоалари (милоддан аввалги 770 йилдан милоддан аввалги 256 йилгача). Милоддан аввалги 256 йил Чин сулоласи томонидан тугатилган.

Конфуций мазкур ҳикматида «утмишга боқиб келажакни куриш» маъно-мантинини тушунтириб берган. Бу ўринда биз Абдулла Қодирийнинг бир сўзини ёдга олмасдан иложимиз йўқ: **«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар»**. Давлатларнинг гуллаб-яшнаши ҳамда инқирозга юз тутиши уларнинг тарихдан қандай хулосалар чиқарганига бориб тақалади.

Ҳикматда Конфуций «қисқартган-қўшганлари» деган муҳим бир тушунчани илгари суради, бу ўзидан олдинги сулолаларнинг қонун-қоида тузуми, адаб-таомил каби меъёрларига ворислик қилиши, уларнинг анъаналарини давом эттириш билан бирга, ислоҳ қилиш, уларни бойитишни ҳам билдиради. Анъаналарга ворислик – ўзликни, маънавиятни сақлаб қолиш, шунингдек, ўша қадриятлар асосида янги тараққиёт тамойилларини ишлаб чиқиш ҳамдир. **«Утмишдаги шон-шухрат, муваффақият ва парвозлар яхши нарса, албатта! Аммо улар шунақа нарсаки, ҳар бир янги авлод бу шухратга шухрат қўшиб турмаса, эски ютуқлар қаторини янгилари билан бойитиб бормаса, миллатнинг қаноти қайрилиб, парвози сусайиб қолади»**, деган эдилар устоз Озод Шарафиддинов.

Ўз тарихи, тили ва маданиятини, бир сўз билан айтганда, маънавиятини сақлаб қола олмаган халқ йўқликка маҳкумдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, мазкур ҳикмат Конфуцийнинг ўз тилидан

унинг эскилик тарафдори – мутаассиб кишилардан бўлмаганлигини айтиб турибди, шунингдек, у ислохотлар тарафдори. Конфуций шоҳу фуқароларни ўтмишдан ибрат олишга чақиради, лекин бу шунчаки кўркўрона ёки хўжакўрсинга ҳам бўлмаслиги керак, акс ҳолда мўътадиллик концепциясига амал қилинмаган бўлади. Конфуцийликда эса ҳамма нарсада меъёр бўлиши кераклиги қайта-қайта уқтирилади.

* * *

Конфуций деди: «Етти ёт бегона кишилар руҳига қурбонликлар қилиш ятоқликдир; адолатни кўриб қўл қовуштириб туриш кўрқоқликдир».

Конфуций бу ҳикмати орқали кишиларни ҳар бир ишда мўътадил бўлишга, яъни ҳаддан ошмаслик (масалан, назр-чироқ – қурбонлик маросимларида) ҳамда меъёрдан паст ҳам келмасликка (масалан, адолат қаршисида кўрқоқлик қилмасликка) чақиради.

Жоу сулоласи тузумига кўра, назр-чироқ ёқиш (яъни қурбонлик) маросимлари давлат миқёсидаги катта воқеа бўлиб, ниҳоятда мураккаб ва мукамал тузилишга эга эди. Бироқ Жоу сулоласининг охириги даврларига келиб жуда кўп подшолар (князлар, беклар) Жоу сулоласининг қурбонлик маросимларига амал қилмай қўйишган эди. Конфуций ушбу гапни айтган пайтда Жоу сулоласи адаб («ли») тузумини ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан туриб фикр юритган бўлсада, шу аснода қурбонлик маросимининг моҳиятини очиб берган.

Хитойда қадимдан аждодларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш ва уларни хотирлашга ниҳоятда жиддий эътибор берилган, ҳар йил байрамларда уларга атаб назр-чироқ маросимлари ўтказилиб турилади. Қадимги одамлар яқинларини хотирлаб назр-чироқ маросимлари ташкил қилишган, бу авлод ва аждодларнинг руҳий-маънавий ҳисдошлигидир, бунинг марҳумлар

хотирасига нисбатан ҳурмат-эҳтиром белгиси, айниқса қобил фарзандлик бурчи деб билишган. Шу боис, Конфуций ўз яқинлари хотирасига эмас, етти ёт бегоналар руҳига атаб чироқ ёқишни киши кунглини беҳузур қиладиган ялтоқлик деб атайди.

Бу ҳикматда Конфуций яна «адолат» ва «мардлик» концепцияларини тилга олади, булар конфуцийлик таълимотининг олижаноб инсоний фазилатларни шакллантириш меъёрларидир. Одамлар амалга ошириши керак бўлган иш адолатдир. Мардлик – журъат ва қатъийлик. Конфуций мардликни раҳмдилликни амалга ошириш шартларидан бири дейди, «мардлик» «раҳмдиллик, адолат, адаб ва оқиллик»ка мувофиқ келмоғи шарт, акс ҳолда у «интизомсизлик», «бебошлик»дир. Мардлик инсоннинг олий фазилати ҳисобланади, қурқоқлик, номардлик эса иллатдир. Доно халқимиз мардликни кишининг ҳусни дейди. Конфуцийнинг мардлик ҳақидаги қарашларини яхши тушунишлик учун тез-тез қулоғимизга чалинадиган биргина ўзбек халқ мақолини мисол келтирамиз: «Мард майдонда билинар». Демакки, ҳақиқий мардлар муштум, зурлар эмас, балки ҳаққоният, бурч қаршисида енг шимариб, уни адо этишга киришган кишилардир. Ҳассос шоир, енгилмас паҳлавон, «Хоразм Хайёми» номи билан шуҳрат қозонган, узининг мардлиги ва саховати билан барчага ибрат бўлган улуғ инсон Паҳлавон Маҳмуднинг (1247–1326) гўзал фалсафий рубойлари кишиларни асрлар оша мардликка чорлаб келмоқда:

*Ўз нафсига ким бўлса амир, улдир – мард,
Ҳеч кимсага бўлмаса асир, улдир – мард.
Ўтмак сира мағлубни тепиб мардлик эмас,
Тутса қўлидан забунни эр, улдир – мард.*

.. Шоир айтганидек, ўз нафсини тия олса, олижанобликни одат қилса, номардларнинг ишин қилмаса

– ҳақиқий мард шудир. Конфуций каби донишмандлар кишиларни ҳаққоният, адолат, бурч қаршисида лоқайд, бефарқ бўлмасликка чақиради. Мисол учун, огоҳлик – давр талаби, халқ, миллат ва Ватан тақдири учун фидойилик ҳар биримизнинг бурчимиз – одилона хатти-ҳаракатдир.

* * *

Конфуций жаноб Жи ҳақида сўзлаб шундай деган экан: «Ба-йи – «Саккиз саф» рақсини ўз ҳовлисида қўллашдек бағришошлик қилибдими, тагин қандай шафқатсизлик борки, унинг қўлидан келмаса?»

Мазкур ва қуйида бир неча ҳикматда асосан «ли» («адаб-қоида») масаласи ҳақида сўз боради, бирда унинг моҳияти баён этилса, яна бошқа бир ўринда «ли» билан сиёсат муносабатлари муҳокама қилинади. «Ли»нинг (давлат) тузуми, одоб-ахлоқ меъёрлари борасидаги турли-туман қоидаларини ҳимоя қилади. Баъзи ҳикматларда қурбонлик маросими ҳақида гап кетса, бошқа бирида куй тилга олинади. «Ли»ни қандай қилиб сақлаб қолиш масаласини муҳокамаларнинг диққат марказига қўяди. Донишманд «сурат чизиш оқ матогадир» (бунинг маъноси шуки, яхши сифатларга эга бўлсагина камолотга етказиш учун ишлов берса бўлади) ҳукмини илгари суриб, ўзининг одоб-ахлоқ меъёрларига оид ғоялари ҳамда «подшо адаб-қоида доирасида амалдорлар хизматидан фойдаланса, амалдорлар ҳам подшога садоқатли бўлмай» деган сиёсий-ахлоқий қарапшларини билдирган. Конфуций «ли»нинг давлат тузуми, одоб-ахлоқ меъёрлари борасидаги турли-туман қоидаларини сақлаб қолиш учун курашган ва унинг бу жонбозлиги ҳикматларида акс эттирилган.

Жаноб Жи – «Муҳокама ва баён»да кўп бор тилга олинган амалдорлардан бири. Бу ерда уч нафар шахс-

га ишора бор: бири Жи Пинг-зи, айнан Жи Сун; иккинчиси Жи Канг-зи; яна бири Жи Хуан-зи. Мазкур ҳикматда эса ўша замонлар Лу подшолигида ҳокимиятни ўз қўлига олган зодагонлардан Жи Сун-ши (яъни Жи Пинг-зи) назарда тутилган. У ўша пайтда Лу Жао-гунг (Лу подшоси)ни сургунга юборган эди.

«Ба-йи» – «Саккиз саф» қадим замондаги бир хил куй-рақс. Жоу сулоласи императорлари уюштирадиган давлат миқёсидаги йирик маросимларда ижро этилган бўлиб, «Осмон ўғли»нинг чексиз ҳурмати рамзи бўлган. «Ба» – саккиз сони, «йи» эса қадимда рақсдаги қатор, саф дегани, бир «йи»да саккиз киши, саккиз қаторда эса 64 нафар киши бўлган. «Жоу маросимлари»да белгилаб қўйилганидек, фақатгина Жоу Тйэн-зи (Осмон ўғли, яъни императори)гина саккиз қаторли рақс («Байи»)ни қўллаши мумкин эди; феодал-беклар олти қатор, шунда ҳар қатори олтитадан – жами ўттиз олти нафар киши; амалдор-туралар тўрт қатор, тўрт-тўрт киши бўлиб тизилганда жами 16 киши; зиёлилар (интеллигенция – қадимги Хитойда дафу-туралар ва оддий халқ ўртасида жойлашган социал гуруҳ) икки қатордан фойдаланиши белгилаб қўйилган.

Жаноб Жи амалдордир, таомилга кўра тўрт сафни қўллаши мумкин эди, саккиз қатордан фойдаланиши подшо номини суиистеъмол қилиш – ҳаддан ошишлиқдир. Чун-чю (Баҳор-куз) даври (мил. ав. 770–мил. ав. 476 йй.)нинг охирларида қулдорлик тузуми жамияти қулаган, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаган маънавий негизлар – асрий таомиллар ва адаб-куй ҳалокат ёқасига келиб қолган бир жараёнда Жоу сулоласи расм-русумларини бузиш ҳоллари, исёнлар муттасил содир бўлиб турар эди. Бу воқеалар феодал тузумнинг қулдорлик тузуми ўрнини эгаллаши жараёнида ўзини муқаррар намоеън этишидир. Жаноб Жи Суннинг ўз ҳовлисида «Саккиз саф» рақсини қўллаши Жоу таомиллари бузили-

шининг яққол мисолидир. Шу боис, Конфуций ўзининг чексиз норозилигини изҳор этиб, «шундай бағритошлик қилишга-да тоб-тоқати етибдими, тагин қандай шафқатсизлик борки, унинг қўлидан келмаса?» дейди. Бу ҳикматда Конфуцийнинг Жи Сун тўра қилмишига нисбатан асосий муносабати акс этган.

Конфуций «ли» (адаб-йўсин меъёрлари)нинг фидойи курашчисидир, у «ли»да ҳаддан ошиш хатти-ҳаракатидан ниҳоятда ғазабланган. Конфуцийнинг назарида, Жи Сун таомилга путур етказди, бу унинг бағритошлигидан нишона. Жоу сулоласи давридан шакланиб келган сиёсий-ижтимоий, ахлоқий-фалсавий қарашлар Конфуций яшаган замонда ҳам жамиятда асосий устқурма бўлиб хизмат қилган. Аслида ҳар қайси жамиятда ҳар қайси даврда ҳам таомилга эътибор берилиши керак, Фарбда бўладими ё Шарқда, қадимдами ёки ҳозирда, бундан қатъи назар, одоб-ахлоқ меъёрлари ва таомил бир бузилдими, барқарорлик ва уйғунлик бой берилади ҳамда бу жамият издан чиқиб кетади. Бошбошдоқлик ҳокимиятнинг, ахлоқсизлик халқу миллат ҳамда давлатнинг таназзули демак. Конфуцийнинг мана шу бир оғиз сўзи тарихий нуқтаи назардан ўша давр сиёсий-ижтимоий воқелигини тўлиқ тасаввур қилишимизга ёрдам беради, чунки қисқа ва лўнда ҳикматлар борлиқдаги жуда кўп томонларни қамраб олади, шу сабаб «Муҳокама ва баён» асари тарихий аҳамиятга ҳам эгаллиги билан ажралиб туради. Унда тарихий шахслар мисолида реал воқеликларга катта ўрин берилган, тарихий воқеа-ҳодисалар баёни бир донишманд қарашлари мисолида акс эттирилади, муҳокама ва таҳлил қилинади.

Уч хонадон «Йўнг» шеъри ила (қурбоняк буюмларини) саранжом қилган бўлдилар. Бундан хабар топган Устоз шундай деди: «Йўнг» шеърида бундай дейилган:

*Атроф-жонибдан беклар келар кўмакка –
дастёр,
Қурбонликка бош-қош бунда Осмон ўгли –
Салобат-ла турар хотири жам, бахтиёр!*

Бундай шеър уа учовининг ибодатхонасида қандай қилдиб қўллансин?»

Бу ерда уч хонадон дейилганда Лу подшолигида ҳокимият бошида турган туралар: Менг Сун, Шу Сун ва Жи Сунлар назарда тутилган. Улар ўз аждодларига атаб қурбонлик маросими ўтказаетганларида худди подшолар каби тадбир сўнгида «Йунг» шеърини куйлашиб, қурбонлик буюмларини йиғиштирдилар, маросимни якунлаганлар. Мазкур қисмда ҳам юқоридагиси сингари Лу подшолигида ўша даврларда ҳокимият тепасида турган маъмурларнинг «ли» удумларини бузганликлари ҳақида гап кетади. Бундай «ли»да ҳаддан ошишдек қилмишлар Конфуцийнинг газабини келтирган. Одоб-ахлоқ қоидалари ва таомил («ли») тузумига бўлган ҳурмат-эҳтиром ҳамда уларда меъёрдан ошишдек хатти-ҳаракатларга нисбатан газаб ифодаларидан кўриниб турибдики, «ли» тузуми масаласига конфуцийлик ниҳоятда жиддий ёндашган. Осмон ўглининг Осмон ўғлилик «ли»си, феодалларнинг феодаллик одоб-ахлоқ қоидалари ва таомиллари бор, ҳар ким ўз «ли» қоидаларига риоя қилса, шундагина осмон остида осойишталик ҳукм суради. Шу сабабли «ли» Конфуцийнинг сиёсий гоялари системасидаги муҳим категория ҳисобланади. Юқоридаги икки ҳикматда «ли» – тузукка риоя қилмаслик ҳолатларига типик мисоллар келтирилган. Бу ҳикматлар марказий ҳокимият алақачонлар ўз нуфузини йўқотганлигидан, жамиятнинг пароканда ва тартибсиз аҳволдан гувоҳлик бериб турибди.

Ўқувчига янада тушунарлироқ бўлсин учун мазкур китобда шеърнинг тўлиқ таржимасини ҳам келтирдик.

ҲАЛИМ

(«Назмнома • Жоуга қасида • Йўнг»)

Бир зот келар ҳалим, хушфеъл, беназир,
Етиб манзил вазмин ҳамда муҳтарам.
Дастёрликка фақат беклар шай-ҳозир,
Осмон ўғли салобатли, ройиш ҳам.

О, аталган катта буқа – сўқимлик,
Менга кўмак тизмоғимда назрлик ҳам:
О, муътабар, хушрўй отам раҳматлик,
Қобил ўғлин қилар кўнглин хотиржам.

Оқиллиги татир юртга – донишманд,
Ўткир қалам, ҳарб илмида ҳам султон.
Саодати Ҳақ амрига рост-пайванд,
Авлодлари келажаги фаровон.

Тилар ҳар нав саодатим, чун толе ёр,
Бериб таскин, узоқ умр-ла сийлагай.
Ки қаҳрамон бузрукворим мададкор,
Ҳам раҳматли мушфиқ онам қўлагай!

Мазкур шеър подшо Ву (Ву-ванг) отаси подшо Вэн (Вэн-ванг) шарафига назр-чироқ (яъни қурбонлик) маросими ўтказаетгандаги куй-қўшиқдир. Шеърда назр-чироқ маросимидаги ҳолат тасвирланган, подшо Вэннинг ахлоқ-фазилати ва буюк хизматлари мадҳ этилган, шунинг билан бирга подшо Вэннинг осмондаги руҳи унинг авлодларини қўлаб туришидан умидворлик ҳисси билан йўғрилган.

* * *

Устоз дедилар: «Кишида раҳмдиллик фазилати бўлмаса, адаб (одоб-ахлоқ меъёрлари ва таомил)нинг унга нима маънисини бор? Кишида раҳмдиллик бўлмаса, куйдан унга нима маъни?»

Мазкур ҳикматда Конфуций «ли» (одоб-ахлоқ меъёрлари ва таомил), куй ва раҳмдилликни муҳокамага қўйган. Бу ерда «ли» ва куй бир қаторга тизилган, аслида куй ҳам «ли»нинг бир туридир. Мусиқа одамларнинг ўй-фикрлари, ҳис-туйғуларини изҳор этишнинг бир шаклидир. Қадимги Хитойда у этика ва таомилнинг ажралмас бир қисми бўлган. Куйни ҳимоя қилиш «ли»ни ҳимоя қилиш учундир. Конфуций фикрини аниқ-равшан баён қилмоқда. Энг асосийси, инсон ҳар ишни қалбан адо этиши керак, йўқса у сохтадир. Куй-қўшиқ инсон руҳиятига катта таъсир кўрсатади. Кишиларни эзгуликка чорлайдиган, юракдан ижро этилган куй-қўшиқларгина ҳақиқийдир. Одоб-ахлоқ қоидалари ва таомил ҳам худди шундай: унинг моҳияти катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни севишни ўргатиш, ўзимизнинг гўзал фазилатларимизни тарбият қилишдир. Ўзбек халқ мақолида айтилганидек: «Каттага – ҳурматда, кичикка – иззатда» бўлишлик инсонпарварликнинг асосидир. Агар одамларнинг қалбида раҳмдиллик бўлмаса, одоб-ахлоқ меъёри ва таомил ҳамда куй бузилади, аввалги хусусиятларини йўқотади, яъни одамларнинг ҳирсу нафслари томонидан булғанади.

Лин Фанг одоб-ахлоқ меъёри ва таомил («ли»)нинг моҳияти нимада эканлигини сўраганида, Устоз шундай жавоб қилдилар: «Бу савол нақадар беқисс аҳамиятга эга-я! Одоб-ахлоқ меъёри ва таомил исрофгарчиликдан кўра тежамкорликни афзал билишликдир; дафн маросимида даб-дабаликдан кўра чин дилдан мотам тутмоқликнинг афзаллигидадир».

Лин Фанг – ҳурматли номлари Зи-шанг, Лу подшолигидан, баъзилар уни Конфуцийнинг шогирди деб ҳисоблашади. Бироқ «Тарихий солномалар»нинг

«Жунгни шогирдларининг таржимаи ҳоллари» бобида унинг номи келтирилмаган, шу боисдан бошқалар унинг Конфуцийнинг шогирди эканлиги ҳақидаги фикрига қўшилмайдилар.

«Ли», бутун мамлакат миқёсида олиб қарайдиган бўлсак, асосий қонун, тузукдир, этика ва расм-русумлар ҳам унинг ичида. У ҳар бир фуқаро учун, маълум бир гуруҳ учун ҳам ва ҳамма учун умумий ҳамда алоҳида хусусиятларга эга. Мисол учун, «каттага – ҳурмат, кичикка – муҳаббат» ҳамма учун баробар, яъни умумийдир; «Саккиз саф» рақси эса таомилга кўра подшолар учун, яъни алоҳидадир.

Устоз дедилар: «Йи-ди ажнабийлар юртида гарчи ҳокими мутлақ бўлса-да, Хуася подшоҳиз қолганчалик бўлолмайди».

Йи-ди – қадимда Ўрта Текислик (Жунгюан) ҳудудида яшовчи кишилар атрофдаги ерларни қисқартириб шундай аташган; йи – Хитой шарқида яшаган қадимги миллат, ди – Хитой шимолида яшаган қадимги миллат. Йи-ди ҳудуди маданий жиҳатдан анчайин қолоқ бўлган.

Хуася – қадимги Хитойнинг номланиши, асл манбада «Бутун Ся» деб келтирилган. Бутун Ся – қадимги Ўрта Текислик ҳудудидаги Хуася уруғи ўзларини шундай аташган.

Яо дедди: «Эҳ! Шун, фалак гардиши сенинг гарданиннга тушмоқда. Уни идора этишда Ҳақ Йўли (адолат)да собитқадам бўлгин. Агар тўрт денгиз оралиғи (Осмон ости, эл)ни қашшоқлик қуршаб олгудек бўлса, Осмон (Тангри)нинг сийловни абадий тўхтагай».

Шун ҳам ушбу сўزلардан Юни огоҳ этган эди.

(Ченг Танг шундай) дедиларки: «Мен – ҳақиру нотавон Лю, қора буқа қурбонлик қилишга ботиниб, буюк Осмон ҳукмдорига очиқ арзи ҳоқ қилишга журъат этдим: гуноҳдорларни ўзбошимчалик билан афв этишга ҳаддим сизмас, Осмон ҳукмдорининг хизматкорларини эса яширишга ботинолмасман, барчаси Осмон ҳукмдорининг қалбида танланур. Мабодо менинг ўзим гуноҳкор бўлсам, табаа (фуқаро)ларимни бунга тортмагин (шерик қилмагин); борди-ю улар гуноҳ қилиб қўйсалар, жавобгарлик менинг гарданымдадир».

Жоуни Осмон ҳукмдори мукофотлар билан сийлади, яхши одамларнинг давлатлари зиёда бўлди. (Жоу Ву Ванг) дедиларки: «Гарчи Жоу подшолик уруғидан яқин қариндошлар бўлса ҳам, менинг раҳмдил (яхши фазилатларга эга) кишиларимга арзимаydi. Халқимдан гуноҳ-хатолик ўтса, жавобгарлиги бир ўзининг бўйнимдадир». У (Жоу Ву Ванг) қадоқтош-ўлчов асбобларига жиддий эътибор берди, қонунчилик тизимини сиңчиклаб кўриб чиқди ва мустаҳкамлади, бекор қилинган лавозимларни қайта тиклади, амру фармонларини чор тарафда ҳамма қабул қилди. (У) завод топган мамлакатни тиклади, узилиб қолган шажарани яна давом эттирди, гўшанишини арбобларни мартабага кўтарди, осмон остидаги халқ ҳам унга сидқидилдан итбат этди.

Халққа, унинг ошларига, мотам ҳамда қурбонлик маросимларига алоҳида эътибор қаратмоқ керак. (Агар шох) олийҳиммат бўлса, халқни ўзига мойин қилишга эришгай; дёнотли бўлса, халқ ишончини қозонгай; зийрак бўлса, буюк жасоратлар кўрсатгай; адолатли бўлса, халқ бундан мамнун бўлгай.

Оқсоқол Яо – қадимги Хитой афсоналаридаги до-нишманд подшо, «беш подшо»даң бири. Уларнинг би-

ринчиси **Хуанг-ди** (Huang-di), яъни Суан Юан-ши (Хуан Юан-shi) бўлиб, афсонага кўра, Хитойдаги дастлабки қабилалар иттифоқининг бошлиғи бўлган, Янди ва Чи Йоуларни енгиб, Жўнгюан (Ўрта Текислик) ҳудудини бирлаштирган. Жўнгюанга Хуангхе – Сарик дарёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги ерлар, шу жумладан, Хенан ўлкасининг катта ҳудудлари, Шандўнг ўлкасининг ғарбий қисми ва Хебэй, Шанси ўлкаларининг жануби кирган. Унинг рафиқаси Лэй (Lei) ипак қуртини боқишни – пиллачиликни кашф қилган дейилади. Шунингдек, Хуанг-дининг Санг Же (Cang Jie) исми солномачиси ҳам бўлган, унга хитой иероглифларининг ижодкори дея нисбат берилади, эҳтимол, қадимда иероглифларни тартибга солган рамзий бир шахс бўлиши мумкин.

Иккинчиси **Жуан Сю** (Zhuang Xu), учинчиси **Ди Ку**, тўртинчиси **Танг Яо** (яъни Яо оқсоқол, исм олдидаги Танг – у тузган афсонавий сулола номи), бешинчиси **Ю Шундир** (Шун оқсоқол, исм олдидаги Ю – у томонидан тузилган афсонавий сулола номи).

Афсоналарда айтилишича, Яо Танг номи сулола тузган. «Муҳокама ва баён»да Конфуций Яо, Шун ва Ю подшоҳларнинг номларини бот-бот тилга олади, уларни ибрат қилиб кўрсатади. Яо тахтни Шунга инъом қилган.

Оқсоқол Шун – афсоналарда келтирилган энг қадимги подшоҳнинг исми, айтишларича, Ю номи сулола тузган. Ривоятларга қараганда, Жўйишан тоғига дафн этилган. Мазкур тоғ ҳозирги Хунан ўлкаси Нингюан ноҳияси жанубида жойлашган бўлиб, «жю» «тўққиз», «шан» «тор» дегани, чунки тоғда бир-бирига ўхшаш тўққизта чўққи мавжуд.

«Фалак гардиши» – тақдир, толе, тақдирнинг тақозоси, насиба. Хитойчадан сўзма-сўз таржима қилиб изоҳлаганда «ою куёш, юлдузлар ва куннинг айланиш қонуни» деган маънони англатади, бу ерда тақдир, шунингдек, ўз навбатида «Осмон (Тангри)

томонидан ўрнатилиб, мерос бўлиб ўтган ҳокимият-га ишора.

Ю – Ся сулоласи (эрамиздан аввалги XXII аср охири – XXI аср бошларидан то XVII аср бошларигача) асосчиси. Айтишларича, Ю сув тошқинларини бартараф этиб, уни изга сола олган.

Ченг Танг – Шанг сулоласи (мил. ав. XVII – мил. ав. XI асрлар) асосчиси, исми Лю.

Жоу Ву Ванг оғирлик ўлчов системасини бирлаштирган, уларни бутун мамлакат бўйлаб тенг ва кенг жорий қилди, яъни мамлакатнинг ҳамма ерида бирдек қўлланилишига эришган. Қонунларни мустаҳкамлади, бу ўринда қонун деганда «ли» тузуми назарда тутилмоқда. Янги конфуцийчилик оқимининг асосчиларидан Жу Си ўзининг «Жижу» («Jizhu» – «Тўпламга шарҳлар») китобида келтиришича: **«Одоб-таомил ва куй (ли) тузуми – барчаси бирдек»**. Бекор қилинган лавозимларни қайта тиклади, ҳақиқий истеъдод соҳибларини излаб топиб, уларни мартабаларга кўтарди. Лиу Бао Наннинг «Адолат» асари «Турт китобни такрорлаб» бобида шундай деб ёзади: **«Лавозим бўлса-ю, унга яраша амалдор бўлмаса, амалдор бўлса-ю, уни муносиб лавозимга кўтармаслик – барчаси ҳақфдир»**.

Мазкур муҳокама, айтиш мумкинки, «Муҳокама ва баён»даги Конфуцийнинг эли идора этиш, осмон ости тинчлиги борасидаги ғояларини умумлаштириб, хулоса ясайди. Ўтмишдан идеал шахс излаш барча даврларда мавжуд бўлиб келди. Мисол учун, Шарқ адабиётида Ҳотам номи саҳийлик тимсоли бўлиб қолган; воқеа-аномаларда Ануширавон (Нуширавон) адолат тимсоли сифатида замон шоҳларига ибрат қилиб кўрсатилган. Фирдавсий «Шоҳнома»да Жамшиднинг ўғли Фаридунни адолатли шоҳ образида талқин этади. Бу борада бобомиз Алишер Навоий ҳам беназир асарлар яратди. Лекин бу ўринда Конфуцийни, баъзи бирёқлама тадқиқотчилар назарда тутганидек, консерва-

тизм тарафдори деёлмаймиз, чунки донишманд ўтмишдаги фақатгина арзирли, ибратомуз жиҳатларидангина ўрнак олишга, ўрганиш-ўзлаштиришга, хатолардан сабоқ чиқаришга чақиради.

«Темур тузуклари»да бобомиз Соҳибқирон Амир Темур ўз амалиётидан келиб чиқиб, салтанатни бошқаришнинг ўн икки тузугини келтирадилар. Жумладан, олтинчи тузукда шундай дейилади: «... **адолат ва инсоф билан Тангримнинг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим. Сиёсат ва инсоф билан сипоҳларимни, раиятни умид ва қўрқинч орасида тутиб турдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, аскарларимга инъомлар улашдим**». Бундан аён бўладики, Амир Темур салтанатни адолат туғи остида идора этган, унга асло хилофлик қилмаган: «**Куч – адолатдадир!**» Мазкур парча қуйида келадиган навбатдаги ҳикмат мазмунини ҳам шоҳона сатрлар билан безайди. Зеро, унда ҳам мурувват, олийҳимматлик, камтаринлик ҳақида сўз кетади.

Шайх Абдураҳмон Жомий ҳазратлари ўзларининг «Баҳористон» (форсийдан Ш. Шомуҳамедов таржима-си) номли асарларида шундай ҳикоят келтирадилар: «Ибн Муқаффа шундай ҳикоя қилади:

«Ҳинд донишмандлари ёзган китоблар юз туяга юк бўлди. Уларнинг подшоси қисқартиришни талаб қилди, улар икки туя юкига келтирдилар; яна қисқартирилсин деди, бари тўрт калимага келтирилди. Биринчи калима подшоларни адолатга чақирар эди.

*Агар подшо иши бўлса адолат,
Катта-кичик ҳаётинда фароғат.
Дили вайрон йиғлар сина чок,
Демак, унга зулм қилмиш бир нопок.*

*Гар замона офатлари балодир,
Фақат подшо адолати даводир.*

Иккинчи калима яхшилик қилиш ва шоҳ фармонларини бажариш ҳақида раиятга насиҳат эди.

*Шоҳ зулми тухмидан халқ ичра доим
қўзғалон,
Бугдой олмиш қай киши шудгорга сочиб
арпа дон.*

(«Баҳористон», –Тошкент: «Ёзувчи». 1997 йил, 13-бет)

Демакки, Амир Темур, Конфуций ва Жомий ҳазратларининг фикрлари бир ердан чиқмоқда: подшо адолатни шиор қилиб олса, бу йўлда собитқадам бўлса, салтанатда осойишталик ҳукм сургай, халқ ҳаёти фаровон бўлгай, раият ҳам шоҳ амру фармонларини мамнуният билан кутиб олгай. Бунинг учун подшо ўзида эзгу инсоний фазилатларни мужассамлаштирмоғи керак.

Зи-жанг Конфуцийдан сўраб деди: «Қандай қилиб давлатни муваффақиятга идора этса бўлади?» Устоз шундай дедилар: «Беш турли гўзал фазилатларни қадрлаб, тўрт хил ярамас одатларни йўқотсанг, шундагина давлатни муваффақиятга идора этиш мумкин». «Беш гўзал фазилат қайсилар?» – деб сўрабди Зи-жанг. Устоз шундай жавоб қилдилар: «Ҳукмдор мурувват кўрсатаётиб, исрофгарчилик қилмаса; халқни меҳнатга сафарбар қилаётиб, уларнинг норозилигига сабаб бўлмаса; бирор орзу-истаги бўлса-ю, лек очкўзлик қилмаса; вазмин-у, бироқ такаббур бўлмаса; садобатли (амр-фармо)-ю, аммо ёвуз бўлмаса». «Мурувват кўрсатиб, лек исрофгарчилик қил

маслик нима дегани?» – деб сўрабди толиби Зи-жанг. Устоз дедилар: «Халққа бирор нафи тегсагина уларга фойда келтириш – мурувват қилаётиб исрофгарликка йўл қўймаслик шу эмасми?! Халқни (уларга) асқотиб қоладиган юмушларга қудай фурсатини биллиб сафарбар этса, ким ҳам ҳасрат қилар эди?! Раҳмдилликни тилаб унга эришса, бу ерда очкўзликка ўрни борми?! Камқуплигига қарамасдан, катта бўладими, кичик бўладими, ҳатто ҳукмдор ҳам ҳеч бирига бепсандлик қилмаса, аини шу вазмин-у, бироқ тақаббурилик қилмагани эмасми?! Ҳукмдор либоси ва тожини тартибга келтираётиб, виқор-ла турса, ҳайбатидан кишилар ҳайқурлар (салобати босар), салобатли, лек ёвуз бўлмаслик шу эмасми?» «Тўрт хил ярамас одатлар қайсилар?» – деб сўрабди Зи-жанг. Устоз шундай деб жавоб берибди: «Маърифат улашмай, одамларни ўлдирарверил ваҳшийликдир; огоҳ этмай, дарҳол натижани талаб қилмоқ ҳовлиқмалликдир; амру фармонларда сусткашлик қилиб, бироқ уларни ижро этишга қисташ муттақамликдир; шунинг сингари кишиларга бирор нарса беришда аини фурсати келганда зиқналик қилиш пасткашликдир».

Мазкур ҳикматда Конфуций амалдор бўлиб, ҳокимият ишларини юритишнинг энг муҳим томонларини умумлаштирган. «Беш гўзал фазилат ва тўрт ярамас одат» Конфуций сиёсий қарашларининг асосини ташкил қилади. Давлатни идора қилишга бағишланган мазкур ҳикмат замирида муътадиллик концепцияси ётибди, яъни ҳукмдор эли идора қилишда муътадилликка амал қилса, чин маънодаги адолат аини шудир.

Муътадиллик юксак даражадаги хатти-ҳаракат мезонидир, у фалсафада баён этилган энг муносиб «даража»дир. Шунингдек, у илмий тилда «мувозанат», «олтин ўрталик», «муросан мадора» ҳам дейилади, сузла-

шувда оддийгина қилиб «ўрталик» дейишга одатланганмиз. Агар ҳукмдор ўз сиёсатида муътадилликка амал қилмаса, бу турли иллатларни келтириб чиқаради. Конфуций ана ўшалардан огоҳлантирмоқда.

Конфуций ўз қарашларида инсон ва инсонийлик (раҳмдиллик)ни марказий ўринга қўяди. Буни юқоридаги ҳикмат ҳам исботлаб турибди. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, инсоний қадриятлар қадр топган диёрдан файзу барака асло аримайди. Балою офатлар ундан йироқ бўлмай.

Устоз деди: «Тақдирдан беҳабар олижаноб бўлолмайди; одоб-ахлоқ меъёрлари ва таомилдан беҳабар ростлана олмайди; сўздан беҳабар ўзгаларни тунунмайди».

Мазкур ҳикматда Конфуций олижаноб инсонларнинг жамиятда ўз ўрнини топишлари ҳамда яшашларининг уч талабини баён этади, улар: «тақдирдан хабардорлик», «одоб-ахлоқ ва таомилдан боҳабарлик» ҳамда «сўздан хабардорлик». Конфуцийшунослардан Жин Лянг Нйэн «Муҳокама ва баён: таржима ва изоҳлар» китобида келтиришича, неоконфуцийчилик оқими намояндаси Жу Си шундай ёзади: «**Бу учовидан воқиф кишида олижаноблик шартли тахтдир.**

Тақдир – ёзмиш, Осмон (Тангри) иродаси; Конфуцийнинг наздида, инсон тақдири Осмон томонидан белгиланади, шу боисдан тақдирни билмаслик мумкин эмас, мабодо беҳабар бўлсалар, бу олижаноблик фазилатига зиддир. Демакки, тақдирнинг нималигин билмаган киши ҳақиқий олижаноб бўлолмайди. «Лин» – «Осмон йўли»нинг кишилар ҳаётида акс этиши, қадр ростлаш, жамиятда мустаҳкам ўринга эга булиш ва яшаш асоси.

«Лин», яъни одоб-ахлоқ меъёрлари ва таомилни билмас, кишилар билан булган муносабатларда муам-

моларга дуч келинади. Ҳикматда «сўз» дейилганда ўзгаларнинг гап-сўзлари тушунилади, кишиларнинг гап-сўзларидан уларнинг ботиний жиҳатларини ҳам билиб олса бўлади. Кишиларнинг сўзларини фарқлай билиш керак, акс ҳолда ҳақ-ноҳақни, яхши-ёмонни ажрата олмайди. Шунингдек, сўзнинг маъно-маъзани англамаса, залворини ҳис қилмаса, унда куп кишиларнинг дилига озор берадиган бўлади.

Конфуций мазкур ҳикматида ҳам эзгу инсоний фазилатларга эга ўз идеалидаги олижаноб подшо қандай бўлиши кераклигини уқтиради, олижаноблик билан элни идора қилиш, салтанат осойишталигини сақлашга даъват этган. Бундан келиб чиқадики, Конфуций давлатчилик назарияси ва амалиёти, сиёсатшунослик, жамиятшунослик ва бошқа турли ижтимоий фанларнинг назарий ва тарихий тараққиётига самарали ҳисса қўшган. Унинг уғитлари асрлар давомида оддий халқдан тортиб шоҳларгача дастуруламал бўлиб хизмат қилиб келди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Конфуций деди: «Олижаноблар учун баҳс-довлашув аъмоли йўқ. Агар булса, у ҳам, шубҳасиз, ўқ-ёй мусобақасидир. Аввали ўзаро такамуф-ла қўшқўлаб саломлашгач, майдонга чиқарлар, беллашув тамом бўлгач, тагин қўшқўлаб кўришибгина майдонни тарк этарлар, сўнгра бирга ҳурмат шаробин сипқорарлар. Шундай беллашувгина олижаноблар баҳсидир».

Толиби Зися сўраб дедилар:

*Кулгичли юзларнинг табассуми чиройли бирам,
Мафтункор кўзларнинг боқишлари жон олур
ҳар дам,
Тагин оқ-ла оро бериб назокатин бойитмиш
санам.*

Устоз, неки кўзда тутилмиш, ушбу уч мисра шеър-га жо бўлмиш?

Устоз шундай жавоб қилдилар: «Сурат чизмоқ учун аввали нусха олинур, сўнгра оқ ипак кашта ипи ила чизиқ тортилгай». «Унда одоб-ахлоқ ва наво раҳмдилликнинг кейинидан пайдо бўлурми?» дебди Зися. Конфуций шундай дебди: «Эй, менинг тафаккур-зеҳнимга туртки бера олгувчи мақомига сазовор толибим Бу Шанг (Зися)! Энди сенинг билан «Назмнома»ни муҳокама қилса бўлур».

Конфуций деди: «Мен Ся сулоласининг тузути (адаб-қондаси) ҳақида ишонч билан сўзлай оламан, лекин Сядан кейинги Чи подшолигининг эса текшириб исботлашга арзигулик ери йўқ. Мен тагин Йин сулоласининг тузути ҳақида ҳам сўзлай оламан, лекин Йиндан кейинги Сўнг подшолигининг текшириб исботлашга

арзирли жиҳати бўлмабди. Бу Чи ва Сунг иккисида қадимий китоблар ва оқил-фозил кишиларнинг етарли эмаслиги сабабидандир. Агар аксинча бўлганида эди, шубҳасиз, уни ўрганган ҳамда исботлаб эътироф этган бўлардим».

Аждодларга бағишлаб қурбонликлар қилинганда гуё улар бунини ҳақиқатан ҳам қабул қилгандек. Худога атаб қурбонлик қилинаётган маҳал Худо ҳам худди шу ерда ҳозир. Конфуций шундай деган экан: «Агар каминанинг шахсан ўзи назр-чироқ (қурбонлик) маросимида иштирок этмасам, қурбонлик қилганимнинг қилмаганимдан ҳеч қандай фарқи йўқ».

Дафу-тўралардан бири Ванг Сунжя сўраб дебди: «Уй ҳомийси (илоҳ) Аога хушомад қилгандан кўра, учоқхона ҳомийси илоҳ Заонинг кўнглин овлаган маъкул». Бу мақоланинг маъноси не? Конфуций шундай жавоб қилибди: «Ундоқ эмас. Осмон (Тангри) дилин сиёҳ этсанг (шак келтирсанг) гар, тоат-ибодат ҳам бўлур бесамар».

Конфуций деди: «Ўқ-ёй маҳоратидан беллашганда шартини ёй ўқини мўйна-нишонини тешиб ўтказишдан бўлмасин, негаки ҳамманинг кучи баробар эмас. Бу азалдан қолган қоида ахир!»

Толиби Зигўнг ҳар ойнинг биринчи куни подшоҳ аждодлари ибодатхонаси (эхроми)да «Биринчи кун хабари» муносабати билан уюштириладиган қурбонлик маросимида бўғизлаш учун атаб қўйилган қўйни хайф дея, аяб тежаб қолмоқчи бўлибди. Бунини эшитган Конфуций шундай дебди: «Эҳ, Толибим Ци-я! Сен бир

бош куйни аябсан, мен булсам тузукка (адаб-таомига) куяман-да».

Конфуций деди: «Подшоҳга баҳоли кудрат одоб-ахлоқ меъёрида мулозамат қилиш баъзи кимсалар наздида лаганбардорликдир».

Динг Гунг деганлари: «Подшо амалдорларни ишга солмоғи, амалдорлар подшога сидқидилдан хизмат қилмоқлари учун нима қилмоқ керак?» деб сўрабди. Конфуций шундай жавоб берибди: «Подшо адаб-қоида доирасида амалдорлар хизматидан фойдаланса, амалдорлар ҳам подшога садоқатли бўлғай».

Бир сафар толиби Зай Вуга танбех бериб, Конфуций шундай деган экан: «Бўлган ишга ортиқча изоҳ не ҳожат, тамомланган ишга насиҳат қилма, утган ишга саловат».

Конфуций Лу подшолиги уста созандасига мусиқа илми назариёти ҳақида сўзлай туриб, шундай деган экан: «Куйга солиб ижро этилган жараённи бошдан кечириш мумкин дир. Куй бошланиши билан тингловчининг қалбига иниб, унинг руҳиятига кўтаринкилик бахш этгай; янада кенгайтириб турфа созлар тенг оҳанг авж пардаларида чалинса, куй қанчалар ҳамоҳанг, қанчалар тиниқ ва қанчалар янгроқ! Мусиқа шу тахлит якун топар».

Вэй подшолиги Йи музофотининг мудофаа ишлари амалдори Конфуций билан куришиш иштиёқида экан. Донишманддан уни қабул қилишларини сўраб

дебди: «Олижаноб фозил бир инсон бу ерга қадам ранжида қилган экан, истиқболларига бормасам асло бўлмайди». Конфуцийнинг (унга) ҳамроҳ шогирдлари уни устозларининг хузурига бошлаб келибдилар. Бояги киши Конфуцийнинг ёнларидан чиққач, унинг шогирдларига қарата шундай дебди: «Тақсирлар, сизларнинг устозларингиз амал-мартабасидан маҳрум бўлганлари қандоқ кўргилик! Дунёи дуннинг чорасиз ҳам зулматли кунларига хийла замонлар бўлди. Устозларингиз мудуу-ёғоч кўнғироғи бўлиб, халқни рафлат уйқусидан уйғотмоқ ва эзгуликка даъват этмоқ учун Тангрининг ўзи етказибди».

Конфуций деди: «Хукмронлик қўлида бўлса-ю, қилча мурувват қилолмаса, одоб-қоида риоясида жиддий ва тақволи бўлолмаса, азага йўлиққанда заррача қайғурмаса, бундоқ кимсаларни курарга қандоқ кўзим бўлсин?»

Конфуций деди: «Раҳмдиллик бор ерда яшаш — жуда соз (бахтиёрликдир). Киши яшаш учун раҳмдиллик бор ерни танламаса, қандоқ қилиб доно ҳисоблансин?»

Конфуций деди: «Бераҳм кимсалар узоқ муддатли муҳтожликда кун кечиролмайдилар, роҳат-фароғат ҳам уларга куп татимас. Раҳмдил кишилар раҳмдилликдангина қаноатда, оқил кишилар бўлса раҳмдилликдан наф кўргай».

Конфуций деди: «Раҳмдил кишиларгина холисонило яхшиларни суйгай, ёмонлардан ҳазар қилгай».

Конфуций деди: «Агар кимнинг мақсад-муддаоси раҳмдиллик бўлса, у ҳаргиз ёмонлик қилмагай».

Конфуций деди: «Могу дунё ва амал-мартаба ҳар кимнинг хоҳиш-истагидир. Ҳалол йўллар билан уларга эришилмас экан, олижаноблар бундай бойлик-мартабадан асло хотири жам бўлмаслар. Қашшоқлик ва наслу насабсизликдан ҳамма ҳам ҳазар қилади, агар тўғри (ҳалол) тадбир-ла улардан халос бўлинмаса, олижаноблар учун бу ҳам хору зорликдир, ундан қутулолмаслар. Олижаноблар раҳмдилликдан воз кечсалар, қандоқ обрў-эътибори бўлсин? Олижаноблар бир маҳаллик таом вақти бўлсин (бир лаҳза ҳам) раҳмдилликдан юз ўтирмаслар; шошилинич-тиғиз фурсатларда ҳам доимгидек раҳмдиллик билан биргадир, сарсон-саргардонликда ҳам унинг биландир».

Конфуций деди: «Раҳмдиллик муҳибларини учратмаганимда, эҳтимолки, бераҳмликдан ҳазар қилгувчи кишиларни-да кўрмаган бўлардим. Раҳмдиллик муҳиби учун оламда раҳмдилликдан устун нарсаси йўқдир; бераҳмлик (шафқатсизлик)дан нафратлангувчи киши бу савдо ўз бошига тушиб қолмаслиги учун ҳам ундан ҳазар қилади. Уззу кун кучин раҳмдилликка бахшида эта оладиган борми? Раҳмдиллик қилгиси бор-у, лек қуввати етмаган кишини кўрмадим. Бўлса бордир, сира учратмадим».

Конфуций деди: «Одамларнинг хатолари ҳам уларнинг ўзларидек айрича (турлича). Кишининг йўл қўйган хатосига қараб ҳам унда раҳмдиллик фазилати бор-йўқлигин билиш мумкин».

Конфуций деди: «Тонгда ҳақиқатдан хабар топсам, тунда қазо ҳам ризолидир».

Конфуций деди: «Илму толиб тариқат («дао», Ҳақ йўл) талабида бўлса-ю, лек жулдур либосу ғарибона ош-тузидан ор қилса, бундайлар ҳақиқатни улар билан муҳокама қилишга арзимайдилар».

Конфуций деди: «Олижанобларнинг олам ҳақидаги нуқтаи назарлари қотиб қолмагай, улар жоҳил эмаслар, ҳаққоният (адолат)га мувофиқ (оқилона) иш тутгайлар».

Конфуций деди: «Олижанобларнинг фикру зикри ахлоқ биландир, худбинлар бўлса бир гушаи маишат ғамида бўлгайлар; олижаноблар қонун-адолат ҳақида куюнар, худбинлар манфаат деб жон куйдирар».

Яъни: «Олижаноблар доим адолат муддаосида, худбинлар мудом манфаат иддаосидадирлар».

Конфуций деди: «Беандиша манфаатпарастлик адоватни кўзгайди».

Конфуций деди: «Тузук (адаб-қоида) ихтиёрида элни идора қилишнинг нима қийинчилиги бўлсин. Давлат тузук билан идора қилинмаса, адаб-қоида ҳақидаги қуруқ гапдан нима наф?»

Конфуций деди: «Амал-мартабаси йўқлигидан эмас, лаёқатсизликдан андиша қилмоқ керак. Сени тушун-

гувчи бирор кимса йуқлигидан куюнавермай, эл аро танитгувчи бир маҳорат касб этмоқ кўйида бўл.

Конфуций деди: «Эй, толибим Зенг Шэн! Менинг таълимотим моҳиятини биргина қатъий тушунча билан ипидан игнаситача ойдинлаштириш мумкин. Толиби Зенгзи (Шэн): «Ҳақ гап», дедилар. Устоз чиқиб кетишлари билан бошқа шогирдлар Зенгзидан: «Бунинг маънисини недур?» деб сўрайдилар. Зенгзи шундай жавоб берибди: «Устоз таълимоти айни садоқат-олиҳим-матлиликдир».

Конфуций деди: «Олижаноблар адолатдан сузлайди, худбинлар эса манфаатин кўзлайди».

Конфуций деди: «Фозил кишиларни курганда ибратули ол, фосиқларга йуликқанда эс-хушингни йиғиб ол. Яъни: «Оқилга ёндош, нодондан қоч».

Конфуций деди: «Падари бузрукворингиз ва волидаи муҳтарамангиз парвариш-хизматида, агар уларнинг ноурин жиҳатларини сезгудек бўлсангиз, хушмуомалалик билан эътирозингизни билдиринг; уларчин юракдан қулоқ солмаган тақдирда ҳам, одатдагидек ҳурмат-эҳтиромин жойига қўйингларким, асло дилин ранжитмангиз, гарчи чеккан машаққатингиз малол келса-да, улардан қилча зорланманглар».

Конфуций деди: «Ота-онангиз ҳаётлигида олисга сарфар қилманг; ноилож бўлсангиз, борар манзилингиз тайин бўлсин ҳамда ота-онангиз розилиги билан йўлга чиқинг».

Конфуций деди: «Отаси вафотидан сўнг ҳам узоқ йиллар ота йўл-йўриғидан оғишмаганларни қобил фарзанд дейиш мумкин».

Конфуций деди: «Ота-онангизнинг табаррук ёшларини ҳар он ёдингизда тутмасангиз бўлмайди: бир томондан уларнинг узоқ умр кўрганликларидан қувонинг, яна бир томондан кун сайин кексайиб бораётганликларидан қайғуринг».

Конфуций деди: «Қадимгилар андишасизларча ваъда беришни маъқул топмаганлар, чунки улар учун лафзида турмаслик исноддир».

Конфуций деди: «Ўз нафсини тийиб янглишганлар ниҳоятда оздир».

Конфуций деди: «Олижаноблар оз сўзлар – соз сўзлар, тилига эрк бермас; меҳнатда тиришқоқ-уддабурон бўлишади».

Конфуций деди: «Ахлоқи гузал киши ёлғизланиб қолмайди, шубҳасиз, унга талпингучилар бўлғай».

Толиби Зийоу деди: «Подшога ҳадеб насихат қилаверсанг, оқибат хор бўласан; дўстингга ҳадеб дашном бераверсанг, дўстга зор бўласан».

Конфуций ўз шогирдларидан бири Гўнгйэ Чанг ҳақида шундай деган экан: «Қизимни унга турмушга берсам бўлади. Гарчи у зиндонбанд қилинган бўлса-да, бегуноҳдир». Шунинг билан Конфуций қизини Гўнгйэ Чангга узатган экан.

Конфуций яна бир шогирди Нан Жўнг ҳақида сўз очиб, шундай деган экан: «Давлат сиёсати нурафшонлигида у амалидан олиниб, яроқсизга чиқарилмайди; давлат сиёсати зулматта чўмганда ҳам у жазодан омон қолгай». Шунинг билан Конфуций жиян-қизини толиби Нан Жўнгга турмушга берган экан.

Конфуций толиби Зи-жйэнга баҳо бериб шундай деган экан: «О, у олижаноб бир кишидир! Агар Лу подшолигида олижаноб инсон бўлмаганида, у бундайин юксак фазилатни қайдан оларди?»

Толиби Зигўнг устози Конфуцийдан сўраб дебди: «Камина Ци ҳақида фикрингиз қандай?» «Сен бир анжом-идишга ўхшайсан», – дебди Конфуций. Зигўнг: «Қандоқ идишга?» – деб сўрабди. Конфуций шундай жавоб берибди: «(Подшо аждодлари ибодатхонасидаги ошлиқ сақлаб қўйиладиган) табаррук ху-лйэнга».

«Толиби Йўнг раҳмдил-у, аммо сўзга нуноқдир», дебди бир киши. Буни эшитган Конфуций шундай деган экан: «Гапга чечанликдан не ҳожат? Гапдонлик қилиб ўзгаларни офиз очгани қўймаса, кишиларнинг жонига теккай. Жанг Йўнг раҳмдил дейишга арзийдими ё йўқ, билмайман, бироқ сўзамолликка не ҳожат?!»

Толиби Зигунг деди: «Устознинг илму ҳикматин тинглаб уқиб олиш мумкиндир, устоз агар моҳият ва табиий қонуниятдан сўз очгудек бўлсалар, қуруқ кулоқ осган билан англаб бўлмайди».

Толиби Зилу бир ҳақиқатдан хабар топса, уни рўёбга чиқармагунча тағин бошқасини эшитиб қолишдан ҳайиқиб юрган.

Толиби Зигунг сўрабди: «Кунг Венгзи недан «фозил» («вэн») фахрий номига лойиқ кўрилмиш?» Конфуций шундай жавоб берибди: «У уддабурон ҳамда илмга шунчалар ўчки, ҳатто мартаба ва билимда ўзидан қуйи кишилардан ҳам сўраб ўрганишдан ор қилмагани боис «фозил» мақомини оламишдир».

Конфуций толиби Зи Чанга баҳо бериб, шундай деган экан: «Унда олижанобликнинг тўрт аломат-фазилати бор: ниҳояти тавозели феъл-атвор соҳиби, подшога ҳурмат-эҳтироми баланд, авомдан мурувватин дариф тутмас, фуқароларни одилона ишга сола билгай».

Конфуций деди: «Жаноби Ян Пинг Жунг кишилар билан дўстлашишга жуда моҳир, қанча вақт ўтса ҳамки мудом иззат-ҳурматда».

Толиби Зижанг сўраб дебди: «Вазири аъзам Зи Вэн уч бор вазири аъзамлик лавозимига тайинланибди, кишилар унинг суюнганин кўрмабдилар; уч бор вази-фасидан олиб ташланса-да кишилар унинг юзида

разаб ифодасин кўрмабдилар. (Ҳар сафар) бурунги мингйиллик сиёсатидан вазифасига янги келган бош вазирни хабардор этарди. Бу қандай одам?» Конфуций: «Садоқатли дейишга арзийди», дебди. Зижанг яна сўрабди: «Раҳмдил ҳисобласа бўлар?» Конфуций шундай жавоб қилибди: «Билмам, уни раҳмдил дегани бўларми-бўлмасми?»

Толиби Зижанг яна сўрабди: «Дафу-тўра Цуйзи ўз Чи подшосининг жонига қасд қилиб уни ўлдирди; дафулардан бошқа бири Чэн Вэнзининг қирқ оти бор эди, барчасидан воз кечди – кори бўлмади, ўзга бир давлатга борди, дедик: «Бу ернинг вазирлари бизнинг Цуйзи дафу каби экан». Шунинг билан бу мамлакатни ҳам тарк этди ва тагин бошқа бир подшоликка етди, яна дедик: «Бу ернинг вазир-тўраларининг ҳам бизнинг Цуйзи дафудан унчалик фарқлари йўқ экан». Шундай қилиб у бу подшоликдан ҳам чиқиб кетибди. Уни қандай одам дейиш мумкин?» Конфуций шундай дебди: «Покдомон» (софдил). Зижанг тагинам: «Раҳмдил ҳисобласа бўларми?» деб сўрабди. Конфуций шундай жавоб қилибди: «Билмам: раҳмдилми ё йўқ».

Мирзо Жи Вэнзи ҳар ишни уч марталаб ўйлаб, сўнгра унга киришар эди. Бундан хабар топган Конфуций шундай дебди: «Икки бора мулоҳаза юритса ҳам бўларди».

Конфуций элма-эл кезиб юрганда Чэн давлатида-лигида шундай деган экан: «Қайтамиз! Ортга қайтамиз! Юртимнинг бу навқирон ўғлонлари, буюк мақсадларни дилига туккан, бироқ амалда ғуру ҳафсала-сиздир, гарчи ажойиб истеъдод соҳиби бўлсалар-да, ҳали ўзларини тийишни билмайдилар».

Конфуций деди: «Бў Йи ва Шу Чи ора-ини иккисининг кўнглида азалдан ўч-адоват бўлмаган, шу боис уларга адоват кўзи билан қарайдиганлар, табиийки, ниҳоятда оз».

Конфуций деди: «Ким айтади Вэй Шенг Гаони ростгўй одам деб? Бир киши ундан сирка сўраб кирганида, (у ўзида йўқлигини айтмай) қўшнисидан олиб, бояги кишига келтириб берган экан».

Конфуций деди: «Тилёғламалик, лаганбардорлик ва сертакалуфни Зуо Чю Минг мирзо иснод деб билган, камина учун ҳам исноддир. Дилида кек-адоват сақлайдиган, кўринишдан эса ўзгаларга гўё дўст-улфат-бундай иккиюзламаликни Зуо Чю Минг мирзо иснод деб билган, камина учун ҳам исноддир».

Толиби Ян Юан ва толиби Жи Лу (яъни Зилу) ёнларида эди, Конфуций шундай дедилар: «Нечун муродингиз ҳақида сўзламайсиз?» Зилу деди: «Мен ўзимнинг от-аравам ва тери пўстинимни дўстим билан ўзаро баҳам кўрсам дейман, эскирса-да афсус чекмасман». Ян Юан деди: «Мен ўз устунликларим билан мақтанмаслик ва кўрсатган хизматларимни элга достон қилмасликни истайман». Толиби Зилу тагин деди: «Тақсиримнинг муродин эшитмоққа орзумандмиз» Устоз шундай жавоб қилдилар: «Мурод-мақсадим шулки, кексаларга ҳузур- ҳаловат, дўстларга ишонч, ёшларга ғамхўрлик».

Конфуций деди: «Бас! Хатоларини кўра олган ва дилдан ўзини айблаган кишини учратмадим».

Конфуций деди: «Ўн чорли хонадонли чоққина қишлоқчада ҳам, шубҳасиз, садоқат-самимиятда менингдек киши топилгай. Фақат илми севишда менга тенг-лашолмас, холос».

Конфуций деди: «Толибим Жанг Йунгни жанубга юз-лантириш жоиздир».

(Яъни: «Жунг Йунг билим ва фазилатда амалдорликнинг асосий талабларига етишибдур, уни амалдорликка тайинлаш мумкин».)

Толиби Жунг Гунг Зи Санг Бүзи деганларининг қандай одамлигини сўраб мурожаат этганида, Устоз шундай дедилар: «Унинг соддалиги ҳаққатирост. Жунг Гунг яна сўради: «Кўли меҳнатда-ю дилда тақволи, ҳаракатлари оддийгина, бундай одамлар билан эли бошқариб ҳам бўлмасинми? Агар ичида ҳар нарсанинг оддий-осонини кўзласа, ҳаракатлари ҳам гур-анойиларча бўлса, бу ҳаддан ортиқ соддалик эмасми?» Устоз шундай жавоб қилдилар: «Йунг, сўзларингда жон бор».

Лу беги Лу Ай Гунг Конфуцийдан сўради: «Шогирдларингиз орасида қайси бири билимга ўч?» Конфуций жавоб бериб шундай дебди: «Ян Хузэй отлиқ бир шогирдим ҳақиқий илм ихлосманди эди; у аламини ўзгалардан олмас, бир хатони такрор содир этмасди. Бахтга қарши, умри қисқа экан, дунёдан ёш ўтиб кетди. Ҳозир ундайлар топилмайди, илмин оширишга иштиёқманд кишининг қайтиб дарагин топмадим».

Толиби Зихуа Чи подшолигига элчиликка кетганида, толиби Жанзи унинг онаси учун бироз тариқ сўраб мурожаат қилганида, Конфуций: «Бир «фуу» (олти пуд) беринглар», дебди. Жанзи яна қўшишларини илтимос қилганида, Конфуций: «Яна бир «ю» (икки пуд) қўша қолинглар», дебди. Жанзи тағинам беш «бинг» (ун олти пуд) дон берибди. Буни кўрган Конфуций шундай дебди: «Зихуа Чи подшолигига жунаб кетаётганида ара-васига семиз отлар қўшилган, ўзининг эғнида эса ҳарир тери пўстин эди. Мен, олижаноблар бой-бадавлат кишиларга эмас, муҳтожларга ёрдам қўлин чўзадилар, деб эшитгандим».

Толиби Юан Си Конфуций хонадонидида бош иш бошқарувчи бўлиб хизмат қилар эди. Конфуций унга маош сифатида тўққиз юз «доу» (пуд) тариқ-ошлиқ берса, толиби рад этибди. Буни кўрган Конфуций шундай дебди: «Рад этма. Олиб боргинда ҳамюртларингга улашгин».

Конфуций деди: «Эҳ, Ян Хуэй! Унинг қалби ҳеч вақт раҳмдиллик фазилатига хилофлик қилмаган. Қолганлар бўлса аҳён-аҳёнда раҳмдилликни бир пасга эсга оладилар, холос».

Жи Кангзи мирзо Конфуцийдан сурабди: «Шогирдингиз Жўнг Йоуни давлат ишларига тайинласа бўладими?» Конфуций: «Йоу ҳар ишда қатъиятли, ҳукумат ишларига келсак, бунинг унга нима қийинчилиги бўлсин?» дебди. Жи Кангзи яна сурабди: «Толибингиз Ци-чи? Уни давлат ишларига қўйса бўладими?» Конфуций шундай жавоб берибди: «Цининг зеҳни жуда уткир, ишнинг кўзини билади; давлат ишларига кел-

сак, бунинг унга нима қийинчилиги бор?!» Жи Кангзи тагин сўрабди: «Чю-чи, унга ҳукумат ишларини идора қилишни топширса бўладими?» «Чю серқирра истеъдод ва маҳорат соҳиби, ҳукумат ишларига келсак, бунинг унга нима қийинчилиги бор?!» деб жавоб берибди Конфуций.

Толиби Бу Нью дардга чалинибди. Конфуций унинг ҳолидан хабар олгани борибди. Деразадан қўл узатиб Бу Ньюнинг илгидан тутиб афсус билан шундай дебди: «Қазои ҳақ! Тақдири азал бу! Шундай ажойиб инсон бундай дардга йўлиқибди. Шундай ажойиб бир инсон оқибат бу дардга чалинса-я!»

Устоз дедилар: «Толибим Ян Хуэй мунчалар гузал фазилатли фозил киши-я! Бир бамбуксават емаги, бир чўмичқовоқ сувига қаноат қилиб, тор кучали кулба-сида яшарди. Бошқалар чидаёлмаган фақирликнинг ғам-ғуссасида Ян Хуэй ўз хушвақтлигин қилча йўқотмади. Мунчалар фазлу камолнинг, толибим Ян Хуэй!»

Толиби Жан Чю деди: «Мен аслида устоз таълимотин хушламайман эмас, балки унга қурбим етмаётир». Устоз жавобан шундай дедилар: «Модомики қурбимадоринг етмаслигин баҳона қилибсан, гўё ярим йўлда оёқ-қўлсиз (туриб) қолибсан. Ҳозир сен (сусткашлик қилиб) ўзингни чекласанг, мутлақо олға юролмайсан (истиқболнинг бўлмади)».

Конфуций толиби Зисяга насиҳат қилиб шундай деган экан: «(Ахлоқ тарбиясин олган) олижаноблардек уламо бўл, зинҳор худбиннусха бир билимдон бўлиб қолма».

Толиби Зийоу Вученг қалъаси ҳокими эди. Устоз ундан сўрадилар: «Сен у ерда бирор истеъдодли кишига етишдингми?» Зийоу шундай жавоб берибди: «Тантай Мйэминг исмли бир киши бор: ҳеч қачон қингир йўлга қадам босмаган; гар ҳукумат иши билан бўлмаса, ҳеч қачон (ўз юмуши билан) менинг ҳузуримга келмаган».

Конфуций деди: «Лу амалдорларидан Менг Жи Фан ўзини ҳеч мақтамас экан (Чи подшолиги билан бўлган урушда ўнг қанот қўшинлари мағлубиятга учраб чекинаётганларида). У асосий кучлардан орқада қолиб, чекинаётган қўшинни таъқибдан ҳимоя қилибди. Қалъа дарвозасидан кириш олдидан (одамлар уни олқишлаб мақтасалар) у камтарлик билан отини енгил қамчилаб шундай дебди: «Ортда қолиб кетганим журъатимдан эмас, ҳамма бало отимнинг имиллаб чопишида».

Устоз дедилар: «Агар Жу Туодек яхши нотиклар бўлмай, аксинча, Сунг подшолигининг хушсуврат бекзодалари бўлганида бу замоннинг бало-қазоларидан омон қолиши қийин эди».

Устоз дедилар: «Ким ҳам остона ҳатламай ташқарига чиқа олади? Нечун Ҳақ (раҳмдиллик ва адаб) йўлидан ҳеч ким юрмайди?»

Устоз дедилар: «Аслияти адабий истеъдодини босиб тушса – беўхшов-ёввойилар хилдандир; адабий истеъдоди аслиятини енгиб қўйса – муболағага муккасидан кетган сарой солномачиларидандир. Адабий ис-

теъдоди ва аслияти уйғунлашгандан сунгтина олижаноб була олади».

Устоз дедилар: «Инсонларнинг умргузаронлиги уларнинг туррилигидан; эгри кимсаларнинг ҳам яшаб қолгани бу уларнинг толеи кулиб балоқазолардан сақланиб қолганликларидан».

Устоз шундай дедилар: «Илму хунарга соҳиб бўлган уни севадиганга етмайди, илму хунарни севадиган у билан машғуллигидан дили шод бўлгувчига етмайди».

Устоз дедилар: «Ақлий салоҳиятда ўртаҳол кишиларга илму ҳикматдан чуқур сабоқ бериш мумкин; ўртаҳол савиядан қуйи – калтабин кимсаларга чуқур билим бериб бўлмайди».

Фан Чи деган киши: «Нима қилсагина доно ҳисобланади?» дея сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Бор ақлу кучингни ишга солиб, элни ҳақ (туғри) йўлга бошлай олсанг, худо ва жинлар масаласида иззатинг баробарида масофа сақлай (муътадил бўла) олсанг, донолик айни шудир». Фан Чи тагин сўрабди: «Қандай қилиб раҳмдил бўла олиш мумкин?» Конфуций жавоб бериб дебди: «Раҳмдил инсон машаққат деганда ҳаммадан олдинда, фойдасига келганда ҳаммадан кейиндадир, шундайларни раҳмдил дейдилар».

Конфуций деди: «Донолар сув (дарё)ни яхши кўрадилар, раҳмдиллар – тоғни. Донолар доимо ҳаракатда, раҳмдиллар ҳамиша хотиржам (босиқ). Доноларнинг вақти чоғдир, раҳмдил кишиларнинг умри узоқ булар».

Конфуций деди: «Чи подшолигида бир ислоҳот бўлса, Лу подшолигининг даражасига етар. Луда ислоҳот бўлса, марҳум донишманд подшолар юритган раҳмдил сиёсат йўлига мувофиқ келгай».

Конфуций деди: «Жом гар жомга ўхшамас, унинг жомлиги қолурми? Тагин жом бўлурми?»

«Агар кимдир раҳмдил кишига: «Бир раҳмдил инсон қудуққа тушиб кетибди», деса, у ҳам кетидан қудуққа сакрайдими?» деб сўрабди толиби Зай Вў. Конфуций шундай жавоб берибди: «Нега бундай қилиши керак? Олижаноб инсон бир илож қилиб қудуқдаги кишини қутқаради, асло уни чоҳга итармайди. Олижаноблар алданиши мумкиндир, аммо саросимага берилмайдилар».

Устоз дедилар: «Олижаноблар барча мумтоз адабий илмларни кенг доирада ўқиб-ўзлаштириб, одоб-қоида билан ўзларини тийиб турсалар, олижанобликка хиёнат қилмаган бўладилар».

Конфуцийнинг Вэй подшолиги маликаси Нан-зи хоним илтимосига кўра унинг ҳузурларига кетаётганини эшитган толиби Зилу бундан ранжигандек бўлибди. Конфуций (осмонга ишора қилиб) қасам ичиб дебди: «Гар ножўя иш қилгудек бўлсам, Осмон (Худо)нинг разабига дучор бўлай! Осмоннинг разабига йўлиқай!»

Конфуций деди: «Муътадиллик ҳам бир турли ахлоқ бўлиб, энг юксаги деса ҳам бўлур. Бироқ одамларда

бундай фазилат камёб бўлиб қолганига анча замонлар бўлди».

Толиби Зигўнг деди: «Бир киши ҳиммат камарин боғлаб, халққа кенг кўламда илтифот кўрсатиб ёрдам кўлин чўзса қандоқ? Чин маънодаги раҳмдил(лик) дейиш мумкиндир?» Конфуций шундай жавоб берибди: «Қандай раҳмдиллик бўлсин, шубҳа йўқки, бу донишмандликдир! Яо ва Шун оқсоқолларнинг, эҳтимолки, аранг шунга қурбилари етгандир. Раҳмдиллик, бу – ҳаётда ўзи эришмоқчи бўлганига баайни ўзгалар ҳам муяссар бўлишлари учун улардан ёрдамин аямаслик; ўзининг ақли бокамолини ўйлагани ҳолда ўзгаларнинг ҳам маънан юксалиши ҳақида қайғуришдир. Айни замон ўзгаларга жонкуярлик, ўзини бошқаларнинг ўрнига қўйиб кўриб мулоҳаза юритишлик раҳмдилликни рўёбга чиқаришнинг чораи аъмоли дейиш мумкин».

Конфуций деди: «Анъаналарга ворислик қилиб, ўзбошимчалик билан янгиларини яратиб олмай, қадимий маданиятга меҳр қўйиб эътиқод қилишда каминан ўзимни енг ичида Йин (Ин) сулоласи замонидаги аъёнлардан бири Лао Пенгга қиёс қиламан».

Конфуций деди: «Кўрган-эшитганларини унутмаслик, кунт билан илм олишдан тўймаслик, бошқаларга ўргатишдан чарчамаслик ва хуноб бўлмаслик – мен буларнинг қай бирини қила олдим?»

Конфуций деди: «Ахлоқ-фазилатини тарбияламаслик, билимин мустаҳкамлаб ўргатишга саъй-ҳаракат қилмаслик, адолат қаршида сусткашлик қилишлик,

хатосини тузатмоққа журъат тополмаслик – айни шулар мени ташвишга солади-да».

Устоз Конфуций уйда юмушдан холи булганларида кўринишдан бамайлихотир, очик юз-хушфезъл инсон эдилар.

Конфуций деди: «Қартайиб куч-қувватдан қолдим-ку! Жоу Гунгни қайтиб туш кўрмаганимга хийла замонлар булди».

Конфуций деди: «Ирода тариқатда («дао»да), асоси фазилатда, таянчи раҳмдилликда, кўнгил хушлиги илму ҳунар-санъатда булиши керак».

Конфуций деди: «Шогирдларимга таълимтарбия беришда, улар фикр юритмоқчи булишса, тағинам ақли етмай қолган фурсат келмагунича тушунча (туртки) бермай сабр қилдим; сўзламоқчи булишса, тағинам аниқ-тиниқ ифодалаб беролмай қолган фурсат келмагунча ақл ўргатмай турдим. Масаланинг бир учини чиқарсам-у, шунда ҳам бошқа уч жиҳатини фаҳмлай олмаса, ундайларга қайта ўргатишнинг ҳожати йуқ».

Устоз Конфуций азадор киши ёнида ҳеч вақт таомдан тўйиб тановул қилмас эдилар.

Конфуций қайси бир мотам куни йиғлаган булса, ўша кун куйламас эдилар.

Конфуций толиби Ян Юанга шундай деди: «Асқо-тиб қолгудек бўлсам, ўз ғояларимни ҳаётга тадбиқ қилардим; фойдам тегмаса, хилватга чекиниб осойишта ҳаётимни кечираман. Фақат мен ва сенгина шундаймиз, холос». Бир четда турган толиби Зи-лу сўрабди: «Агар сиз уч қўшин бош қўмондони бўлиб, жанг қилишингизга тўғри келса, ким билан ҳамкорлик қилган булардингиз?» Конфуций шундай жавоб берибди: «Қуруқ қўлда йулбарс билан олишмоқчи, яланг оёқ катта дарёдан кечиб ўтмоқчи бўлган, шу қилмиши туфайли ўлиб-нетиб кетишдан пушаймон ҳам бўлмайдиган одамлар билан кенгашиб иш қилмагайман. Мен ҳамкорлик қиладиган киши, албатта, ҳар бир ишда эҳтиёткор, тадбирли бўлмоғи керак».

Конфуций деди: «Агар молу дунё тилаб, кетидан қувиб етиб бўлганида эди, югурдак қамчиндор оғалиқни мен ҳам қилган бўла олардим. Магар тилаб топгани бўлмас экан, унда ўзим севган ишимни қилавераман».

Конфуций эҳтиёткорлик билан қараган нарсалар учтадир: парҳез, уруш ва хасталик.

Жан Йоу деган бир киши: «Устоз Вэй подшосини қўлайдиларми?» деб сўрабди. Толиби Зи-гунг: «Хўп, яхши, мен у кишидан бориб сўрай-чи», дея ичкарига киргач, шундай деб сўрабди: «Бў Йи ва Шу Чи қандай одамлар эди?» «Қадимги фозил кишилардан эди», дебди Конфуций. Зи-гунг тағин сўрабди: «Уларнинг кўнглида ҳеч афсус-надомат (хусумат) бўлганми?» Конфуций шундай жавоб қилибди: «Улар яқдиллик билан раҳмдиллик фазилатига интилганлар ҳамда раҳ-

мдилликка ноил бўлганлар. Қандай қилиб тагин надомат бўлсин? Зи-гунг ташқарига чиқиб, ҳалиги кишига: «Ҳазратим Вэй подшоси (ота-ўғил ўртасидаги тожу тахт талашуви)ни асло қўллаб-қувватламайдилар», дебди.

Конфуций деди: «Егани қора нон, ичгани қуруқ сув, билагин қайириб ёстиқ қилиб ётса – гар билсанг, ҳузур-ҳаловат бор айни шунда ҳам. Ноҳақ эришилган бойлик-мартаба эса худди осмондаги ўткинчи булут кабиدير».

Конфуций деди: «Умрим узайиб, бир неча йил ортиқ яшаёлсам, элик ёшимда «Фолнома» («Ўзгаришлар»)ни ўрганардим, шунда катта хатоларим бўлмасмиди».

Конфуций баъзан «нафис тил»да сўзлар эди, «Назмнома», «Насрнома»ларни мутолаа қилган чоғлари ва маросим тартибларини (расм-русумни) ижро қилишда ҳамма вақт «нафис тил»да сўзларди.

Ше номли музофот ҳокими Зи Гао отаиқ киши толиби Зи-лудан Конфуцийнинг қандай одам эканлигини сўраганида, Зи-лу жавоб қайтармаган экан. Бундан хабар топган Устоз толиби Зи-луга шундай дебди: «Сен нега мана бундай демадинг: улар (Устоз) шундай кишики, илмга берилганларидан таомни ҳам унутиб қўядилар; қалби қувонганида ғам-андуҳни унутадилар; ҳатто ўзларининг қариб мункиллаб қолаётганларидан ҳам беҳабар. Шугина, холос».

Конфуций деди: «Мен ҳам билимдон бўлиб туғилмаганман, қадим маданиятга меҳр қўйган, қунт ва туйғунлик ила илм олгувчи кишиман».

Конфуций гаройбот, зўравонлик, исён ва ғойибий (илоҳий) нарсалар ҳақида суҳбатлашмасди.

Конфуций деди: «Уч йуловчи орасида менга устоз бўлгудек бири топилади: унинг аъло томонларини саралаб ўрناق олсам, камчиликларидан ҳам сабоқ чиқариб, хатоларимни тузатгум».

«Арши аълодан менга шундай фазилатлар ато қилинган экан, рақибим Хуан Туй деганлари менга нима ҳам қила оларди?!» деган эди Конфуций.

Конфуций деди: «Шогирдларим, сизларнингча, мен ниманидир сир тутаятманми? Менинг сизлардан сир сақлайдиган ҳеч вақоим йўқ! Сизларга ошкор қилмайдиган ҳеч нарсам йўқ ахир, айна шудир менинг Кунг Чю (Конфуций) бўлганим!»

Конфуций шогирдларига тўрт жиҳатдан таълим-тарбия берган: адабий-қомусий билим, ахлоқ амалиёти, самимий-садоқатмандлик, лафзи ҳалол бўлишлик.

Конфуций деди: «Донишмандни учратмадим, олижаноб кишини учратолганимда ҳам майли эди». Конфуций яна деди: «Хокисор инсонни учратмадим, қатъият кўрсатиб маънавий фазилатларини, қалби покли-

гини сақлаб қола олган покдомон кишини учратолсам ҳам кифоя. Йўгини бор қилиб кўрсатадиган, пуч бўлса тўқ қилиб кўрсатадиган, қашшоқ бўлган билан ўзини бой қилиб кўрсатадиган кишиларнинг маънавий фазилатлари (диёнат)ни сақлаб қолишлари амри маҳолдир».

Конфуций балиқ тутса тўр билан тутмас, қуш овласа уясидаги қушни овламас эди.

Конфуций деди: «Ўзларини билимдон қилиб кўрсатадиган нодонлар ҳам борки, мен бундайлар хилдан эмасман. Кўп қулоқ тутдим ва эшитганларим орасидан яхшиларини танлаб эргашдим; кўп кўрдим-кузатдим ва эсда сақладим. Бундай эришилган билим «туғма билимдон»ликдан атиги бир поғона қуйироқдир».

Хусянг деган ерлик кишилар билан тил топишиш ниҳоятда қийин эди. Конфуций уша ерлик бир йигитни қабул қилганида, шогирдлари ғоятда таажжубланишибди. Конфуций шундай дебди: «Мен фақат унинг тараққий этишини қўллаб-қувватлагайман, таназзулини асло маъқул топмасман. Бунинг нимаси қуюшқондан чиқиш? Одамлар қалбларини поклаб (яхши ният билан) ташриф буюрсалар, мен ҳам уларнинг покланишларига хайрихоҳман (Ҳадеб унинг ўтмишига ёпишиб олиш ярамайди.). Унинг эртасига эса мен ҳам кафил бўлолмайман».

Конфуций деди: «Раҳмдиллик наҳотки бизлардан шунчалик йироқ бўлса? Раҳмдилликни чин дилдан истасак, унинг ўзи дарҳол етиб келгай».

Кунларнинг бирида Конфуций шундай деган экан: «Мен нақадар бахтлиман-а! Агар хато қилгудек бўлсам, ўзгалар дарров билиб оладилар».

Конфуций бирор киши билан қўшиқ айтса, агар ўша киши роса маромида куйласа, албатта, ундан яна куйлаб беришини суради, сўнгра ўзи ҳам у кишининг оҳангига эргшиб хиргойи қиларди.

Конфуций деди: «Адабий билимларда менинг ўзгалардан деярли унчалик фарқим йўқ. Ўз тажрибасидан ўтказиб, бор кучи билан амалда кўрсатадиган олижаноб бўлишга келсак, бу олий мақомга мен ҳануз эришолганимча йўқ».

Конфуций деди: «Донишманд ва раҳмдил кишилар ҳақида сўз очилса, менинг бундай аталишга асло ҳаддим сифмайди. Бироқ илм олишдан безор бўлмайдиган, ўзгаларга таълим-тарбия беришдан чарчамайдиган кишиман, холос». Буни эшитган толиби Гўнг Си-хуа шундай дебди: «Толиб бўлиб ҳануз ўрганолмаганимиз ҳам айни мана шудир!»

Конфуций оғир бетоб бўлиб қолганида, толиби Зи-лу ибодат қилишларини ўтиниб сўрабди. Конфуций: «Шундай ишлар ҳам бўлурми?» дебди. Зи-лу жавоб бериб дебди: «Шундоқ, Устоз. Ахир «Таъзиянома»да айтилганки: «Сенинг учун Осмон ва Ер илоҳларига ибодат қиламан!» Буни эшитган Конфуций шундай дебди: «Кўнг Чю (Конфуций) жуда узоқ ибодат қилган».

Конфуций деди: «Ортиқча зебу зийнат ва исрофгарчилик кишини кибру ҳавога буркайди; тежамкорлик ва сиполик бўлса кишини ночор-нотавон курса тиши мумкин. Такаббурликдан кўра нотавон кўрнишлик афзалроқдир».

Конфуций деди: «Олижаноблар бағрикенг бўлар, тор кўнгилли худбинлар эса ҳасратда куяр».

Конфуций табиатан хушфезъл бўлиши билан бирга талабчан, салобатли ҳамда мулойим, хокисор ва вазмин киши эдилар.

Конфуций деди: «Бек Тай Буни ахлоқ-фазилатда юксак мақомга етган дейиш мумкин. У уч бора салтанат тахтини қўшқўллаб кенжа иниси Жи Ли ихтиёрига топширган экан. Авом халқ уни васф этмоққа муносиб сўз тополмай хижолат эмиш».

Конфуций деди: «Иззат-икромни канда қилмайдиган тавозели ва лекин беадаб бўлса, жафокашдир; эҳтиёткор яшаган билан ва лекин беадаб бўлса, воҳма-қуён юракдир; довюрак ва ҳам беадаб бўлса, сергалва тупалончи бўлиб қолади; ростгўй ва ҳам беадаб бўлса, оғузабон-дилозордир. Олижаноблар аввало ўз яқинларига самимий-садоқатли бўла олишса, авом ҳам бундан руҳланиб раҳмдиллиги уйғонгай; олижаноблар қадрдон кишиларини эсдан чиқармаса, авом ҳам совуққон-бағритош бўлмагай».

Оғир дардга чалиниб, ўлими яқинлашганини сезган толиби Зенг-зи, шогирдларини ёнига чорлаб деб-

ди: «Оёқларимга бир қаранг! Қўлларимга боқинг! «Назмнома»да шундай дейилган: «Эҳтиёт бўл, эҳтиёт! Гуё тубсиз чоҳ лабида тургандек! Гуё омонат муз устида юргандек!» Бундан буён менга ортиқ бирор зиён-заҳмат етмаслигига ақлим етиб турибди, шогирдларим!»

Зенг-зи бетоб бўлиб қолганида, (сиёсий рақиб) Менг Жингзи отлиқ киши ундан хабар олгани келибди. Зенг-зи унга шундай деган экан: «Ўлаётган қушнинг сайраши мунгли-аянгли; ажал тўшагидаги кишининг сўзлари хайрихоҳликдир. Олижаноблар ҳаёти умрида аҳамият бериши керак бўлган адаб масаласи учтадир: доимо очиқ юз, самимий бўла олса, ўзгаларнинг қўполлик ва беҳурмат қилишларининг олдини олган бўлади; салобатли ва вазмин бўлса, ишончга яқинлаштиради; сўзу оҳангига ҳамиша диққат қилса, калтафаҳмбетарбияликдан йироқ бўлади. Қурбонлик масаласига келсак, табиийки, маросимлар котиби бор».

Зенг-зи (дўсти Ян Юанга ишора қилиб) шундай дебди: «(Вақти келса) ўзи иқтидорли бўла туриб салоҳиятсиз кишилардан ҳам маслаҳат оларди; билими теран бўлса-да, билими саёз кишилардан маслаҳат сўрашдан ор қилмас эди; илмли-ю гуё илмсиздек, билимга лиммо-лим, гуё ичи бушдек; бошқалар унинг дилини бесабаб ранжитсалар ҳам у баҳслашиб утирмасди. Бир замонлар менинг шундай дўстим булар эди».

Зенг-зи олижаноб инсон ҳақида гапириб шундай деди: «Сағир гудакни унинг ихтиёрига топширса бўлади; юз қақиримли эл тақдирини унга ишониб топириш мумкин; офир синовларга дуч келганда ҳам, лақатнинг ҳаёт-мамонт масаласида бўладиган ишда ҳам иродасини букмади. Бундай одамни олижаноб деса бўладими? У, шубҳасиз, олижанобдир».

Зенг-зи деди: «Зиёли одам кенг феъл, метин ирода-ли бўлмаслиги мумкин эмас; вазифаси оғир, йули эса олис. Чунки раҳмдилликни қарор топтиришни ўзининг муқаддас бурчвазифаси деб билар экан, наҳот оғир бўлмасин!? Сунгги нафасгача олға интилишдан (ниятидан) қайтмайди, тағин олис бўлмасинми!?»

Конфуций деди: «Назмнома» хоҳиш-иродамизни руҳлантиради, одоб-ахлоқ мавқеимизни мустаҳкамлайди, куй инсоний фазилатларни камолга етказди.
(«Шеър – қалб қўрининг қалови, одоб-ахлоқ – мавқе устуни, куй – инсоний фазилатлар тоблантирувчиси».)

Конфуций деди: «Авом халқни жўяли ишга сола олиш мумкин, бироқ нима учунлигини уларга тушунтириш мушкул».

Конфуций деди: «Мардликни севиб, қашшоқликдан ҳазар қилишлик ҳам бир турли бало; бераҳмлардан ҳаддан ортиқ нафратланиш ҳам бир балои офатдир».

Конфуций деди: «Бирор киши Жоу ҳукмдорлари-дек ажойиб иқтидор ва маҳорат соҳиби бўлган билан, агар такаббур ва бахил бўлса, унинг қолган афзаллик-лари ҳеч вақога арзимаيدди».

Конфуций деди: «Неча йиллар илм олиб, ҳаргиз тариқ (амалдор бўлиб мўмайгина маош) муддаосини қилмаган кишини учратиш амри маҳолдир».

Конфуций деди: «Эътиқодни мустаҳкамлаб, қунт билан илм олиб, жон тикиб эзгуликдек улуғ йўлни қаттиқ ҳимоя қилинг. Хавф-хатарга тўла элга йўламанг, исён-хунрезликлар авж олган элда яшаманг. Осмон ости (салтанат) осойишталигида юз кўрсатинг, нотинчлик ҳукм сурганда хилватта чекининг. Давлатнинг сиёсати чароғонлигида қашшоқлиги устига тагин ҳақир бўлиб қолавериш исноддир; давлат сиёсати зулматга чулғонганида бойлик орттириб, мартабали бўлиб олиш ҳам исноддир».

Конфуций деди: «Вазифанга кирмаган ишга режа қилма».

Конфуций деди: «Бемаъни ва ғайир, ғўр ва қув ниятли, кўринишдангина самимий, лафзида турмайдиган кимсалар, билмадим, нима учун шундай экан».

Конфуций деди: «Илмни тутиб олмаса асло бўлмай-дигандек қувлаш, етишгач эса бой бериб кўйишдангина кўрқиш керак».

Конфуций деди: «Нақадар олижаноблик! Шун ва Ю оқсоқоллар бутун салтанатга эга бўлиб ҳам қилча ўз манфаатларини кўзламабдилар».

Конфуций деди: «Ю оқсоқол ҳақида мен бирор танқидий фикр айтишга ожизман. Емак-ичмаги ночор бўлса-да, энг яхши нарсаларни ихлос билан илоҳ ва руҳлар учун қурбонликка атарди. Одатда, эгнида одмигина кўйлак, маросимлар чорида эса устида гузал

шоҳи гулдор либосу бошида тож. Турар жойи пастаккина кулбаи кошона бўлса-да, бор кучини ариқ қазиб зулурт ободлиги учун сарфлаган. Шунинг учун оқсоқол Ю тўғрисида танқидий сўз айтишга ожизман».

Устоз Конфуций манфаатдан камдан-кам сўз очардилар, тақдир ва раҳмдиллик фазилати ҳақида суҳбат қуришни маъқур қурадилар.

Бир киши: «Конфуций чиндан ҳам нақадар улур-ал Ғоят билимдон бўлса-да, бирор касб-ҳунар билан ном чиқармаган», дебди. Конфуций буни эшитгач, шогирдларига шундай деган экан: «Мен нимани ўрганай? Аравакашликними? Ёхуд ёяндозликними? Тагинам аравакашликни ўрганганим маъқулми дейман».

Конфуций тўрт иллатдан сақланган: хомхаёлларга берилиш (асоссиз қиёс қилиш), фаразгўй-ноҳолис бўлиш (мутлақ бўлганни эътироф этмаслик), ўз фикрида қўрслик қилиб туриб олиш, фақат ўзинигина ҳақ деб билиш.

Конфуций Куанг деган ерда қуршовда қолганларида шундай деган экан: «Подшо Жоу Вэн Ванг вафотидан сўнг Жоу сулоласининг маданияти менда қолмабмиди?! Агар Тангри бу маданиятнинг таназзулини ихтиёр этганида камина уни эгаллай олмаган бўлардим. Модомики, Тангри бу маданиятнинг заволини истамас экан, куангликлар менга нима :;ам қила оларди?!»

Тайзай (вазир) толиб Зи Гундан: «Конфуций авлиё одамми? У қандай қилиб бунчалар серқирра истей»

дод соҳиби бўла олган?» деб сўрабди. Толиби Зи Гўнг шундай дебди: «Бу Тангри уни ҳам авлиё, ҳам ҳамма ишга моҳир қилиб яратганлигидан». Бундан хабар топган Конфуций: «Вазир мени қайданам билсин? Мен ёшлигимда муҳтожликда яшадим, шунинг учун қора меҳнат қилиб анчагина паст касб-хунарларни ҳам эгаллаб олдим. Юқори мартабали олижанобларда шунчалик хунар нима қилсин?! Унчалик кўп бўлмайдиёв!» деган экан.

Толиби Зи-лао Конфуций ҳақида шундай зикр қилади: «Устоз: «Мени амалдорликка тайинламагунарича бурунроқ кўп хунарларни ўргандим», деган эди.»

Конфуций деди: «Мен билимиманми? Ҳақиқатан нодонман. Бир деҳқон мендан баъзи бир нарсаларни сўраганда, каллам тамоман бум-бўшдек эди: ҳеч нимани уқмадим. Бироқ саволнинг тафсилоти ҳам унгу сўлини суриштириб билганимдан сўнг менинг берадиган жавобим тайин бўлди.»

Конфуций мотам ва маросим либосидаги ҳамда кўзи ожиз кишиларни кўрганда, улар ёш бўлса ҳам; албатта, ўрнидан турарди. Уларнинг қаршисидан ўтаётганда, албатта, қадамларини тезлатарди.*

* Конфуцийнинг аслиятдан таржима қилинган мазкур «Муҳокама ва баён» (ёки «Ҳикматлар муҳокамаси» — таржимон) асари мемуар, тазкира асар хусусиятларига эга. Ушбу асар Конфуций яшаган замон ҳақида батафсилроқ маълумотларга эга бўлишимиз учун қимматли манба ҳамдир. Унда давр руҳи инсонларнинг ўзаро муносабатлари ва тақдирлари орқали акс эттирилади. «Муҳокама ва баён» — бошдан-оёқ дидактик руҳдаги асар.

Конфуций жюйи қабилалари яшайдиган ерга кучмоқчи бўлганида, бир киши: «У ердагилар ниҳоятда қолоқ-ку, қандай яшайсиз?» деб сўрабди. Конфуций шундай жавоб қилган экан: «Олижаноб киши ул ерда истиқомат этса, қолоқликдан ортиқ асар қолармиди?»

Конфуций дарё қирғоғида туриб шундай деган экан: «Вақт мисоли дарё сувидек: кеча-кундуз тўхтамай оқиб ўтаверади».

Конфуций деди: «Мен гўзалликни севгандек ахлоқни севадиган кишини учратмадим».

Конфуций толиби Ян Хуэй ҳақида гапираётиб, унга баҳо бериб шундай деган экан: «Аттанг, у ёш қазо қилди! Мен унинг тўхтамай фақат олға интилганини кўрдим, асло тўхтаган фурсатини кўрган эмасман».

Конфуций деди: «Кишилар билан муносабатда динатли ҳам самимий бўлинг, ваъдага вафо қилинг. Ахлоқ-фазилатда узингиздек бўлмаган кишилар билан дўст бўлманг. Қилган хатоингизни тузатишдан қўрқманг».

Конфуций деди: «Кўшин саркардасини ўзгартириш мумкин, лекин оддий бир одамни иродасини ўргартиришга мажбурлаб бўлмайди».

Конфуций деди: «Эгнида кўна-ямоқ чопонли ас-тулки терисидан тикилган зарбоф кийган киши би-лан бирга турса, ҳеч хижолат бўлмайди. Бундайлар-дан фақат шогирдим Жўнг Йоу бир ўзи қолгандир, балким? Худди «Назмнома»да айтилганидек: «Ҳасад қилмаса, очкўз бўлмаса, қандоқ ёмонлиги бўлсин, ахир?». Зи-лу (Жўнг Йоу) умр бўйи бу икки жумла шеърни ёд этиб юрди. Конфуций тагин шундай деб-ди: «Бу икки жумла шеърни ёдда сақламоқ лозим. Шундоқ бўлса-ю, тагинам қандай қилиб яхшилиқда бекаму кўст ҳисобланмасин?»

Конфуций деди: «Қора қиш келибгина, энг сўнггида қарағай (оғир синовларга бардош бериб) баргларини тўкадиганлиги билинади».

Конфуций деди: «Доноларда шубҳа, раҳмдил одам-да ғам-ғусса, мард одамда кўркўв бўлмайди».

Таом тановул қилаётган маҳал биров билан гапла-шилмайди, ухлаётганда ҳам сўзланмайди.

Яхшилаб солинмаган бўйра устида утириб бўлмайди.

Конфуций ўзга элдаги дўстига салом йўлмаганда, са-ломини етказувчи кишига икки марта таъзим қилиб, шундан сўнггина уни йўлга кузатар экан.

Кунларнинг бирида кўтонга ўт кетганда, Конфуций ўрдага қайтиб келибди-ю: «Ҳеч кимга зарар етмади-ми?» деб сўрабди. Отлар ҳақида сўз ҳам очмабди.

Бек Конфуцийни ҳузурига чорласа, арава тайёр бўлишини ҳам кутиб утирмай, ўзи олдин пиёда йўлга тушарди.

Биродари ўлиб, охиратлигини бажарадиган киши-си бўлмаса, Конфуций: «Дафн маросимларини ўзим адо этгум», дер экан.

Конфуций деди: «Аввал одоб-тузукларни ўрганиб, сўнгра амалдор бўлганлар авом халқ орасидан чиққан кишилардир; аввал амалдор бўлиб олиб, сўнгра одоб-тартибларни ўрганадиганлар оқсуяк-амалдорларнинг фарзандларидир. Агар истеъдодлиларини танлашга тўғри келса, мен, албатта, аввал ўрганиб, сўнгра амалдор бўлганларни танлардим».

Конфуцийнинг шогирдлари орасида ахлоқли ҳам фазилатлилари-да бор эди: Ян Юан, Мин Зичиен, Ж(р)ан Бү Нью, Жўнг Гўнг; сўзамол воизлари-да бор эди: Зай Вў, Зи Гўнг; моҳир амалдорлари-да бор: Ж(р)ан Йоу, Жи Лу; шунингдек, қадимги адабиётларни пухта эгаллашга ўзини бахшида қилганлари ҳам бор экан: Зи Йоу, Зи Ся.

Конфуций деди: «Ян Хуэй тоғлигим менга ёрдам бера олмайдиган кишидир, чунки ҳикматларим орасида бир калима ҳам йўқки, унинг кўнглига хуш ёқмаса».

Жи Канг Зи исми бир киши сўради: «Толибларингиз ичида қайси бирининг билимга иштиёқи зўр?» Конфуций шундай жавоб берибди: «Бир Ян Хуэй отлиқ толибим ҳақиқатан билим гадосидир. Бахтга қарши, у қисқа умр кўрди. Ҳозирда унингдек билим муҳиблари қолмади».

Толиби Зи-лу: «Ўлим қандай ҳодисот?» деб сўради. Конфуций: «Ҳаётнинг моҳиятини тушунмаган одам ўлимнинг маънисини қайдан билсин?!» деб жавоб берибди.

Конфуций Куанг деган ерда муҳосарада қолганида, толиби Ян Юан энг охири қочиб қутулган экан. «Мен сени ўлган деган хаёлга бориб юрибман», дебди уни кўрган Конфуций. Толиби Ян Юан жавобан шундай дебди: «Сиз ҳамонки омон-эсон экансиз, менинг аввал ўлишга қандай ҳаддим сирсин».

Сима Нью деган киши раҳмдилликнинг нима эканлигини сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Раҳмдил кишилар андиша қилмай гапирмайдилар». «Демак, нимаинки ҳақида ўйламай-нетмай сўзламаслик, бу раҳмдиллик экан-да», дебди Сима Нью. «Раҳмдилликка мувофиқ иш қилмоқ мушкул бўлсин-у, сўзлаганда эҳтиёт бўлолмайдимми?!» деб жавоб берибди Конфуций.

Сима Нью, қандай қилсагина олижаноб ҳисобласа бўлади, деб сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Олижаноблар тушқунликка-қайғуга берилмайдилар, кўрқув-ваҳимага тушмайдилар». Сима Нью яна

сўрабди: «Қайғуга ботмаса, кўрқувни билмаса, бундайларни олижаноб ҳисобласа бўлар экан-да?» Устоз Конфуций: «Ўзининг хатолари устида ўйланса, оққўнги бўлса, тагин нимадан ҳам қайғуриб, нимадан ҳам ҳайиксин?!» деган экан.

Бек Чи Жинг Гўнг элни қандай идора қилишни сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Элни идора қилиш учун подшоҳ — подшоҳдек бўлиши, вазир — вазирдек бўлиши, ота бўлмиш — отадек, ўғил — ўғилдек бўлиши керак». Чи Жинг Гўнг шундай дебди: «Бу сўзлар ниҳоятда тўғри айтилган! Агар подшоҳ — подшоҳга ўхшамаса, вазирнинг вазирлик суроби бўлмаса, ота — отага, ўғил эса ўғилга ўхшамаса, гарчи еярга нон-ошлирим бўлса ҳам, туз тоттиш насиб қилармиди?!»

Лу беги Жи Канг Зи қароқчи-ўғриларнинг кўпайиб кетганидан ташвишга тушиб, Конфуцийдан бунинг бирор чорасини сўрабди. Унга Конфуций шундай дебди: «Агар сенинг ўзинг мол-дунёга ўч бўлмасанг, марҳаматли бўлсанг, ҳеч бир зот ўғри-талончиликка қўрмагай».

Жи Канг Зи исми бир киши Конфуцийдан давлатни қандай идора қилиш кераклигини сўраб дебди: «Агар ахлоқсиз-бебурд кимсаларни ўлдириб, ахлоқли кишиларга яқинлашса, қандай бўлади?» Конфуций унга шундай жавоб берибди: «Сен элни идора қилмоқчи бўлсанг, одам ўлдиришнинг нима кераги бор? Фақат иложини топиб, эзгу амалар билан давлатни идора қила олсанг, авом ҳам ўз-ўзидан яхшиланади, мамлакат обод бўлади. Олижанобларнинг фазилати бамисли шамол бўлса, қуйи кишилар (фақиру фуқаро)нинг

фазилати майса кабидир: шамол қаёққа елиса, майса ҳам ўша ёққа оради».

Ян Чи деган бир киши раҳмдилликнинг нима эканлигини сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Раҳмдиллик, бу айни бошқаларни севишдир!» Ян Чи яна: «Оқиллик (донишмандлик) нимадир?» деб сўрабди. «Оқиллик, бу айни одамларни моҳирлик ила фарқлай билишдир!» деб жавоб берибди Конфуций. Ян Чи бунинг маънисини тушунмагач, Конфуций шундай дебди: «Ҳалол, виждонли кишиларнинг мавқеини ошириб, виждонсиз, разил кимсалар устига қўйилса, уларни ҳам инсофга чақириб, диёнатли қила олади». Ян Чи чиқиб кетгач, Зи Сяни учратиб қолиб дебди: «Ҳозиргина Устозни кўрдим. Ул зотдан оқилликнинг нима эканлигини сўрагандим, «Ҳалол, виждонли кишиларни ўрлатиб, нопок, виждонсизлар устига қўйса, уларни ҳам инсоф-диёнатли қила олур», дедилар. Бунинг маъниси недир?» Толиби Зи Ся шундай жавоб қилибди: «Бу сўзлар нақадар пурмаъно! Шун ва Танг подшоҳлар бутун салтанатга эга бўлгач, халқ орасидан салоҳиятли кишиларни танлаб олиб, уларнинг мартабасини оширибди, шунда бераҳм кимсалар мамлакатни тарк этиб, олисларга қочибди, юртга раҳмдил кишиларнинг қадами қутлуғ келибди».

Толиби Зи Гўнг: «Дўста қандай муомала қилган маъқул?» деб сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Унга чин кўнгилдан насиҳат қилгин, сабр-тоқат билан тушунтиргин. У сўзларингга қулоқ солмаса ҳам майлига, ўзингни ҳақоратламагин».

Толиби Зи-лу эли қандай идора қилишни сўраганида, Конфуций: «Аввало, ўзи бош-қош бўлиб, ундан

сўнг фуқароларни тиришиб ишлашга ундамоқ керак, деб жавоб берибди. Зи-лу устози Конфуцийдан бу ҳақда янада кўпроқ сўзлашни сўраганида, ул зот: «Сусткашлик ҳам танбаллик қилмагин», дедилар.

Конфуций деди: «Хукмдорнинг ўз фазилати дуруст бўлса, амр этмаса ҳам, авом халқ ижро қилади. Ўз фазилати нодуруст бўлса-ю, қаттиқ амру фармон берган билан фуқаролар итоат қилмайдилар».

Конфуций Вэй беклигига борганида, унинг от-аравасини Ж(р)ан Йоу исмли шогирди ҳайдаб борибди. «Вэй беклигида одамлар мунчалар кўп бўлмаса!» дебди Конфуций. Толиби Ж(р)ан Йоу: «Аҳоли кўпайгандан кейин нима қилиш керак?» деб сўрабди. «Уларни давлатманд-фаровон қилмоқ керак», деб жавоб берибди Устоз. Толиби Ж(р)ан Йоу яна сўрабди: «Давлатли ҳам қилдик, сўнгра тагин нима қилиш керак?» Конфуций шундай дебди: «Уларга таълим-тарбия беринглар».

Конфуций деди: «Агар кимдир мени элни идора қилишга тайинласа, бир йилдаёқ баҳарнав янгилик киргизаман, уч йилда, сўзсиз, катта муваффақиятлар қозонаман».

Конфуций деди: «Оққўнғил киши элни юз йил идора қилса, жаҳолатни йўқотиб, ўлим жазосини (жазойи ясоқни) бекор қилади. Ушбу гап ниҳоятда тўғри айтилган!»

Конфуций деди: «Элу юрт фаровонлигини деб шоҳ бўлган киши ўттиз йилдан сўнг ҳам раҳм-шафқатли сиёсат юргизиши керак».

Конфуций деди: «Ўзини тарбия қила олган киши учун элни идора қилишнинг нима қийинчилиги бўлсин? Агар ўзининг қилмишини тузата олмаса, унда ўзгаларнинг фазилатини қандоқ қилиб тузатсин?!»

Бек Лу Дингтунг: «Бир оғиз сўз билан элни обод қилса бўлармиш, шундайми?» деб сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Бир оғиз сўздангина бунчалик улкан натижаларни умид қилиб бўлмайди. Одамлар демиш: «Бек-хон бўлмоқ қийин, вазир бўлмоқ ҳам осон эмас». Агар бек бўлиб элни идора қилмоқнинг қийинлигини билган киши бир оғиз сўз билан элни обод қилмоқ мумкинлигига жуда яқин келган бўлмасми?» Лу Дингтунг яна сўрабди: «Бир оғиз сўз билан элни хароб қилмоқ мумкин эмиш, бу қанчалик ҳақиқатта яқин?» Конфуций шундай жавоб берибди: «Бир оғиз сўзнинг бунчалар даҳшатли оқибатлари бор, деган ғаразга бориш ҳам ярамайди. Бир одам демиш: «Мен ўзимнинг бек бўлишимдан қувонмай, фақат нима десам, қаршилиқ қилишга журъат топгудек одам ҳам йўқлигини хурсандчилик деб қарайман». Агар сўз тўғри-ўринли бўлса, ҳеч ким унга қарши чиқмайди, бу энг яхши бўлгани эмасми? Агар сўз тўғри бўлмаса ва ҳеч ким эътироз билдирмаса, бу ҳам бир оғиз сўз билан элни хароб қилиш эҳтимолига яқин келган бўлмасми?»

Конфуций деди: «Олижанобларнинг қўл остида ишламоқ осон, лекин уларнинг меҳр-муҳаббатига ноил бўлмоқ мушкул. Мувофиқ йўллар билан унинг меҳрини қозонмоқнинг ҳеч ҳожати йўқ, у бунни ёқтирмайди; одамларни ишлатишга келганда, у ҳар кимнинг куч-иқтидорига қараб вазифасига қўяди. Худбинларнинг қўл остида ишламоқ жуда қийин бўлса ҳам, уларга

ёқиш хамирдан қил суғургудек. Турри йул билан эмас, бир номаъкулчилик қилиб ҳам кунглига ёқиб, уни хурсанд қилса бўлади; одамларни ишлатишга келганда, кишиларни куч-иқтидорига қараб вазифага қўймайди ҳам қилдан қийиқ ахтариб, ишни қойиллатмадинг деб ёзгираверади».

Конфуций деди: «Иродаси кучли, қатъиятли, содадил, сўзда эҳтиёткор бўлган тўрт хил фазилатга эга кишилар раҳмдилликка яқин келади».

Конфуций деди: «Оқкунгил киши халққа йўлбошчилик қилиб етти йил таълим берса, ҳатто ундан кўшин тузиб жангга ҳам сололади».

Конфуций деди: «Ҳарбий таълим кўрмаган халқни урушга йўллаш уларни бекордан-бекорга ўлим чангалига тутиб берган билан баробар».

Толиби Юан Сиен: «Иснод нимадир?» деб сўраганида, Конфуций: «Мамлакат (эл) сиёсати мунаввар (қонунга мувофиқ) бўлганда, амалдор бўлиб, маош-ошлиқ (таъминот) олса бўлади; мамлакат сиёсати зулматга (жаҳолатга) чулранганда, амалдор бўлиб, маош-ошлиқ (таъминот) олиш исноддир», деб жавоб берибди. Толиби Юан Сиен яна сўрабди: «Иззатталаблик, мақтанчоқлик, адоват ва баднафслик каби тўрт иллатдан ўзини тия олган, хиёнат қилмаган кишини раҳмдил ҳисобласа бўладими?» Конфуций: «Бундай фазилатга эришмоқ анчайин машаққатли дейиш мумкин. Раҳмдиллик мақомига етган-етмаганлигига келсак, бунда мен ҳукм қила олмайман», деб жавоб берган экан.

Конфуций деди: «Толиблар ўзининг оромбахш оила турмушидан ҳаддан ортиқ меҳрини узоқмас, шогирдликка ярамайди».

Конфуций деди: «Давлатнинг сиёсати равшан ва одил бўлса, сўзу амол дуруст бўлади. Давлат сиёсати зулматга чулғаниб жаҳолатга ботса, ҳаракати дуруст бўлса-да, сўзда тубан бўлади».

Конфуций деди: «Фозил киши бамаъни сўзлай олади, лек маъноли сўзлай олувчи кимсанинг ахлоқли бўлмоғи номаълумдир. Раҳмдил одамнинг мард бўлиши муқаррар, лек журъатли кишининг раҳмдил бўлмоғи мубҳамдир».

Конфуций деди: «Олжжаноб одамлар орасида раҳмдиллик қилмайдиганлари онда-сонда бор, бироқ худбинлар орасида раҳмдиллик қила оладиганлари йўқ».

Конфуций деди: «Қашшоқликда гина-адоватнинг бўлмаслиги мушкул, гарчи бой бўлганда мағрурликдан сақланмоқ осон».

Толиби Зи-лу: «Қандай қилиб комил бўлиш мумкин?» деб сўраганида, устоз Конфуций шундай жавоб қилибди: «Агар вазир Занг Вужунгнинг донолиги, Менг Гунгчуунинг диёнати, Биен Жуангзининг мардлиги, толибим Ж(р)анг Чиюнинг серқирра маҳоратига эга бўлса, яна одоб-йўсин ила адабий истъоддини ўстириб, қалами чархланган бўлса, бундайларни бир комил инсон деса бўлади». Конфуций сўзлашда давом этиб,

яна шундай дебди: «Ҳозирги комилликка интилувчилар, сўзсиз, мана шундоқ бўлиши керакми? Мол-дунёни кўрганда аввало адолатни ўйласа, мушкулотга йўлиққанда фидокорлик қила олса, узоқ муддат қашшоқликда ҳам кўзлаган олий мақсад-ваъдасини унутмаса, бундайларни яна ҳам комил инсон деса бўлади».

Конфуций деди: «Агар бирор киши истиҳола қилмай катта гапирса, унинг қўлидан бир иш келмори амри маҳолдур».

Конфуций деди: «Олижаноблар раҳм-шафқатга молик бўлади. Худбинлар эса мол-дунёнигина билади».

Конфуций деди: «Қадимги илм аҳли ўз билимини оширмақ учун таълим олишган, ҳозиргилари бўлса ўзгаларга кўз-кўз қилиш учунгина таҳсил оладилар».

Конфуций деди: «Олижаноблар учун кўп гапириб оз иш қилиш — исноддир».

Конфуций деди: «Олижанобларнинг мундоқ оғишмайдиغان уч маслаги бўлади, мен уларнинг бирортасига ҳам амал қила олмадим: раҳмдил кишилар ғамқайғудан ҳоли бўлади, доно кишилар эсанкираб қолмайди, ҳақиқий мардлар кўрқув билмайди». Буни эшитган толиби Зи Гунг шундай лутф қилган экан: «Бу сўзлар айни Устознинг камтарлигидан нишона!»

Толиби Зи-гунг одатда бошқаларни ғийбат қилиш-ни яхши кўрар эди. Бир куни Конфуций унга шундай

деган экан: «Эй, толибим Ци (Зи-гунг), сенинг шу қили-
ринг яхшими? Менинг бўлса бунга бекор вақтим йуқ!»

Конфуций деди: «Бошқаларнинг ўз иқтидорини ан-
гламасликларидан ҳам чекмайман, уларнинг мени бил-
масликлари ҳам хавотирга солмайди, балки ўзимда
иқтидорнинг йўқлигидан ташвишланаман».

Конфуций бир куни шундай дебди: «Мени билгув-
чи кимса йуқ!» Толиби Зи-гунг сурабди: «Қандоқ қилиб
Сизни ҳеч ким билмасин?» Шунда Конфуций жавоб
оёриб дебди: «Тангридан ёзғирмадим, бандасидан
ранжимадим, ҳаётдаги воқеалар сабоқ бўлди ҳам
Ҳаққа олиб чиқди. Шунга мени билгувчи фақат Танг-
ри бўлса керак».

Конфуций деди: «Олий мартабадагилар одоб-қоида-
га амал қилса, авом халқни бошқармоғи, меҳнатга са-
фарбар этмоғи осон бўлади».

Биродари Юан Ж(р)анг икки оёғини узатиб, кериб
утирганча* Конфуцийни кутаётса, Конфуций келиб
қолиб, унинг бундай одобсизлигини кўриб: «Кичикли-
гингда кулоқсиз, гапукмас эдинг, улғайиб ҳам ҳеч бир
нафинг тегмади, қариб-чуриб ҳам яна тинчгина улмай
юрасан, ҳақиқатан, бир зараркунандасан», дебди-ю,
ҳасса-таёғи билан Юан Ж(р)ангнинг болдирига бир ур-
ган экан.

*Ерга ўтириб, икки оёғини қийшайтириб узатиш; оёқлари-
ни кериб ўтириш. Қадимгилар бу хил ўтириш-туришни мен-
симаслик, одобсизликнинг бир ифодаси деб ҳисоблашган.

Конфуций Чэн давлатида нон-туздан узилибди, унга ҳамроҳ бўлиб юрган шогирдларининг барчаси оч-наҳорликдан касалга чалинибди: уларнинг оёққа туришига ҳам мадори етмасди. Толиби Зи-лу юз-қузида маҳзунлик зоҳир бир ҳолда Устози Конфуцийни кўргани келибди-ю, ич-ичидан эзилиб шундай дебди: «Олижанобларнинг бошида ҳам шундай кўргиликлар бормиди?» Бунни эшитган Конфуций шундай дебди: «Олижаноблар муҳтожликни ҳам хотиржамлик билан қарши оладилар. Худбинлар муҳтожликка йулиқдимми, шу заҳоти номаъқулчилик қиладилар».

Конфуций деди: «О, толибим Ци! Сен мени кўп ўқиб билимдон бўлган деб ўйлайсанми?» Зи-гўнг жавоб берибди: «Ҳа-да! Аслида ҳам шундай эмасми?» Конфуций дебди: «Асло. Мен асосий нуқтаи назарим билан уларни бир ипга тиза олган кишиман, холос».

Конфуций деди: «Шогирдим Жўнг Йоу, ахлоқ-фазилатни тушунадиган одамлар ниҳоятда камёб бўлиб қолганидан куйинаман!»

Конфуций деди: «Иродали ҳам инсонпарвар зотлар асло ширин жонини сақлаб қолиш пайида ўз виждонини сотиб раҳмдилликка зиён етадиган ишлар қилмайди. Аксинча, ўзини қурбон қилиб бўлса ҳам раҳмдилликни рўёбга чиқарадилар».

Толиби Зи-гўнг қандай қилиб раҳмдилликни рўёбга чиқармоқ мумкинлигини сўраганида, Конфуций шундай жавоб берибди: «Ишчи ишини қойилмақом қилиб бажармоқчи бўлса, аввал меҳнат қуролларини

созлаб олмоғи керак. Ұзи яшаётган элнинг амалдор-
туралари орасидағи оқил-фозил кишиларни ҳурмат
қилмоқ, зиёлилар орасидағи раҳмдил кишилар билан
дўстлашмоқ керак».

Конфуций деди: «Агар кимки узоқни ўйламаса, ғам-
кулфатга яқинлашган бўлади».

Конфуций деди: «Бўлди, бас! Мен гўзал фазилатни
соҳибжамолни севгандек яхши курган кишини сира
учратмадим».

Конфуций деди: «Занг Вэн Жунг амалдорлик ўрни-
ни зўрлик билан эгаллаб олган экан. У Лю Сяжуэйнинг
донишмандлигини билиб туриб, уни амалдорликка
тайинламабди».

Конфуций деди: «Айбни ўзингиздан изланг, ўзга-
ларни кам айбситинг. Шундай қилинсагина одамлар-
нинг адоватидан сақлайди».

Конфуций деди: «Бирор ишга йулиқгудек бўлса,
«Энди қандоқ қиламиз? Нима қилиш керак?» демай-
диган кишига нисбатан мен ҳам нима қилишни бил-
майман».

Конфуций деди: «Уззу кун одамлар ила кунини ўтқа-
зувчи, айтганларида мантиққа тўғри келадиган бир
нима йўқ, бебурд, ўзини доно кўрсатиб суюнадиган
одамни ҳақиқатан тарбият қилмоқ мушкул».

Конфуций деди: «Олижаноб одамлар ўзида иқтидор йўқлигидан чўчийди, ҳаргиз бошқаларнинг ўзини тушунмасликларидан хавотирга тушмайди».

Конфуций деди: «Олижаноблар ўзидан яхши ном қолмаслигидан хавотирланадилар».

Конфуций деди: «Олижаноб киши ҳамиша ўзига суянади, худбинлар бўлса бошқаларнинг кучига».

Конфуций деди: «Олижаноблар ўзини сипо тутадилар ҳамда ўзгалар билан низо-ихтилофга бормайдилар. Аҳли жамоага эл бўлади, асло бир ҳовуч кимсалар билан тил бириктириб олиб, қабиҳ ишларга қўл урмайди».

Конфуций деди: «Олижаноблар баъзи кишиларни бир-икки оғиз ширин сўзи учун мартабасин оширмайди ҳамда баъзи кишиларни хато-гуноҳи учун уларнинг дуруст сўзларига бепарво ҳам бўлмайди».

Конфуций деди: «Ўзингга тиламаганни ўзгага ҳам раво кўрма».

Конфуций деди: «Мен ўзгалар ҳақида кимни қоралаб, кимни мақтаганман? Агар мақтаган бўлсам, у сўзсиз синовдан ўтган кишидир. Ся, Шанг, Жоу каби уч сулола кишиларининг ҳаммаси шундай эди. Шунга бу уч сулоланинг юрар йўли равон бўлган, эл меҳр-шафқатга чумган».

Конфуций деди: «Мен яна тарихий китобларда гумонли масалаларнинг очик қолган ҳолатини кўрдим. Оти борлар авгалари отини бошқаларга миннати учун берган экан. Бундай одамлар ва ишлар ҳозирда йўқолиб кетди».

Конфуций деди: «Тилғамалик одамнинг ахлоқини емиради. Агар арзимас ишларда ўзингни тута олмасанг, буюк ишларингни барбод қилади».

Конфуций деди: «Ҳамма бир кимсадан ҳазар қилса, албатта, унинг муайян сабабларини текшириб кўргин; ҳамма бирор кишини суйса, тагин, албатта, унинг ҳам муайян арзирли сабабларини кўздан кечиргин».

Конфуций деди: «Кишининг иқтидори ахлоқини тараққий қилдириб кенгайтиради, ахлоқ асло кишининг иқтидорини туликламайди».

Конфуций деди: «Тузатилмаган хато ҳақиқий хатоликдир».

Конфуций деди: «Мен кун бўйи туз тотмай, тун бўйи мизғимай фикр юргиздим, ҳеч бир нафи бўлмади, тагинам илм олмоққа етмас экан».

Конфуций деди: «Олижаноблар қалбан тариқатга интиладилар, асло ҳавойи нафсга берилмайдилар. Деҳқончилик қилганда, албатта, оч қолган чоғлари ҳам бўлади. Билим олса, амалдор бўлиб, ҳаққи-ҳалол маош ҳам олади. Олижаноблар тариқатга эриша олиш-ол-

масликдангина ташвишланадилар, асло қашшоқликдан хавфсирамайдилар».

Конфуций деди: «Ақл-фаросат билан амалдорлик рутбасига эришса бўлади, агар раҳмдиллик билан уни тутиб туролмаса, амалидан ҳам қуруқ қолади. Ақл-фаросат билан амалдорликка етишса ҳам раҳмдилликка таянса-ю, агар ўз бурчини астойдил адо этолмаса, фуқаролар ҳам ҳурмат ва итоат қилмайди. Ақл-фаросат билан амал-мартабага эришса, уни раҳмдиллик билан сақлаб қолса, ўз бурчини астойдил адо этса-ю, агар ахлоқ-қоидаларга мувофиқ тадбир билан элиндора қилолмаса, бу ҳам комил бўлолмайди».

Конфуций деди: «Олижанобларга майда-арзимаган ишларни қилдириб бўлмайди, уларга муҳим вазифаларни ишониб топширса бўлади. Худбинларга бир жиддий вазифани топшириб бўлмайди, уларга майда ишлар ҳам бўлаверади».

Конфуций деди: «Оддий халққа раҳмдиллик сув ва олов эҳтиёжидан ҳам кўра зарурроқ. Мен сув ва ўт балосига йулиқиб, ҳалок бўлганларни кўп кўрганман. Бироқ раҳмдиллик қилганларнинг ҳалокатга йулиққанин асло кўрмадим».

Конфуций деди: «Раҳмдил бўлмоқ учун устоздан изн сўралмайди».

Конфуций деди: «Олижаноблар Ҳақ йўлдан тоймайдилар, асло майда ишонч билан андармон бўлиб қолмайдилар».

Конфуций деди: «Шоҳу бекларнинг хизматини қилганда, аввало, уз бурчини астойдил адо этмоқ лозим, маош-мояна масаласини эса кейинга қўймоқ керак».

Конфуций деди: «Одам зотининг барчасига таълим-тарбия бермоқ зарур» («Мен ҳар бир кишига таълим-тарбия бераман, уларни бой-камбағал, оқсуяк-паст деб ажратмадим»).

Конфуций деди: «Мақсад йўли ўхшаш бўлмаган кишилар билан маслаҳатлашиб, кенгашиб бўлмайди».

Конфуций деди: «Айтган ҳар бир сўзининг маъносини тўлиқ ифодалаб беролса бўлгани».

Устоз Миен* Конфуцийни йўқлаб келибди. Зинапоя қаршисига етиб келганида, Конфуций ул зотга: «Бу — зинапоя», дебди. Бўйра ёнига келишганда, Конфуций яна: «Мана бу – бўйра», дебди. Даврада ҳозир бўлганларнинг барчаси яхшилаб ўтириб олишгач, Конфуций Устоз Миенга тағин дебди: «Бу ерда одамлар бор, улар бу ерда жам бўлишган». Устоз Миен чиқиб кетгандан сўнг, толиби Зи Жанг сўради: «Бу кўр одамлар билан сўзлашмоқ усулми?» Конфуций дебди: «Худди шундай, сизлар гувоҳи бўлганингиз азалдан айнан кўзи ожиз кишиларга ёрдам бериш усулидир».

*Устоз Миен — Миен номи билан машҳур бўлган уста соҳанда.

Конфуций деди: «Ҳожатбарор дўст уч турлидир, зарарли дўст ҳам уч хил бўлади. Туррисўз, самимий, купни кўрган оқил кишилар билан дўстлашмоқ фойдалидир. Йўлдан озган нопок, иккиюзламачи, хушмадгўй кимсалар билан улфат бўлмоқ кони зарар».

Конфуций деди: «Олижанобларнинг хизматида бўлганда осонгина бу уч хил хатоликни содир этиш мумкин: сўзлаш фурсати келмаган бўлса-да, луқма ташлаб қўйиш — бу шошқалоқликдир; сўзлаши керак бўлган фурсат келганда аксинча, лом-мим демаслик — яширганликдир; ўзгани юз-хотир қилмай оғзига келганни сўзлаш — бу пўписа қилиш демакдир».

Конфуций деди: «Олижаноблар уч нарсадан сақланмоғи керак: ёш чори қони қайноқ бўлади, шунда аёлларга берилишдан тийилмоғи керак; балоғат ёшига етгач, қизиққон бўлади, шунда ғурбат-жанжалдан сақланмоғи керак; кексайиб мадори кетганда очкузликдан сақланмоғи керак».

Конфуций деди: «Олижаноблар уч турли нарсадан ҳайиқади: тақдирдан, мартабаси улуғ кишилардан ҳамда донишмандларнинг сўзидан. Худбинлар эса тақдирнинг нима эканлигини тушунмайди, шунга ҳайиқишни билмайди, мартабаси улуғ зотларга илтифот кўрсатмайди, донишмандларнинг сўзини писанд қилмайди».

Конфуций деди: «Тўғма билим соҳиблари олий мартабали кишилардир. Қунт ила ўқиб илм олганлар бир поғона қуйи турадилар. Қийинчиликка йўлиқибгина

ўқишга жазм этганлар янада қуйи поғонададирлар. Қийинчиликка дуч келиб ҳам билим олишни ихтиёр этмаганлар энг тубан поғонадаги кишилардир».

Конфуций деди: «Олижаноблар мундоқ тўққиз жиҳатни назардан четда қолдирмасликлари керак: қараганда равшан кўрган-кўрмаганлигини; эшитганда аниқ эшитган-эшитмаганлигини; ранг-рўйида мулојим-мулојим эмаслигини; муомалада одоб-ҳурматта риоя қилган-қилмаганлигини; сўзлаганда самимий, лафзи ҳалол бўлган-бўлмаганлигини; аъмолда астойдил-астойдил эмаслигини; кўнгилда шубҳаю гумони бўлса, ўзгалардан қандай маслаҳат олишни; қаҳру ғазаб отига минар бўлса, унинг ёмон оқибати ва надоматни ўйлаб кўрмоқлиги; бойлик ва фойдани кўрганда одилликка мувофиқ келган-келмаганлигини мулоҳаза қилиб кўрмоқ».

Конфуций деди: «Оқкўнгил одамни кўрганда гўё етишолмай қоладигандек унга ҳафсала билан интиломоқ керак. Разил одамни кўрганда худди қайноқ сувга қўл солгандек жонининг борича ўзини тортиши керак. Мен мана шундай кишини кўрганман ҳам мана шундай сўзларни эшитганман. Зоҳидликда ўз иродасини сақлаб қолиб, адолат билан ўзининг олий эзгу ғоясини амалга ошириш мақсадида уни тарк этмоқ керак. Мен мана шундай сўзларни эшитганман, аммо мана шундай кишиларни кўрган эмасман».

Чи Жинг Гунг отлиқ бойнинг тўрт минг оти бўларди. Ўлар вақти етганда, халқ наздида унинг ҳеч бир мақтагудек яхши ахлоқ-фазилати йўқ эканлиги маълум бўлибди. Ҳиммати кенг Бўйи ва Шучи оғанини иккиси тоғу тошларда очликдан қазо қилишган, бироқ

халқ ҳали-ҳануз уларнинг номини ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади. «Назмнома»да нақд қилишларича: «Чиндан ҳам унинг (Чи Жинг Гунгнинг) бой-бадавлат бўлганлиги сабабидан эмас, балки уларнинг (икки оғанининг) фазилати аъло, оддий кишилар бўлганликларидан шу даражада ҳурматланар». Айтилганлар айна шу маънода эмасми?

Конфуцийнинг шогирдларидан бири Чэн Ганг кунларнинг бирида Бў Юдан* сўрабди: «Сен устозникида қандайдир алоҳида сабоқ тингламаганмисан?». Бў Ю шундай жавоб қилибди: «Йўқ. Бир куни ул зот уйда ёлғиз ўтирдилар. Мен ҳовлида югуриб юрган эдим. Устоз: «Назмнома»ни ўқиганмисан?» дея сўраб қолдилар. Мен: «Йўқ, ҳали», дедим хижолат чекиб. Ул зот яна айтдики: «Назмнома»ни ўқимасанг, сўзлай олмайсан». Мен шу заҳотиёқ ортимга қайтиб, «Назмнома»ни ўқишга тутиндим. Яна бир куни тагин ул зот уйда ёлғиз эдилар. Ҳовлидан шошиб ўтиб кетаётгандим. «Низомнома»ни* ўқиганмисан?» деб сўрадилар. «Йўқ», деб жавоб бердим. Ул зот айтдилар: «Низомнома»ни ўқимасанг, қатъий фикринг, жамиятда муносиб мавқеинг бўлмайди». Мен дарҳол ортимга қайтиб, «Низомнома» мутолаасига киришдим. Камина отамдан ушбу икки нарсани ўргандим, холос». Чэн Ганг ортига қайтгач, қувончи ичига сиғмай шундай деган экан: «Мен бир нарсани сўраб эдим, буни қарангки, уч ҳақиқатни билиб олдим: «Назмнома»нинг мазмун-моҳиятини, «Низомнома»нинг фойдасини, яна Устоздек олижаноб

*Бў Ю — Конфуцийнинг ўғли: исми — Кўнз Ли

*«Назмнома» ва «Низомнома»ни шеър ва қоида деб тушуниш бирёқламалидир. «Низомнома» деганда — одоб-қоидалар, меъёр, «Назмнома» деганда — сўзи сўхатлик, донишмандлик, ҳозир жавоблик каби аъло фазилатлар бирдек тушунилади.

бир инсоннинг ўз ўғлига сараланган билимларини ургатишда асло ён босмаганлигини билиб олдим».

Конфуций деди: «Кишиларнинг табиати (мижозини) аслида яқин бўлади, муҳит таъсирини қабул қилишлари ўзгача бўлганлигидан фарқлар ҳам чуқурлашиб кетган».

Конфуций деди: «Энг ақлли кишилар билан энг нодон кишиларнигина ўзгартириб бўлмайди» («Энг ақлли кишилар билан энг аҳмоқ кишиларнигина мижозини ўзгартирмайди»).

Толиби Зи Жанг Конфуцийдан қандай қилсагина раҳмдил бўлиши сирини сўраганида, устоз шундай деган экан: «Оламда беш турли фазилатга эга бўлган киши раҳмдил бўла олади». Зи Жанг яна ул беш фазилатнинг қайсилигини сўрабди. Конфуций шундай деб жавоб берган экан: «Бу беш фазилат ушбу: иззат-икром, бағрикенглик, самимийлик, меҳнатсеварлик, мурувват. Ўзгаларга ҳурматда бўлса, ҳақоратга учрамайди. Бағрикенг бўлса, омманинг қўллаб-қувватлашига эришади. Самимий бўлганда, бошқалар бирор юмушни ишониб топширадилар. Меҳнатсевар бўлса, юксак муваффақиятлар қозона олади. Меҳрибон, сахий бўлса, бошқаларни осонгина ўз ортидан эргаштира олади».

Конфуций деди: «Ҳой, шогирдим Жунг Йоу, сен олти турли фазилатнинг ўзига хос олти хил нуқсонини борлигини эшитганмисан?» Толиби Зи Лу: «Йўқ, устоз», деб жавоб берибди. Конфуций шундай дебди: «Бўлмаса, ўтиргин! Айтганларимни жон қулоғинг билан тингла. Раҳмдилликни суйганлар илмни севмаса, унинг нуқ-

сони шулки, кишиларга осонгина аҳмоқ бўлади; ақлли бўлишга орзуманд киши аксинча илмни севмаса, нуқсони улким, бебош-ўзбошимча бўлиб қолади; самимий бўлиб-да, лек илмни севмаса, унинг нуқсони шулки, ўз-ўзига зиён қилади; ростгўйликни севса-ю, илмни севмаса, айтар сўзи тикандек ботар ҳам заҳарханда бўлади; ботирликка учиб, илмни севмаса, унинг нуқсони шулки, осонгина олатасир-туполон чиқарадиган бўлади; собитқадамликни суйса-ю, лек илмни севмаса, унинг нуқсони шулки, осонгина енгилтак ҳам савдойи бўлиб қолади».

Конфуций деди: «Эҳ, одоб, одоб дегани қимматбаҳо тошлардан ясалган маросим безакларимиди? Эҳ, соз, соз дегани маросимлардаги думбирага ўхшаш чоғумиди?»

Конфуций деди: «Кўринишдангина кучлидек, лекин иродаси заиф кишиларни худбинларга муқояса қилганда том тешиб-девор ошадиган босқинчига ўхшайди».

Конфуций деди: «Мунофиқлик — ахлоқ-фазилатнинг душманидир!»

Конфуций деди: «Миш-миш, ғийбатлардан сақланмоқ — ахлоқдандир».

Конфуций деди: «Қадимги одамларда уч хил иллат бор экан. Бу уч хил иллат, балки, ҳозиргиларда йўқолгандир. Бурунги савдойилар ҳали бетакалуф эса-да, майда, бўлмағур ишлар билангина овора бўлишмаган;

ҳозирги савдойилар бўлса бебош ҳам фосиқ бўлиб кетди. Қадимги калондимоғлар ҳали қаҳри қаттиқ эсада, ҳарна диёнати бўлган; ҳозирги мутакаббирлар бўлса муттаҳам бўлиб кетди. Бурунги аҳмоқлар ҳў ақли тўмтоқ, содда хаёл, хокисор бўлишган; ҳозирги калтафаҳм (аҳмоқ)лар бўлса нукул фирибгар ҳам ҳийлагар бўлиб қолди, холос».

Конфуций деди: «Хушомадгўй, иккиюзламачи одамлар камдан-кам хушхулқ ҳам раҳмдил бўладилар».

Конфуций деди: «Мен ортиқ сўзламоқчи эмасман». Толиби Зи-гўнг: «Сиз ҳеч нарса демасангиз, унда биз толиблар нималарга ворислик қиламиз?» деб сўрабди. Конфуций шундай жавоб қилибди: «Боқинг, табиат нималарни сўзлайди? Йил-фаслар айланишида бир улги бор, борлиқ нарсаларнинг ўсиш-ўзгаришида бир ҳикмат бор. Табиат нималар ҳақида сўзламайди?»

Конфуций деди: «Аёл ва худбин кишилар билан бирга яшамоқ нақадар мушкул: уларга жуда яқин бўлсангиз, ҳаддидан ошадилар; йироқлашгудек бўлсангиз, сиздан нафратланиб, ўч олишни уйлайдилар».

Конфуций деди: «Киши агар қирқ ёшга кириб ҳам бошқаларнинг нафратига йўлиқса, у умр буйи ҳеч нарсадан умид қилмабди».

Чи беклиги одамлари Лу беклигига жуда кўп гўзал қўшиқчи-раққоса қизларни совға қилиб жўнатишибди. Бек Жи Хуан Зи уларни қабул қилиб, маншатга

берилиб, кенгаш чақирмай, давлат ишлари ҳам қаровсиз қолибди. Конфуций шундагина Лу беклигини тарк этган экан.

Толиби Зи Йоу деди: «Қадрдоним Зи Жанг қадрлашга арзигулик киши бўлибди, шундай бўлса ҳам у ҳали раҳмдиллик қила олмабди».

Толиби Зи Гўнг деди: «Олижанобларнинг хатоси гуё қуёш ва ойнинг тутилишига ўхшайди: хатолик ўтди-ми, ҳар бир киши уни кўра олади; хатосини тузатар чоғи эса ҳар қандай киши ҳам кўкка бир илинж билан боққандек унга умид билан қарайди».

Лу беклиги (князлиги) дафу-тўраларидан Шусун Вушу кунларнинг бирида император саройида шундай деган экан: «Шогирди Зи-гўнг қобилият ва доноликда устози Конфуцийдан кучлидир». Сарой аёнларидан яна бири Зифу Жингбў ушбу сўзларни Зи-гўнгга айтганида, у шундай деб жавоб берган экан: «Доноликни бир деворга қиёс қилайлик. Менинг деворим баландлиги атиги одам елкасича бор: ҳар ким ундан мўралаб, уй-иморат ичинда неки гўзаллик бор — кўрмоғи мумкин. Устозим эса эгизлиги мисли бир неча жанглик* (саржинлик) девордир. Агар у деворнинг дарвозасин топа олмасангиз, ичкарига кирмоқнинг ҳеч имкони йўқ. Девор ортидаги подшоҳ аждодлари

*Жанг — 10 чизга тенг узунлиги ўлчов бирлиги; 1 чи — метрнинг учдан бирига тенг узунлик ўлчов бирлиги; 1 жанг — 3.33 метрга тенг; асл нусада: ж(р)эн — қадимги узунлик ўлчов бирлиги; саккиз газга тенг; газ — 0.71 метрга тенг; 1 саржин — 3 газ; 2.134 метрга тенг.

ибодатхонасининг гузаллигию ҳашаматли биоларнинг бетакрорлигидан ҳеч қачон баҳра ололмайсиз. Дарвозасин топа олган кишилар, балки, ниҳоятда оздир. Шусун Вушунинг бу сўзлари сохта, ҳавойилиқдан ўзга нарса эмасми?

Чэн Зи Чин деган киши Зи-гунгга шундай дебди: «Сен ҳазрат Конфуцийни ниҳоятда ҳурмат қиласан-а? У салоҳиятда сендан донороқми?» Буни эшитган Зи Гунг шундай жавоб берган экан: «Олижаноб кишининг бир оғиз сўзидан унинг донолигини билса бўлади, унинг бир оғиз сўзидан нимани билмаслиги ҳам ойдин бўлади. Сўзда эҳтиёткорлик, яъниким ноўрин сўздан тийилоқлик лозим. Доноликда ўзгалар устозимга етолмайди. У зотнинг донолиги гўё нарвон билан ҳам чиқиб бўлмайдиган осмон кабидир. Устозим агарда элни идора қилмоқ мартабасига муяссар бўлса, мен айтганимдек бўлар: оддий халқнинг жамиятда ўз ўрнида бўлишини истаса, авом ҳам ўз муносиб ўрнида бўлади; халққа етакчилик қилмоқчи бўлса, халқ ҳам, шубҳасиз, унга эргашади; халқни фаровон, хотиржам қилмоқчи бўлса, халқ ҳам унга эл бўлади; халқни йўлга солмоқчи бўлса, халқ ҳам бир ёқадан бош чиқариб, мақсаднинг амалга ошиши учун бор кучини ишта солади. Ул зотнинг ҳаёт бўлмоғи шарафлидир, вафоти одамлар учун қайғулидир. Шундай экан, камина қандай қилиб Устозга ета олсин?!»

Илм билан фазилатга осонликча эришиб бўлмайди.

МАНГУ ИБРАТ ЁХУД ОЛТИН
ЗАНЛАМАС
(Сўнгсўз ўрнида)

Шарқ тафаккури — абадият булоғидир, минг йилдирки, инсоният унинг ҳаётбахш сувларидан баҳраманд. Биз урганаётган Конфуций сингари Хитой мутафаккирлари бу булоқнинг бир қатрасидир. Лекин бу қатраларнинг биргинаси олам-жаҳонга татиғулик.

Конфуций — Шарқ фалсафасининг ажралмас қисми бўлган Хитой фалсафа мактабининг ёрқин намояндalarидан бири, конфуцийчилик таълимотининг асосчиси, маърифатпарвар, файласуф, улуғ мутафаккир. Қанчадан-қанча буюк сиймолар бу донишманднинг ҳикматларидан илҳомланган. Унинг ҳикматлари халқона ва ҳаётийлиги учун кишилар томонидан ўнғай қабул қилинади. Халқоналиги — инсонпарвар, халқпарварлигида, содда тил ва оддийлигида. Конфуций ҳикматлари ҳар қандай «жимжимадорлик»дан холи. Ҳаётийлиги, бу донишманд ўз ҳикматлари орқали ўртага ташлаган муаммолар ечими ҳали ҳануз ўз аҳамиятини йўқотмаганлигидадир. Буюк инсонларнинг фикру ёди бирдир.

Донишманднинг катта ҳаётий тажрибаларидан чиқарган хулосалари, мулоҳазалари унинг «Муҳокама ва баён» асарида акс этган. Мазкур асар мавзу жиҳатидан бой. Унда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий-маърифий ва бошқа мавзуларга доир доно фикр-мулоҳазалар мавжуд, инсон моҳияти ҳақида теран мушоҳадалар юритилган ва улар рамзий тимсоллар, ҳаётий мисоллар билан мухтасар баён этилган. Конфуций ҳикматларини ўрганиш, уларни хитой тилидан ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида бир жиҳат алоҳида эътиборимизни тортди: бу ҳам бўлса Конфуций ҳикматларининг ўзбек халқ донишмандлиги билан ўхшаш томонларининг мавжудлиги. Донишманднинг пурмаъно ҳикматлари нуроний отахон-

ларимизнинг панд-насиҳатлари каби қулоримизга жуда таниш ва ёқимли эшитилади. «Конфуций шундай деди: «Қобил фарзанд бўлиш, катталарга ҳурмат — булар раҳмдилликнинг асосидир». Бу ҳикматда раҳмдиллик сўзи инсонпарварлик, одамийлик истилоҳлари билан маънодош. Хитой мақолида айтилганидек: «Қобил фарзандлик минг яхшиликнинг аввалидир». Доно халқимизда эса «Қобил ўғил отга миндирар, ноқобили отдан туширар», «Каттанинг ҳурмати — қарз» каби мақоллар бор.

Раҳмдиллик Конфуцийнинг марказий ғоясидир. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, инсонийликнинг мазмун-моҳиятидир. Мутафаккир наздидаги раҳмдилликнинг асоси ўз ёнимиздаги кишиларни тушуниш ва қадрлашдадир. Раҳмдиллик энг юқори ахлоқ мезонини англатадиган истилоҳ саналади. Юқорида айтилган «ўхшаш жиҳатлик»лар ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. «Муҳокама ва баён»нинг биринчи ҳикматида шундай дейилади: «Илм олгач, вақти ғаниматда доимо уни такрорлагин, бу-да кўнгилга ҳузурлик бахш этмасми?...» Асарнинг илм ҳақидаги ҳикмат билан бошланишидаёқ бир рамзийлик бор. Илму маърифат инсоннинг ўзини англашида, яъни комилликка эришувида муҳим омилдир. Конфуций ғояларида ҳар бир нарса уч қирралидир, мисол учун илм: унга эришмоқ йўлида ихлос ва сабр-қаноат керак, эришилган пайт — саодат ҳамда учинчиси уни мустаҳкамлаб, бойитиб бориш лозим, лекин асло бой бериб қўймаслик. Амалдорлик масаласида: унга муносиб, лойиқ бўлишлик; унга эришмоқлик; унга вафодор бўлишлик, яъни ўз вазифасини сидқидилдан адо этиш. Донишманд учаласига ҳам безътибор бўлмаслик кераклигини таъкидлайди.

«Муҳокама ва баён»да «Илм олиш — жонга ҳузур», «одоб-қонданинг аҳамияти уйғунликда бебаҳолигида» дир» ва меъёр-муътадиллик каби тушунчаларга, шунингдек, раҳмдиллик, қобил фарзандлик ва лафзи

ҳалоллик сингари ахлоқий категорияларга алоҳида урғу берилган. Асарни ўқир эканмиз, унда асосан Конфуцийнинг «элни ахлоқ ила идора қилиш» ҳақидаги ғоялари, қандай қилиб амал-мартабага сазовор бўлишлик ва амалдор бўлиб ҳукумат ишларида иштирок этишнинг энг муҳим қонун-қоидалари, ахлоқий-маънавий талаблари, ўқиш ва фикрлаш муносабатлари, Конфуций ўзининг илм олиш ҳамда ўз-ўзини камолотга етказиш жараёни, эски билимларни мустаҳкамлаб, янгисига эришиш сингари ўқиш усули, одам ва олам, ҳаёт масалалари тўғрисида сўз боради. Конфуций оқил ва одил подшоҳ бошқарувидаги аъло бир жамият, комил инсон, олижаноблар мамлакати ғоясини илгари суради. Кейинчалик бобокалонимиз Форобий «Фозил одамлар шаҳри» асари билан бу қарашларнинг назарий тараққиётига улкан ҳисса қўшдилар.

Конфуций сўзу амал бир бўлишлигини, яъни айтар сўзнинг қилар ишга мувофиқлигини талаб қилган ва, аввало, ўзи бунга амал қилган. У ўз хатти-ҳаракатлари билан атрофдагиларга ўрнак бўлган. Шу боис, ҳикматларини ўзгалар қадрлаган.

Конфуций бир куни дарё қирғоғида туриб шундай деган экан: «Вақт мисоли дарё: кеча-кундуз тўхтамай оқиб ўтаверади». Ўтаётган вақт – умрни оқаётган дарё – сувга қиёс қилишни, эҳтимол, Конфуций айни мана шу сўзлари билан бошлаб бергандир. Вақт тушунчасига жиддий аҳамият бериб, донишманд шогирдларига берган сабоқларида тез-тез «ғанимат вақт»га ишора қилади. Бу билан мутафаккир камолот йўли олиш йўли экани, илмнинг чек-чегараси йўқлигини таъкидлаб, бир сония бўлсин, ўз-ўзимизни тарбия қилиш ва илм олишдан тўхтамасликка чақиради.

Тажрибали таржимонлар шоҳ асарларни ўша асар ёзилган тилда ўқилса, таржима вариантыдан кўра яхшироқ ҳузур беришига иқрор бўлишган. Мисол учун «Ўткан кунлар»ни ўзбек тилида ўқишга нима етсин?! Айтмоқчиманки, менда хитой тилида ўқиш имкония-

ти бўла туриб, «Муҳокама ва баён» сингари асарларни ўз тилида ўқимаслигим, бу менинг ўз-ўзимни Конфуцийнинг асл сўзидан чиқаражак хулосам ва ундан ҳосил бўлажак «фикрлаш лаззати»дан маҳрум этиш билан баробар. Донишманднинг икки ҳикмати «тирикчилигим дастури» қилиб олганман. Биринчиси: «Тонгда ҳақиқатдан хабар топсам, тунда қазо ҳам ризолидир». Иккинчиси: «Уч йўловчи орасида менга устоз бўлгудек бири топилади: унинг аъло томонларидан ўрнак олсам, камчиликларидан ҳам сабоқ чиқариб, хатоларимни тузатгум».

Вақт тўхтамай ўтаверади, бироқ уша вақт саҳифаларига зарқал ҳарфлар билан битилган донишманд уғитлари сира эскирмагай! Олтин асло зангламас!

Илҳом ҚОСИМОВ

МУНДАРИЖА

Конфуций ўзбек тилида сўзламоқда.....	3
Конфуций ёхуд ҳаёт сабоқлари (Ўзбекча таржимага сўзбоши ўрнида).....	10
Муҳокама ва баён (Асардан парчалар).....	22
Биринчи қисм.....	22
Ҳалим («Назмнома»Жоуга қасида•Йўнг»).....	106
Иккинчи қисм.....	117
Мангу ибрат ёхуд олтин зангламас (Сунгсуз ўрнида).....	176

Адабий-бадиий нашр

КОНФУЦИЙ

МУҲОКАМА ВА БАЁН

(Қайта ва тўлдирилган нашр)

Муҳаррир Гавҳар МИРЗАЕВА
Бадиий муҳаррир Уйғун СОЛИҲОВ
Мусаҳҳиҳ Нилуфар ЖАББОРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Феруза БОТИРОВА

Босишга 18.03.2013 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма тобоғи 5,625. Шартли босма тобоғи 9,45.

Гарнитура «Bookman Суг+Uzb». Офсет қоғоз.

Адади 2000 нусха. Буюртма № 56.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

Лицензия рақами: АIN№198. 2011 йил 28.08да берилган.

«Shamъ-Asa» босмаҳонасида босилди.

Тошкент, Бунёдкор шоҳ кўчаси, 28.

«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида муҳоваланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Муражаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс – 273-00-14; web-сайтими: www.yangiasr.uz

интернет-дўкон: www.yangidavr.uz

e-mail: yangiasravldi@mail.ru

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ISBN 978-9943-27-013-8

9 789943 270138